

EGY

VIHAROS EMBERÖLTŐ

KORRAJZ

IRTA

Dr BÚSBACH PÉTER

II. KÖTET

MÁSODIK KIADÁS

BUDAPEST,
BENKŐ GYULA BIZOMÁNYA
1906

TARTALOM.

I. RÉSZ.

A néma ország.

Lap.

Ének — szuronykiséréttel	1
A tüntetések	18
Összejöveteli alkalmak	24

II. RÉSZ.

Társadalmi viszonyok

30

A mágnásosztály	31
A középirtokos nemes	39
»Meghalt«	46
Az »Elisabeth« matróza	56
A renegátok	63
Magánjogi zavar	73
Bohus-Szőgyény Antónia	79
A sajtó	88

III. RÉSZ.

Letűnt világ.

Jurátus	115
Ügyvédi kinevezés — akadályokkal	120
A régi jó táblabírák	129

IV. RÉSZ.

A léket kapott abszolútizmus.

Protestáns pátens	149
Október 20-iki pátens	170

V. RÉSZ.

Kossuth és Görgey.

Dunai confoederatio	199
»Gazdátlan levelek«	225

VI. RÉSZ.

Lap.

A jó szomszédok	246
Oroszország	250
Poroszország	256
Piemont	274
A magyar légiók külföldön	286

VII. RÉSZ.

Egy utolsó fürgeteg.

1861.	303
A kibontakozás	334
1867. június 8-ika	347
Z á r s z ó	357

I. RÉSZ.

A NÉMA ORSZÁG.

Ének — szuronykísérettel.

Verőfényes őszi délután van; egyike azon szép napoknak, mikor az embert nem tűri a szobában, mikor önkénytelenül kimegy a szabadba elbúcsuzni a kedvessé vált lombos fáktól, bokroktól és virágoktól, melyek szinei ez időben sokkal intenzívebbeknek látszanak a halványulni kezdő levelek közt. A magasabb rétegekben erős légáramlat sebesen hajtja az itt-ott alakuló fehér fátyol alakú párafelhőcskéket, míg itt alant csak kellemes hűvös szellő lengedez.

Nyitott ablakomon kihajolva, egy irodámból imént elhaladó fiatal nő után néztem, kinek karcsú, magas alakja, sötét, hullámos fürtei, mesés metszésű finom arcza, bódítón behizelgő hangja és élénk szelleme boldogságra és boldogításra látszanak megalkotva. És mégis!... Egy előkelő polgári család sarja és ő e családból — kitaszítva; férje van és ő — nem osztja meg vele az életet; két gyermeke — és ő nem viseli a férje nevét; megigéző szépsége, elragadó bájai mellett sem keletkezik az a tisztultabb sóvárgás: vajha vele oszthatnám meg sorsomat. Élete tavaszán máris egy sivár jövő előtt áll! Alig-

hogy belépett az életbe, máris ellentétbe jutott az egész társadalom felfogásával, talán — hypokritaságával! Egy keserű küzdelmet kezdett a világgal, melyben ő fog elmerülni.

Tévedt nő!

Felkeressük, de az utcán nem ismerjük, vagy csak titkos pillantást váltunk vele; magában jár, vagy apró gyermekét vezeti karján azon kétségbeejtő tudattal: ha felnő — ez is szégyenleni fogja magát anyja miatt!

A ki miatt megbukott — a társadalomban előkelő szerepet játszik; magasrangú urak és nők versenyeznek barátságáért, pedig — mindannyian ismerik, a többi közt, ezen esetet is; a nyilvános életben nagy tekintélye van; nagy figyelemmel hallgatják csevegéseit; beszédeit nagy érdekléssel olvassák az ország egyik végétől a másikig; a hírlapok tömjénezik; ha meghal — szobrot állítanak neki...

Ime a csábító férfi — és elcsábított nő!

Egy botlást a polgári elem szigorú erkölce a nőnek meg nem bocsát, a bűnök egész láncolatát a férfinak rossz néven sem veszik. Ezért van, hogy ezek keresik az alkalmat a bűnrecsábításhoz és a szegény tapasztalatlan fiatal nő — hiszékeny; a mézes-mázos szavakat készpénzül veszi, s csak akkor ábrándul ki, mikor csábítója őt megúnta, mikor késő és a lejtőn feltartóztathatlanul — bukik lefelé!

»Magasabb« körökben sem ritkaság a megtévedt nő; de ott más felfogás uralkodik; ott a család tekintélye, becsülete és a nagy közönség előtti jó hírnevének megóvása a botlások elhallgatását teszi a »társaság« minden tagjának kötelességévé; ott szemet hűnynak a botlás felett; társa-

ságban a megúnt lévedt nővel tiszteletteljesen bán-
nak és — mint a pók — új áldozat után vetik ki
hálójukat.

Az élet különös jeleneteket tár az ember elé!
Azt gondolnók: a XIX-ik század társadalmi és erkölcsi
felfogása annyira fejlődött, annyira egységes lett a
nép minden osztályánál, hogy ily merev ellentétek
már lehetetlenek. Azt hinnéd, hogy rang, társadalmi
állás, férfira és nőre egyazon kötelezettségeket rója,
egyazon büntetéssel sújtja, pedig hát nem így van.
Az emberbe belenevelt szolgálékúság kiörölte belőle
apránként az öntudatos méltányosságot és a joga-
sult önérzetet másokkal — a nagyobb vagyonnal
vagy egy rabszolga-korszak alkotta kasztrendszer-
ből fejlődött, úgynevezett »magasabb« társadalmi
osztálylyal — szemben. Épp úgy mint most nem
keresi a világ: ki a csábító? ki a csábított? ki élt
vissza szellem és kor, tapasztalat, világ- és ember-
ismeret nyújtotta fölényével; épp úgy nem keresték
régebben: tisztességes úton emelkedett-e valaki rang-
ban, hirben, méltóságban? és utódai méltók-e még
az ősök által netán kivívott tiszteletben részesülni?

Ily elmélkedések fogták el lelkemet, midőn e
szerencsétlen nő után tekintettem.

Az ügyvéd az élet legköltőibb de egyuttal leg-
visszataszítóbb viszonyaival jó érintkezésbe. Őt lélek-
tani megfigyelései, a társadalom minden rétegében
uralkodó felfogásokkal való megismerkedése —
érdekes, de legtöbbször nem éppen lélekemelő kö-
vetkeztetésekre és eredményekre vezet.

Nagy idealizmus kell hozzá, hogy az emberek
nemesebb tulajdonainak fokozódó fejlődéséhez való
hitét el ne veszítse.

Míg ilyféle gondolatokba elmerülve élveztem a szép késő őszi napot — betoppán hozzám *Ghyczy Gyula*, kinek családi házában, a lipótvárosi — akkor: »két sas« most: — »Sas« utczában laktam és a kivel éveken át együtt voltam Széher Mihály irodájában gyakorlaton. Jelen történetünk idején azonban mindketten már önálló ügyvédek vagyunk.

— Gyerünk a belvárosba — szólít meg — ma megint nagy húhó lesz. Most mentek tőlem *Feri* és *Pali* (mindketten unokatestvérei, szintén *Ghyczyek*) s mondják, hogy csinosan van rendezve a demonstráció. Nagy ingyen mulatsága lesz úgy a tisztelt népnek, mint a vitéz hadseregnek.

Kezdő ügyvéd voltam; egy öreg, folyton zsörtölődő irnokom és egy fiatal csélesap ficzkó, voltak egész segédszemélyzetem. Ez utóbbiról tudtam, hogy, a mint kihuzom lábamat a lakásból, ő is azonnal az utcán a leglármásabb csoportban lesz.

De hát isten neki! ám lármázzon ő is a hazáért!

Ki- és elmentünk a belvárosba, mert a demonstrációk (itt zárjel közt megjegyzem, hogy eddig mindég »demonstráltunk«, a »*tüntetés*« szó ekkortájt keletkezett, a melyet sokan nem találtak elég erőteljesnek a tény jellemzéséhez) mindég a belvárosban folytak le s kiterjedtek a Kerepesi-utig. A mi jó lipótvárosi népünk akkor is a kereskedelem és pénzaristokrátiát képezte, s nagyon kevés kivétellel mindannyian remegtek, ha csak távolról is neszt vették a mozgolódásnak.

Volt azonban Lipótvárosunkban egy ember, egy kereskedő, egy eleven vérű és izgékony, tősgyökeres magyar ember, kinek szive röpösött örömeiben, mikor a naponként meg-megujuló vakmerő zajon-

gást és tüntetést a hatalommal szemben látta. Ez *Vetsey Sándor* volt. Vetseynek kereskedése a Bécsi utczában — annak régibb részében — volt.

Betértünk hozzá; hívtuk magunkkal.

— Szeretnék veletek menni, de nem hagyhatom üzletemet. Segédjeim egymagamra hagytak; ezek a gonosz csontok ugyanis mind ott vannak már és jót állok, hogy rekedtre kiabálják magukat, s holnap egyik se tud tisztességesen beszélni. Este — hacsak a katonaság elől ide nem menekülnek — magamnak kell az ajtókat bezárni.

Ezen időben Pesten néhány kitűnő magyar iparos volt, a kik úgy magas értelmiségük mint vagyoniosságuk és lelkes hazafiságuk által országosan tisztelt névvel bírtak. Ilyenek voltak: Nádosy István (*Vetsey Sándor* ipája) és Fröhlich Frigyes kereskedők, Szilágyi Mihály gombkötő, Beliczay Imre mézesbábos, Tóth Gáspár szabó, Fuchs Rudolf és Gusztáv, valamint Liedemann Samu szintén kereskedők.

Mi tehát ketten először az »Uri-utczán« (most elég ügyetlenül: »koronaherczeg-utca« e helyett »trónörökös-utca«) keresztül akartunk menni a Privorszky-kávéházba. Ez volt a régi »forradalmi csarnok«. Rendszerint ott volt a fiatalok rendezőségének egyik főhadiszállása. De bizony nem tudtuk magunkat a »Szervita-tértől« csak pár lépéssel is tovább keresztül küzdeni, oly roppant embertömeg szorult ott össze. A »Hatvani« most »Kossuth Lajos« utca és a »Barátok-tere« katonaság által volt elzárva, és a »Rostély-utca« felől, a hol a »Károly-kaszárnya« állott, dobszó volt hallható, mely a katonaság onnan való felvonulását is jelezte.

Ekkor a »Kiskorona-utczán« próbáltunk keresztül hatolni a »Váczi-utczába«, de a városháza felől előnyomuló katonaság a néptömeget megint onnan szorította vissza. Sőt a »Szervita-teret« is elfoglalták időközben a katonák — arra sem volt menekülés.

Kelepczébe kerültünk.

— No, édes Gyulám! innen hogyan menekülünk?

A boltokat mindenütt bezárták. Az összeszorult tömeg kiabált; asszonyok, gyerekek jajgattak, ájultak, férfiak káromkodtak. Koronként a katonatisztek harsány vezényszava egészítette ki e hangversenyt, melyet a sorfalat képező gyalogság ütemes léptei vagy fegyvercsörrenése, a lovasság dobogó és csörömpölő zajának lépésről-lépésre közeledése egészített ki, és tett ijesztővé. Mindenki menekülni iparkodott. De hová? de merre? nem volt egerút.

A tömeg mindjobban összeszorult, a rémület mind általánosabb lett; az elgázoltak szívetrázó sikoltásai velőkig hatnak — —

Ott állunk a Kiskorona- és Uri-utcza elején, a második ház előtt, a járdán egymáshoz préselve.

E perczben mellettünk egy fogyatékos öltözetű, kisiparos kinézésű emberke motoszkál kulccsal egy keskeny ajtócskán.

Figyelmeztetem Gyulát, s azon perczben, mikor a jó ember egy sikátor forma sötétes bejárót felnyit — mi elébb benn voltunk mint ő; utánunk pedig a tömeg, a mennyien csak befértek, úgy hogy az ajtó elzárásáról többé szó sem lehetett, sőt a keskeny, szűk udvaron az agyonnyomatás veszélyének épp úgy ki voltunk téve, mint az elébb az utczán. Mi, Gyulával, a lépcsőn fel a folyosóra menekültünk a tömeg egy részével; utóbb annyian vol-

tunk ott fenn, hogy a rozoga épület folyosójának leszakadásától féltünk. (No de hát e házak nem a közmunkatanács idejében épültek.)

A kik az utczaajtón már be nem fértek, úgy elállották a szűk bejárást, hogy annak nyomát sem lehetett látni.

Lehattunk a szűk udvaron, lépcsőn, folyosón vagy 3—400-an, sőt némelyek a magánlakásokba is behatoltak.

Meghúztuk magunkat e védett helyünkön, míg végre órák elteltével este felé a csend lassanként helyre állott, és már csak a katonai őrzérek léptei voltak az utcán hallhatók.

Időnként az emberek távoztak a mi menhelyünk-ből is; így mi is. Az utczákon éppen csak egyenként bocsátották keresztül a katonai kordonon a járókelőket és csak is bizonyos utvonalakon. A katonaság az utca szélességében gúlákba rakta fegyvereit, és azok mögött állott. Csak éjjel felé vonult vissza laktanyáiba, mikor már senki sem járt az utczákon.

Ezen jelenetek több-kevesebb változatossággal nap-nap után ismétlődtek a délutáni órákban; és habár mindég voltak »könnyebb« vagy »súlyosabb« sebesülések: a közönséget az efféle tüntetésektől vissza nem ijesztették.

★ ★ ★

Az osztrák kormány Magyarországon egész tíz éven keresztül szabad kezét engedett magának politikai administratív és juridikai kísérletekhez. Benünket kísérlet-anyagúl tekintettek, a melylyel mindent elkövethetnek.

Megkötözve hevert az ország a kormány lábainál s mi ezt némán túrtuk. Nyitott szemmel kellett néznünk: mi mindenféle fájdalmas operációhoz készül elbizakodott ellenségünk, a ki urunknak érezte magát.

A kibékítés gondolata eszébe sem jutott; kibékelni csak egyenrangú, egyenjogú felek közt tartá méltóságához illőnek, minket pedig alacsonyabb fokú lényeknek, barbároknak — tekintett, a melyekkel tetszése szerint bánhatik. Magyarország egy az osztrák kormány lábainál heverő objectum gyanánt vétegett.

Sajtónk — mint már az első kötetben elmondtuk — katona-rendőri felügyelet alatt állott; megyei, városi municipiumok, és velük a szabad szó: elnyomattak; országgyűlés tartása nem engedtetvén, választási eljárás- és azzal kapcsolatos politikai vélemény-nyilvánításról álmodni sem volt szabad; a protestánsok autonomiája szünetelt; engedélyezett testületek tanácskozásait a rendőrségnél be kellett jelenteni és ez teljhatalmú közegeit küldte ellenőrzésül a gyűlésbe, kiknek joguk volt minden nem tetsző szó miatt az ülést feloszlítani, egy esetleges bátor felszólalót pedig politikai és administratív — vagy fenyítő úton üldözni.

A hivatalnokok rendkívül széles discretionális hatáskörrel bírtak; a legkisebb kinevezett hivatalnok egész góggal azonosította magát sérthetetlen urával — császárával. A hatalom orgiáit ülte. A hivatalnoki kar volt a kormánynak egyedül megbízható eleme, tehát ennek hatalma, hatásköre, rendkívül kiterjesztetett. Minden intézmény a »jogvesztés« elméletének szolgálatába állíttatott és ahhoz képest rendeztetett be.

És azon oltár körül, melyen a magyar állam jogait áldozták fel, a magyar származású apostaták nem voltak a legjelentéktelenebb papok. Ily fajta emberek is nagy számmal szolgálták a hivatalnoki lépcsőzet minden fokozatán az idegen isteneket. És buzgóságuk sem állott az utólsóké között.

Főkép ezek segélyével is fojtottak vissza minden szabad szót, minden szabad gondolatot. Hisz ezek ismerték legjobban fajukat, ők tudták legjobban; hol van gyenge oldala? hol fáj leginkább? és mivel lehet őket legbiztosabban sakokban tartani?

Nos persze: 1867 után ezekből kerültek ki azután a legvéresebb százú 48-asok is . . . !

De ezzel e sorok írója nem azt akarja mondani, hogy köztük tiszteletreméltó és becsületes kivételek is nem lettek volna, kiket vagy egy család fentartásának keserű gondjai, vagy más kényszerítő viszonyok hajtottak e szolgálatba. Voltak, habár kevesen is, és habár csak kivételesen, de azért voltak. Voltak, a kik fájó szívvvel teljesítették hivatalos kötelességüket, s a hol lehetett, enyhítették a súlyos szigort és kimentették veszélyes helyzetekből az azokba jutott ártatlanokat.

Azonban ezek kivételek lévén, a rendszer szigorú általános volt; az ország béklyókba szorítva, némaságra kárhoztatva, szívében annál keserűbb érzelmeket táplált elnyomói ellen.

Ily helyzetben s ily viszonyok közt, bizony mi minden felindulás nélkül, sőt egy nemével az ahhoz kötött reménynek, fogadtuk az olasz csatái híreket, melyek hadseregünk veszteségeiről és megveretéséről érkeztek. Reményeket kötöttünk hozzá, hogy Olaszország, ha biztos akar lenni

szerzett előnyei megtarthatása felől, kénytelen lesz Magyarországot is támogatni a maga önállósága kivívásában.

Ezek természetesen legtitkosabb érzelmeink, legelrejtettebb vágyaink voltak, de éltek minden magyar ember szívében. Nyilatkozni, politikai véleményeket közölni, ha azok a hatalom irányával ellenkező szelleműek lettek volna, súlyos büntetéssel járó könnyelmű eljárás leendett.

Hisz testvérbátyámat azért fogták el Losonczon, mert a losonczyi fürdőben egy társaságban többekkel — egyebek közt Kuhinka Emillel — ülve, a cigányok elhúzták nekik az akkor nagyon divatos nótát, hogy

»Jaj de h . . . t a német,
Hogy a fe . . enné meg . . .«

lehozták Budapestre és a várban lévő stockház börtönébe zárták.

Ajkaink lezárva, nyilvános összejövetelek betiltva, a sajtó lebilincselve, érzéseinket nem nyilváníthattuk, tehát teljesen némák maradtunk, tíz éven át hangosan nem nyilatkoztunk reményeink felől, melyek ennek daczára soha nem halványultak. Az akkori politikai atmosféra hasonlított az összeszorított levegőhöz, csak egy gombostűnyi nyílás és rombolólag tör elő. A végeredmény mérlegeletét a gyűlölet elfojtotta. És ezen összeszorított levegőt tartalmazó gömb csakugyan lyukat kapott és csakugyan explodált, és a lyukat maga a kormány ütötte bele. De erről később.

Az olasz csataterekről egyik rossz hír a másikat követte. Túlzásokban nem volt hiány, mert

nem volt sajtó, mely a túlhajtásokat kellő mértékre leszállíthatta volna.

És előállott egy sajátzerű helyzet: itt ülnek a nyakunkon csehek és osztrákok; szervezték országunkat; kormányoznak, parancsolnak; megvan a nyers erő, a fizikai hatalom ahhoz, hogy akaratukat keresztülvigyék, és még sem hiszik sem ők, sem mi, hogy ez a jelenlegi állapot végleges volna. Daczára ennek erőlködnek rendszerüket tovább kiépíteni. Mi is erőlködünk annak útját lépten-nyomon bevágni és az iszapot kihordani a — határra! Mindenki végzi a maga dolgát; mindenki megy a maga útján, csak hogy ez utak ellentétes irányúak; ha az idegenek jobbra, akkor mi balra; a mit ők építeni akarnak, azt láthatatlan és megfoghatatlan erők összerombolják. Mi az elnyomottak, mi a legyőzöttek némán bár, de felemelt fővel, duzzadó önérzettel, reménytelen szívvel nézünk a jövőbe; hallgatagon bár, de napról-napra erősebben és határozottabban bízunk a jobb jövőben, melyet egy perczre sem veszünk szemeink elől, — s ők az elnyomók, ők a győzők, a hatalom kezelői — minden színlelés daczára a csüggedés és a megfélemedettség egy nemével látják, hogy ők e tíz év alatt egy lépéssel sem jutottak előbbre mint a hol első napon voltak. Engedelmeskedik mindenki, a hol a nyers erő kényszere hajtja; megtesznek mindent, a mit el nem kerülhetnek — de nem többet; adnak az államnak — *»önkéntes«* *kényszerkölcönt*, a melynek összegét rájuk *kivetik* és az ostromállapot minden eszközeivel tőlük be is szednek, de a mint lélekzethez jutnak és a közvetlen nyomás megszűnt, *nem fizetik az adót*, csak katonai végrehajtás mellett. E célra minden falu-

ban, minden birtokon katonát kell tartaniok; a kormány elviszi a fiatalságot külföldre ellenség elé, de a hadsereghez zsoldárokat kell adniok, kikkel a fiukat őriztetniök kell a csatamezőn, hogy ellenséghez át ne pártoljanak. Itthon a külszín békét mutat — és mégis minden nagy várost katonák, minden vidéket csend- és rendőrök őriznek, — a felszínen nyugalom, de a belső rétegekben egy folyton forrongó elem békétlenkedik, a mely talán csak egy alkalmas pillanatra vár és kész az — erupció.

Ily viszonyok, ily nyomás és ily izgalmak közt éltünk egy évtizeden át. Nem találtunk nyugponton, de nem engedtünk ilyet elnyomóinknak sem. A szenvedélyek, emigránsaink izgatásai és a külügyi események folytán, forrpontra jutottak. Már-már kitöréssel és egy újabb iszonyú katasztrófával fenyegettek — midőn egyszerre a kitöréssel fenyegetett izgalom egy különös irányba csap át.

Egy meglepő jelenség! *Országszerte énekhangok szállnak az ég felé!* . . . és minden ember, úr és szolga, gazdag és szegény, nemes és paraszt, férfi és nő, öreg és gyermek mind *egyazon zsolozsmát éneklik* vigság vagy gyász alkalmával, templomban, színházban, utcán, falun és városban, temetőben és lakodalmas házban, — mindenütt, de mindenütt e szavak hallhatók:

»Hazádnak rendületlenül . . .«

És ez ének estétől reggelre született meg.

Honnan jő? Ki kezdte? Senki sem tudta.

Egy különös inspiráció szállotta meg a nemzetet. Minden tervezés, minden összebeszélés nélkül egyszerűen — itt volt.

Az ifjuság egy csoportja megkezdí; az utcza, a város, a vidék, az ország átveszi és folytatja.

Nincs meghatóbb látvány, mint mikor egy egész nemzet énekben önti ki fájdalmát!

Az írás, mint világeseményt évezredek át fen-tartotta a zsidók siralmait, s azon megrendítő ha-tást, mit ezek még a győzelmes ellenségre is tet-tek, midőn Jeruzsálem elpusztítása után a rommá lett templom falainak dölve zokogó imában és énekben kerestek vigaszt nemzeti szerencsétlen-ségükben . . .

Magyarországon évezredek után ismétlődik ez eset. Hasonlóul énekben ad kifejezést fájdalmának, hitének és bizalmának, hogy

»Jőni fog — még jőni kell
Egy jobb kor . . .«

Soha költő nemzetének szívéből közvetlenebbül nem merítette érzelmeit, mint a »Szózat« lelkesült szerzője.

És ez ének, melyet a kormány közegei kezdet-ben gúnyolódva hallgatnak, mely felett élcelődni kezdtek, melyet később egy pár szuronyos rendőr-rel elnémíthatni, majd sorkatonasággal elnyomhatni véltek: utóbb megzavarja, tanáctalanná teszi őket.

A néma ország ajkai megnyíltak. Tíz évi hall-gatás után volt miről szólniok. És mondani való-ját énekben fejezi ki.

Soha Magyarország népe nagyobb összhangot nem tanusított mint ez időben; soha jobban össze nem simult minden érzésében, gondolatában, tettei-ben, mint ekkor.

Mint a legkeményebb szegletes szikladarabot lassanként és észrevétlenül lesimítja a hegyi patak

vize: úgy simította el a közösen átélt tízévi szenvedés, a hazának sanyarú helyzete mindazon ellentéteket, melyek társadalmi állás-, rang- és osztálykülönbségben, a különböző felekezetiségben, a különböző nemzetiségekben találták forrásukat. A kik csak egy rövid évtized előtt ádáz gyűlölettel, vérben forgó szemekkel, gyilkos fegyverrel állottunk egymás ellenébe: most — a közös szenvedés által kiábrándulva — egymást megértettük, egymást támogatunk és egymást vigasztalva énekeltük:

»Megbűnhődte már e nép
A multat, jövődőt! . . .«

A kormány közegei látják és hallják és — nem értik hogy mi ez? Nem képesek felfogni, mi az, mi e népbe szállott? mit jelent ez ének a szavakon kívül? minő bűbájos erő lakozik abban, hogy benne egy egész ország népe egybeolvad? általa egygyé lesz? általa felmagasztalódik?

Ott áll országszerte a csendőrség, itt a megerősített rendőrség, mindenütt a katonaság és nem tudják, mit kezdjenek, hogy e csudálatosan izgató hangok az általuk fel nem fogott és a népet mégis annyira fanatizáló szavak elnémuljanak? Azt gondolják, kiadjuk a rendeletet, hogy a köznyugalom és rend érdekében tilos az éneklés az utcán. Igen, de mikor az összes lakosság cselekszi, mikor kivétel nélkül minden egyes énekel, akkor senki nyugalma nem zavarja; és mikor oly páratlanul tapintatos módon haladnak utcahosszat, senkit, semmit nem sértve, nyugalmasan, áhítattal, sokszor kalaplevéve vonulnak tova, és a hol mindenki a kivel csak találkozna, csatlakozik hozzájuk és velük énekel! . . .

Mitevők legyenek? csak nem kompromittálhatják magukat annyira a külföld előtt, hogy *fegyverrel* lépjenek fel éneklő, zsolozsmát éneklő emberek ellen?

Kényes helyzet, nehéz helyzet!

Az ember nem hinné, hogy egy egyszerű ének minő zavarba ejtheti egy európai nagyhatalom kormányzóit, államférfiait . . . hadseregét — —

Kifogyott e jelenséggel szemben összes tudásuk, összes állambölcseiségük.

Tanakodtak ministerek, tábornokok, rendőrök, közigazgatási emberek, államügyészek stb. a felett, miként szüntessék meg e kellemetlen éneklést? e nyilvános panaszhangokat? e zokogó fájdalom-kitöréseket?

A »Szózat« minden egyes szavát, minden betűjét átvizsgálták, nagyítóüveg alá helyezték és semmi megfoghatót, a mit a büntető kódex valamely §-ára alkalmazni lehetne, abban nem találtak. Már pedig egy éneket eltiltani, a melyben »Uj-Austria« egy szóval sem említettik, a melyben sem honárulás, sem felségsértés nem foglaltatik, a mely ellenkezőleg éppen a lángoló hazaszeretet hymnusa . . . mégis csak szégyenletes dolog volna a legelőkelőbb osztrák államférfiakra nézve is.

És ez annyival kényesebb dolog volt, mert Magyarország népének e csudálatos magatartása közbámulat tárgyává vált világszerte. Egész Európában mindenki érdeklődött az iránt, micsoda énekek azok, melyek egy ország népét annyira képesek lelkesíteni, és egy nagyhatalom kormányát ennyire zavarba ejteni?

Külföldi lapok levelezőket küldtek, hogy e jelenséget alaposan és részletesen ismertessék közönsé-

gükkal; a különböző kormányok titkos ügynökök által tanulmányoztatták e sajátszerű hangulatot, előkelő külföldi egyének bámulni jöttek a tüntetés e nemét. Mert azt már mindenki olvasta, hogy egy nép torlaszokkal, fegyverrel, bombákkal és aknaművekkel küzd a zsarnokság katonái ellen, hogy gyilokkal, méreggel stb. védekezik vagy támad elnyomói ellen: de hogy *énekkel küzdjön*, és ez énekekre *szuronynyal* és *golyóval feleljenek*, ez egészen új jelenség. Ilyet a világ még nem látott, még nem hallott, nem olvasott!

Az osztrák kormány hivatalos és fizetett ügynök-sajtója gondoskodott arról, hogy törekvéseink, céljaink, eljárásunk eltorzítva ismertessenek; hogy mi mint vad, míveletlen, barbár, ázsiai ordító és csak összeesküvésekre való faj álljunk a világ előtt. Ezzel szemben itthon a legtekintélyesebb nevekből, és a legkülönbözőbb politikai árnyalatokból álló férfiak, mint: Lónyay Menyhért, Ürményi József, Tisza Kálmán stb. szövetkeztek s részint közvetlenül, részint közvetve külföldi összeköttetések útján helyesbítették a hamis és rosszakaratú torzképeket. És ez sikerült, úgy annyira, hogy midőn III. Napoleon előtt ép így megrágalmazták a magyarokat és magyar menekülteket, a francziák császára azzal vágta ketté a beszédet.

— A magyar menekültek egyszerűen jó hazafiak!

Ezen hazánkfiai lefordították a »Szózat«-ot több európai nyelvre és menekültjeink segélyével terjesztették ennek szövegét minden civilizált országban; s megtörtént az a komikum, hogy mikor az osztrákkal küzdő Olaszország a németek rokonszenvéért esedezett, a berlini »*Kreutz-Zeitung*« 1860 szeptemberében mellét verve azt mondja:

»Német császárok ideje óta Németország annyi vért hullajtott Olaszországért, hogy ma már joga is van a németnek Olaszországhoz.« És ebbeli fellelkesülésében idézi a »Szózat« következő sorait:

»Ez a föld, melyen annyiszor
Apáid vére folyt,
Ez melyhez annyi szent nevet
Egy ezredév csatolt« stb.

Végül is az osztrák hatalom számára — ha ezen tüntetésektől, melyek, mint említém, a fővárosból csakhamar kiterjedtek az egész országba, és a melyek elnémitására semmi őt nem kompromittáló módot nem talált, szabadulni akart: nem maradt egyéb hátra, mint beleharapni a savanyú almába és elismerni a világ előtt, hogy bizony ennek az Uj-Ausztriának fele része a fennálló rendszer ellen elkeseredett harczot folytat, és hogy e harcznak ez énekek csak egyik veszedelmes tünetét képezik; és hogy ez az óriási katonae erővel rendelkező birodalom hasonlít azon emberhez, kinek egyik lába törött, a kit egy gyermek is könnyen feldönthet.

Miután e szégyenletes beismerés elől kitérni nem lehetett, ekkor azután a kormány minden eszközt igénybe is vett e tüntetéseknek elfojtására.

Az utcák nap-nap után, a délutáni órákban megteltek tüntető és éneklő néppel. Ezeket kezdetben a rendőrség mozgósítása, s miután ez erre elégtelen volt, a katonaság felléptetésével igyekeztek szétszórásra szorítani. Ez azonban szintén nem sikerült, mert ha egyik utcából eltávolították a tömeget, csakhamar megint csoportosult egy másik őrizetlen utcában vagy városrészben és folytatta énekét.

Ez eredménytelen erőfeszítés a kormányzó hatalmat bosszantotta és végül *szuronyhoz és löfegyverhez folyamodott*; és a tüntetők ellen rohamot intézett, sőt lőtt a katonaság. E fellépés áldozatai közt egy igen előkelő család fia, egy első éves jogász, Forinyák Géza is volt, a ki halálosan megsebesült. Ez áldozat sírját tanuló ifjúságunk most is — 40 év után — minden esztendőben megkoszorúzza.

Tehát ének ellen, — szurony és puskagolyó!

A mint a kormány magát kényszerítve látta gyengeségét a világ előtt beismerni, ettől fogva rendszabályait az egész vonalon szigorította.

A tüntetések.

A főváros tüntetései felgyújtották a vidéket is, és hogy oly könnyen és oly általános lángban tört ki vidéken is a szenvedély, ez mutatta éppen: mily mélyen behatolt a gyűlölet és egészséges reakció gyökere a nemzet érzelmeibe. Ezen tüntetésekben résztvettek a társadalom minden osztályai. Akárhányszor láttam a város akkor is legnépesebb utcájában, a Váci-utcában, előkelő fiatal urihölgyet, a ki 4—5 éves fiacskáját finom gatyába, sarkantyús csizmácskába, szürbe öltöztetve, árvalányhajas pörge kalapban vezette kezénél fogva fel alá! Mindenki tudta, a rendőrség is tudta, látta, hogy ez kihívó tüntetés; de mit tegyen? nem tudott hozzáférni. Hát utóvégre is nem szabhatja elő egy anyának, hogy mily öltözetben járassa kis fiát! Nem szabhatja elő a polgároknak a ruhát, melyben egyedül legyen szabad az utcán megjeleni!

Pedig hasonló esetek a színházakban, utcákban,

nyilvános helyeken mindig tömegesebben fordultak elő, és a hatalom közegei — tehetetlenül állottak velük szemben. Restelték és szégyenlették tehetetlenségüket. Csend- és rendőrök, a rendőri intézmények titkos és nyilvános közegei lehorgasztott fővel húzódtak meg a tömeg közt, vagy kerültek ki a fel- s alá hullámozó közönséget, melyet még a katonaság szuronyai sem voltak képesek megfélemlíteni.

Az utczai tüntetések nap-nap után folytak; a katonaság naponként kénytelen volt az utcza ellen kirukkolni. A katonaság kifáradt, tisztjeik türelmüket vesztették — de a tüntető tömeg sem ki nem fáradt, sem türelmét nem vesztette. Később, ha 15—20 ember jött össze egy csomóban: már a katonaság elfoglalta az utcztát. Amint pedig a katonaság megjelent — azonnal csoportosultak, részben kíváncsiak, részben tüntetők és ezek kíséretében az utczai suhanczok is. Az utczták csakhamar kihívólag énekelni kezdtek; ekkor a katonaság a tömeg ellen szuronyszegezve indult, hogy szétszlassa. Megtörtént, hogy egy oldalon a lakosság, más oldalon a katonaság, egymást kölcsönösen méregetve, nyugodtan maradtak; de megtörtént igen gyakran az is, hogy a tömegből fütytyöket lehetett hallani, sőt kódobásokkal is bosszantották a katonákat.

Ilyenkor azután ezek is természetesen aggressive jártak el. Ily támadások dulakodásokká fejlődtek és rendszeren sebesülésekkel végződtek.

Ez hónapokon át így tartott, és oly elkeseredést élesztett katonák és polgárság közt, mely azután a társadalmi életben, vagy nyilvános helyeken: mint vendéglőkben, kávéházakban, utczai találkozások alkalmával kellemetlen jeleneteket idézett

fel. Így keletkeztek például párbajok, a melyek azután az ürt katonaság és polgárság közt még tártongóbbá tették. Ezen párbajok közül néhányat részint a korábbi 50-es évekből, részint épp ezen korszakból felemlíték, mert jellemzőek az elkese-
redésre nézve, a mely a katonák — főleg pedig a katonatisztek — ellen, a polgári elem minden rétegében uralkodott.

Elek Gusztáv szabolcsi földbirtokos, most honvédhuszár ezredes, a magyarok megsértése miatt *egy egész ezred tisztikarát hívta ki*. A tisztek az *ezred vívómesterét* állították ki, a kit azután haldokolva vittek el a párbaj színhelyéről. Hasonlóan állították ki egy ezred tisztei *vívómesterüket Szemző István földbirtokos ellen*, ki az egész tisztikart egy hasonló sértés miatt kihívta. A vívómester erős sebet kapott és mikor a segédek a párbaj folytatását beszüntették: a vívómester *hátról* orvúl *Szemzőre* támadott és néhány súlyos sebet ejtett a védtelen férfiin. *Szeniczey Ödön* hasonló okból verekedett meg gróf Wurmbrand Ottó katonatiszttel, a kinek jobb keze négy ujját leszelte stb., stb.

Mindezen esetek mutatják, hogy minő elkese-
redett gyűlölet uralkodott a polgárságban a katonák ellen, a kik, mikor maguk helyett *vívómestereiket* küldték a párbajra: sem nem valami nagy *katonai* virtust nem tanusítottak, sem nem valami nagy gentlemanlike eljárást nem követtek.

Az októberi diploma megjelenése után — melyről később fogok szólni — az utczai tüntetéseket még mindig folytatták. *Neuwirth* tábornok, akkor pesti főparancsnok, szigorú rendeletet adott ki a tüntetések ellen, miután azok már ablakbetörések

és macskazenékké fajultak el; a kétfejű sasokat le-
tépték, a sárga-fekete színeket bemocskolták, a ka-
tonaságot gúnyolták stb. és ez már a vidékre is
kiterjedt. Neuwirth az október 23- és 24-iki tünte-
tések alkalmakor a fegyvernek kímélet nélküli
igénybevételét rendelte meg, minek következtében
15—16 sebesültet szállítottak kórházba; számos más
sebesülteket otthon gyógykezelték; sokakat befogtak.

Ez a tábornok rendszeren az akkori »Uri-utczai«,
most »Koronaherczeg-utczai« — Privorszky-féle —
kávéházba szokott járni. Ettől fogva, ha ő meg-
érkezett, az egész közönség felkelt és eltávozott, s
mint bélpoklost magára hagyta; a mint azután
eltávozott — a közönség ismét visszatért nyu-
godtan szórakozási helyére, a »Pilvax«-ba, akkor
»Privorszky«-ba.

Soha nagyobb összetartás a magyar társadalmi
különböző rétegek között nem volt, mint éppen ez
időben.

Horvátországban 1859-ben rossz termés volt és
nagy éhségtől, nagy szükség- és nyomortól kellett
tartani.

A magyar előkelő körök felfogták e helyzetet és
a horvátokhoz közeledési célból országszerte jóté-
kony műkedvelői előadásokat, hangversenyeket,
bálokat, szavalati akadémiákat rendeztek az inséges
horvátok javára, az ily előadások alkalmával ter-
mészetesen a gyűjtő honfidalok, a »Rákóczy«-ak,
»Hymnus«-ok, »Hunyady László«-ból vonatkozással
Bach és Grünne elbocsáttatására a

»Meghalt a cselszövő,
Letűnt a rút viszály...«

előkelő szerepet játszottak.

A fővárosban az aristocratia tagjai a nemzeti színházban zenészeti, szavalati és ének-akadémiát adtak, a melyben *Batthyány Ilona* grófnő, akkor Keglevich Béla gr. menyasszonya, Oldershausen báróné és Orczy bárónő magyar népdalokat énekeltek; gróf Nákó Kálmánné saját cigányzenekara kíséretével zongorán szintén népdalokat játszott, s végül a főúri hölgyek élőképeket és csoportokat mutattak, melyeknek óriási hatása volt. A színházi karok a Hymnust és Szózatot énekeltek, melyeket a közönség *felállva* hallgatott.

Hasonló hangversenyeket rendeztek azután műkedvelő körök ugyanezen jótékony czélra: Pozsonyban, B.-Gyarmaton, Kecskeméten, Szegeden stb. Szóval: országszerte gondoskodtak, hogy az összetartás érzete fokozódjék, az ellenszegülés élénkebb, a lelkesedés terjedtebb legyen.

Az osztrák hatalomnak erkölcsi fölénye meg volt törve. Semmiféle intézkedése már nem imponált; erőszakoskodása már nem ijesztett. A tömlöczök tömve, az internáló helyekül kijelölt várak internáltakkal teljesen benépesítve; az utczaí tüntetést nem sikerült elnyomni, megszüntetni; a foglyok szabadon bocsátását még Josefstadtban is tüntetéssel ünneplik; Magyarország egész területén egyik demonstráló ünnep a másikat követi, s nem tudják meggátolni; a nép nyílt kifejezést ad örömének, ha hadseregünk vereséget szenved stb., stb.

Közbejátszottak oly incidensek is, melyek az izgalmat mintegy kihívták, de egyuttal azt is nyílt kifejezésre juttatták, hogy többé nem ijeszt a nyers hatalom. Így a főváros polgármestere valami

tetések daczára, hogy testületi összecsoportosulások és mindennemű demonstrációktól tartózkodjanak, — *megint résztvett*, annak a magas cs. kir. fő kormányzóság nevében tudtul adatik, miszerint *mostantól kezdve* a cs. kir. hatóságok felső helyről arra felhatalmaztattak, hogy az ez ellen vétő és *ilynemű izgatásokban résztvevő tanulók ellen hivatalból közvetlenül a cs. kir. katonasághoz állítást is határozhatják.*»

És hogy ennek súlyt is adjanak, *Abada Ferencz* jogászt csakugyan *besorozták.*

Összejöveteli alkalmak.

A sors csapása alatt méltósággal viselte a magyar az őt ért szerencsétlenséget. Nyugodt megadással várta a kedvező pillanatot, a mikor megint cselekvőleg kell fellépnie. A hol alkalmá nyílt annak kimutatására, hogy a tényleges állapotnak ellensége: ezt kimutatta komolysággal, meggondoltan, úgy hogy ezzel tisztában volt a bécsi kormány, tisztában a külföld is.

Kimondott vezérei a nemzetnek ez időben itten nem voltak; az emigráció útmutatásai azonban igen széles körökre terjedtek ki. Néha ámitók vezettek félre egyeseket, de egészben és nagyban hatásuk ezeknek nem volt.

Az Apponyi-Dessewffy-, Vay-féle működés arra szolgált egyrészt, hogy a bécsi udvari körökben kedvezőbb iránynak törjön utat, másrészt hogy a közszellem itthon el ne zsibbadjon.

Dessewffy Emil gróf a legfáradhatlanabb, a legtevékenyebb valamennyi közt. Ő indítja meg az

akadémia palotája építésének eszméjét. Azelőtt a Trattner-Károlyi-, most Pálffy-féle házban, a Korona-herczeg-utczában tartotta rendes, és a nemzeti muzeum dísztermében tartotta dísz- és közgyűléseit. Dessewffy felhívása a nemzethez oly lelkesedést gerjesztett, minőt történelmünkben keveset találunk. A kormány megkísérlette ennek útját állani és Aradon megtiltotta az akadémia javára való bálrendezést; divatlapoknak megtiltotta a gyűjtést regisztrálni stb., de mindezt eredménytelenül, mert az adományok, daczára ennek, befolytak.

Dessewffy Emil vezette az akadémia küldöttségét Kolozsvárra, az *erdélyi muzeum-egylet alapító ülésére.* Itt egy érdekes incidens fordult elő. Az ülés folyamán felvetettett a kérdés: *melyik legyen a muzeum-egylet hivatalos nyelve?* A jelen volt 283 szavazó *egyhangulag* a magyart állapította meg, és *köztük volt herczeg Lichtenstein* katonai parancsnok is, a ki mint alapító tag lépett be és szintén a magyar nyelvre adta szavazatát.

Ugyancsak a *sárospataki reform. főiskola* háromszázados ünnepére is Dessewffy vezeti a tudom. akadémiát. Mindenütt lelkesít, mindenütt mozgásba hozza és egy meghatározott irányban tartja a lelkesedés nyilatkozatait, a melyek felemelők, nemesek és hatásosak voltak. Ökörüle csoportosultak az országban élő tevékeny politikusok; vele állapítják meg az eljárást, reá bizzák a legnehezebb feladatok megoldását, és Dessewffy ezen feladatok körül kitűnő vezérnek bizonyult.

A hol Dessewffy megjelent ünnepelni: oda elment mindenki, a ki ez országban valamit jelentett és mozgásra képes volt. Azon egyes ünnepélyek,

melyeken Dessewffy megjelent, — már személye által — országos jellegűekké váltak.

Keresték az alkalmat, hogy lehetőleg gyakran és feltűnés nélküli összejövetelek módot nyújtanak taktikájuk megállapításához; hogy megbeszéljék: mi módon lehet a nemzet lelkesülése és ellenálló erejének mindig új tápláló erőt szolgáltatni, hogy az ne lankadhasson. E célra a gazdasági egyesületek alapításán kívül az ország különböző vidékein elhunyt jeleseink részére emlékek felállítása indíttatott meg. Így Somogyban, Miklán, *Berzsenyinek*, Balaton-Füreden *Kisfaludynak*; ez ünnepélyeken b. Eötvös József, Somssich, Székács József tartottak lelkesítő beszédeket.

Székács ez alkalommal tartott gyönyörű hazafias beszéde folytán kapta »a nemzet papja« díszes elnevezést.

S.-A.-Újhelyen *Kazinczy*-ünnep volt, mely alkalommal megkoszorúzták Széphalmon *Kazinczy* sírját; s ekkor *Kálniczky András* kovácsvágási agg lelkesz, a ki *Kazinczyt* eltemette, egyebek közt így szólott:

»... 28 év előtt tizenötöd magammal kísértem ide az örök nyugalom helyére a mindenkitől elhagyottat, és ime, most magasrangú férfiak és úrnők nagy számmal seregelték ide a nemzet hálája és tiszteletének tettleges kifejezése végett. Fényes bizonyossága ez annak, hogy a jutalom el nem marad, s habár későn is — ült a szabadulás órája!...«

Így *Szigetvártt Zrínyinek*, *Fehérvártt Vörösmartynak*, *Szegeden Dugonicsnak*, *Sárospatakon a Lórántffy-szobrot* tervezték felállítani és a szoborállítás előmunkálatait, úgy mint: bizottságok alakí-

tását, gyűjtés szervezését, tervek készítését, a kész szobrok leleplezési ünnepélyeit stb. előkészítették. Országszerte Szent István napját ünnepelték és mindezen alkalmakkor az összegyűlt nép az ünnepségeket a »Szózat« és a »Hymnus« éneklésével tette még ünnepélyesebbé.

A nemzeti színházban zenészeti, szavalati és énekekadémiát rendeznek; az énekkar a »Hymnust« és »Szózat«-ot énekli. Ezeket a jelenvolt közönség felállva, fedetlen fővel hallgatja. Temesvárt a *német* színházban felvonások közt műkedvelők magyar darabokat énekeltek. Ezen dalra:

»Édes hazám mért vagy olyan szomorú?«

frenetikus taps tört ki, a közönség a »Szózatot« kérte. A rendező kilépett s azon kijelentést tette:

»Meg van tiltva!«

Utóbb másfelé is megkísérlették a betiltásokat. Így *Szegeden* megtiltották a zenészeknek a »Szózatot« és »Hymnust« a színházban játszani, — betiltották Kassán, Kecskeméten stb.

Debreczenben a majálisról haza térő diákoknak, kik a »Szózatot« énekelték, a katonaság útját állja, a miből dulakodás támad. Ekkor a katonaság elfogja a tanuló ifjak fejét, a »Seniort« és a »Contrascibát« (tisztletbeli címek, melyeket az evang. reformált főiskolákban a tanári ülés ruházott a kitünőbb legfelsőbb osztályt végzett két tanulóra). A diákok ezeket ki akarták szabadítani, mire a katonaság szuronynyal és golyóval védte magát.

Bécs mellett, Döblingben, halt meg Széchenyi; tetemeit a család nem hagyta osztrák területen, hanem haza szállította *Czenkre*, a hol egy — maga

Széchenyi István által épített — gyönyörű templom melletti temetőben levő családi sírboltban alussza örök álmát.

Magában értett dolog, hogy a temetés az egész országot érdekelte, és hogy e mátyárral szemben mindenki, a ki csak szerét ejthette, sietett leróni hálája és tisztelete adóját. De az is természetes, hogy, miután azt is mindenki tudta, hogy e temetésnél nyilatkozó részvét nagyszerűségét a bécsi kormány önmaga elleni tüntetésnek fogja tekinteni: ugyanezért maga a közönség annak annál nagyobb méreteket törekedett adni. A fővárosból, a ki csak mozogni tudott, iparkodott felmenni Bécsbe. Így az egyetemi fiatalság is. Felfogadtak egy külön gőzöst, melyen mintegy 300-an felrándulni tervezték; és e gőzös elindulását — *a rendőrség tiltotta* az ifjúságnak, tehát itthon kellett maradnia. Azokkal is, a kik felmentek, a bécsi rendőrség szükségesnek találta megértetni, hogy felügyelet alatt állanak. Így Bécsbe lett kiszállásukkor egy terembe gyűjtötték őket és figyelmeztették: tartózkodjanak minden demonstrációtól! Egyenként megkérdezték mindenkit: hová fog beszállani? és ezt felírták s csak miután mindez elővigyázati rendszabályokon túl estek, volt szabad eltávozniok.

Ezen alkalomból még egy igen érdekes jelenséget kell feljegyeznem. A cs. kir. szab. Dunagőzhajózási társaságnak — melyet Széchenyi István gróf teremtett meg — pesti hajói, Széchenyi halála alkalmából **a gyászlobogót . . . nem húzták fel!! . . .**

A Széchenyi-requiemeket betiltani nem lehetett; ezeket országszerte megtartották és ezeken celebráltak *püspökök és papok valláskülönbség nélkül*, és

elment ezekhez örege, apraja, a ki épkezsláb mozogni tudott, és énekelték buzgón, áhitattal:

»Megbűnhődte már e nép —
A múltat s jövőndőt!»

és hazamentek, épülve a lelkes hazafias egyházi beszédeken; tovább bízva, remélve kitartással. A hol milliók reménylenek, a hol a remény egy egész ország hó vágya, egy kiirthatlan és megfékezhetlen akarát emanációja: ott semmi külső erőszak gátat annak törekvése ellen nem vethet; kitör, felrobban egy véletlen odatévedt szikrától, egy éles napsugártól, egy történetesen lehullott kódarabtól.

Ilyen volt ez időben Magyarországon a hangulat.

II. RÉSZ.

TÁRSADALMI VISZONYOK.

Nagyon sokáig visszafojtották hazánkban a francia forradalmi eszmék azon részét, mely az ember ős jogainak mindenkre egyformán való kiterjesztésére vonatkozik. Az 1848-diki nagy rázkódások és Kossuth politikai merészsége azonban még kellő időben keresztül erőszakolták azokat, hogy azután a beállott történelmi események a nemzetet összeforrrva találhatták.

Az 1848-diki nehéz küzdelem és az 1849 utáni közös szenvedés többé-kevésbbé fölébresztette a nemzet különböző osztályai közt az egymásra utaltság átérzését, a vállvetett ellentállás vagy ellenműködés szükségének tudatát. A közös elnyomatás, a mely ránk nehezedett, csak úgy volt elviselhető: ha mindannyian egyenlő akarattal, egymás iránti testvéri indulattal, erőnk arányához képest, megosztozunk az ellenséges nyomás súlyának viselésében.

Ezt körülbelül elértük. Bár nehezen ment. Lásuk a társadalmi elemeket egymásután.

Társadalom a művelt nemzetek felfogása értelmében, a mely az egyenlő műveltséggel bírók társadalmi egységességét jelenti, nálunk nem volt, sőt nagyobb részt még ma sincs meg.

A középszázadok ochlokratiájából átszármazott azon felfogás: »aki birja — az marja« még mindig uralkodó volt egész 1848-ig. Az ősi főnemes családok büszkeségét az ujon felcseperedettek gőgje követte. A rablóvárak utonálló tulajdonosainak utódjai, rablóbandáik számára támaszkodva, az ország züllöttsége mellett, főnemesekül adták magukat, és az ország ügyeinek intézése körül maguknak jogot, hatalmi erejüknek elismerést követeltek, és tényleges befolyást is gyakoroltak. Az akkori állami hatalom gyengesége mellett ebben őket egész Mátyás koráig meggátolni képesek nem voltak. Így azután kinőtte magát gyakorlat útján egy oly osztály, melynek sötét eredetét később a gyenge királyok adta elismerésekkel és donatiókkal iparkodtak meg-aranyozni és eltakarni.

Igy keletkezett:

A mágnásosztály.

Az ősökre — ha érdemeik voltak — büszkének lenni a kegyeletnek jele; de a törekvés: az utódok részére szintén büszkeség tárgyává válni, és az ősökhöz méltónak lenni — a kegyeletnek nagyobb jele. Élősködni azon dicsőség maradványain, melyek az ősök után asztalhulladékok gyanánt maradtak vissza, és semmit sem lendíteni, a mire az unokák büszkék lehetnének — osztályoknál és nemzetnél egyaránt a korhadás, a sülyedés jele.

Hazánkban az elnyomatás nehéz napjaiban a főurak csak egy kis csoportja marad folyton a munkán; az Apponyi, Széchen, Dessewffy, Majláth, Ürményi stb.-féle csoport. Ezek fáradhatatlanul mű-

ködnék a magasabb régiókban. Ezeket lelkesen támogatja a főúri hölgyek egy csoportja.

A főúrak *nagyobb része* félrevonult. Ez az osztály akkor — tisztelet a kivételeknek — a maga jupiteri göggyével, a maga üresfejű fennhéjázásával, az apák vagy ősök kétes értékű érdemein (?) élőködve várja a sült galambot. Látja és nézi: miként fárad osztálytársainak lelkes kis csoportja, — látja, nézi: miként löveti és gyilkoltatja le magát a lateiner, a polgár, az ifjúság, — látja és nézi: miként exponálja magát egy *jognélküli*, egy csak *túrt* osztály néhány lelke: egy *Chorin* — aradi és Löw — szegedi rabbi a magyar nyelvnek hitsorsosai közötti terjesztése körül, a mi őket akkor a »felforgatók« veszélyes címével bélyegezte meg, — látja és nézi, hogy ugyanezen lelkes zsidópapok mily hévvel terjesztik hiveik közt a magyar állam függetlensége eszméjét, megkoczkáztatva börtönt vagy száműzetést, míg ők palotáikban és kastélyaikban télenül — vagy legföljebb csibukjaikat, havanna szivarjaikat szíva, és agarászva, lovagolva lopják a napot.

— Hagy koczkáztassa életét az a spieszburger vagy lateiner — ezt mondja magában ékes német nyelven — egyébre úgy sem való!

A társadalom egygyéolvadása még ez időben nem indult meg; politikai téren egyszer-másszor egyesültek ugyan a legkülönbözőbb elemek, de társadalmi téren még éles válaszfalak állottak fenn a főúri osztály és a többi osztályok közt; a mint azok többnyire még ma is fennállanak, csakhogy akkor e falak még chinai falak voltak. Ma pedig már ezek is kezdenek korhadni.

Egy évszázad óta főuraink túl aulikusokká lettek, és nem találtak érintkezési pontokat a nemzet érzelmi világával. Az udvar napjában sütkéreztek és egészen idegen észjárás különítette el őket a nemzettől. Ezért az ország modern fejlődése ellenükre volt. Gyermekük nevelésével — ritka kivétellel — alig törődtek; magyarrá nevelni alig egykettőnek jutott eszébe. Egy papot, vagy egy francia gouvernanteot vettek a házhoz, vagy jezsuita nevelő intézetbe adták, ezekre bízta a gyermekeket, a többi azután — a jó Isten dolga. A szülők elmentek mindenik a maga útján — szórakozni. A mely gyermeknek a természet élénkebb felfogást és talán éppen a gépies formaságokból kitörő tehetséget adott, abból ezen nevelés *daczára* is ember lett; a kinek nem: abból több nyelvet beszélő papagály vált, a mely fecsegett és ha szerét ejthette — harapott is. Dölyfösek, gögösek voltak. A polgár előtők nem tett emberszámot.

Egy esetre emlékszem az 50-es évekből, mikor egy gróf egy előkelő polgárasszonyt, egy itteni nagyiparos nejét, az utcán — minden incidens nélkül — korbácscsal tractált. Azután, hogy e nyomorultat a büntetés alól mentesítsék: az arisztokratia köreiből ráfogták, hogy koronként *elmebeteg*. Nos hát akkor ilyen elmebetegségben az akkori társaságok egy igen nagy része laborált, különben egy ilyen egyénért nem érdeklődtek, hanem a közmegvetésnek adták volna át.

A fiatal főuri hölgyek a nyilvános bálokban táncz alatt nem nyújtották keztyűs kezüket a szintén keztyűs kezű polgárhölgyeknek vagy fiatal embereknek, hanem — parfümtől bűdös zsebbelieiket.

A fiatal uracsok kevésbbé voltak válogatósak, mert dorbézolni, bizonyos házakban, rangjukon alul való korhelyekkel sem derogált nekik . . .

Későbbi években ugyan tanuja voltam azután annak is, hogy a legjobb nevű arisztokraták versenyt udvaroltak az utolsó üzletemberrel, holmi Galicziából ide szakadt üzleti svindlereknek, csakhogy részesítsék ezek őket vállalataik nyereségében; vegyék be az igazgatói tanácsba, vagy éppen választassák meg a vállalat elnökévé! . . . mert volt oly idő, mikor mágnás-elnök nélkül semmi vállalat meg nem indult.

Itt azonban azután megkezdődött az egyenlőség, mert a csakhamar megbukott részvénytársaságok elprédált vagyonáért az erkölcsi felelősséget illetőleg egy hajszállal sem voltak ezek a nagy urak tisztábbak bármely, a fenyítő törvényszékkel közelebb érintkezésbe jutott sehonnainál, csakhogy az ő társadalmi állásuknál fogva — kímélettel voltak — amazok iránt is . . .

És népünk mégis megadással, sőt a tisztelet egy nemével tekintett a főuri osztályra. A Széchenyiek, Batthyányiak, Andrássyak, Telekiek, Károlyi Istvánok és néhány lelkesebb ifjú mágnás 1848/49-diki honvédeskedése folytán megfeledkezett a mágnástöbbség buta gögjéről és elzárkózásáról és a magyar ember természetes józan ítéletével ösztönszerűen érezte, hogy most nincs ideje az egymás *elleni* — hanem egymás *melletti* küzdelemnek. És ekkor, *igen helyesen*, senkinek sem jutott eszébe az alaposan megérdemelt gyűlöletet szítani a mágnások ellen. Akkor . . . *egy* testet, *egy* nemzetet, *egy* pártot kelle az egész Magyarországnak képeznie, ha államiságát ismét vissza akarta küzdeni; akkor földre kel-

lett lökni a belső egyenetlenség okait, és mint Széchenyi István mondta: még az apagyilkosnak is meg kellett kegyelmezni, hogy egygyel többen legyünk.

De hát tulajdonkép mire is volt büszke az akkori aristokratia? Szellemi fensőségére *nem* lehetett, mert e részben átlag alantabb állott a nemesi középosztálynál, miután ez gyermekeinek neveltetésére és művelődésére általában személyesen is nagyobb gondot fordított mint a főuri osztály. A hazáért tett szolgálatra *nem*, mert itt is a középosztály aránylag többet tett, és sokkal több önfeláldozást tanusított mint a mágnások; nemzetisége megvédésére *nem*; mert elfajúlt, elidegenedett és az udvar kedvéért németté lett! — Őseikre? hát az ős családok ősei mikor nem a nemzet *ellen* és mikor nem *egymás ellen* fordították pusztító fegyvereiket, tettek szolgálatokat; de hány van ilyen? a nagy többség vagy az ország *ellen* küzdött katonatisztek ivadékai — vagy tisztességes iparosok, sertés- vagy marha-kereskedők, komornyikok vagy meggazdagodott hadi szállítók stb. unokái s dédunokái. Mire gőgösök tehát? A *vagyonukra*? Ezt bizony igen sok esetben éppen *nem* a haza iránti szolgálatban keresték és nyerték akár dotációba, akár üzlet útján, — hanem *ép ellenkezőleg*.

Ezért az ősrégi családok a Kállayak, Ivánkák, Majláthok, Tiszák, Ürményiek *egész a legújabb időkig* nem is ambitionáltak a mágnási titulust, a »grófságot,« a »báróságot.«

A magyar társadalom, mely alatt a közös műveltségi níró által összes egyúvétartozók társas érintkezését, egymáshoz való bensőbb csatlakozását

értjük, nem létezett. Léteztek *kasztok*, melyeket, mint érintők, majdnem chinai falak választottak el egymástól.

És e tényleges viszonyokat a bécsi kormány-
férfiak fel akarták használni, hogy a társadalom
azon hazafias felső rétegei, melyek politikai ellen-
állást fejtettek ki és nagyon kényelmetlenekké vál-
tak, és a nép egyéb osztályai közt szakadást idéz-
zenek elő, s ezért azt terjesztették, *hogy az aris-
tokratia az 1848 előtti állapotot, vagyis: az úrbéri-
séget, adómentességet, nemesi kiváltságokat akarja
visszaállítani*, és ennek kifejezéseül adta nekik az
»*Ó-konzervatív*« nevet.

Hogy a bécsi kormánynak szándéka nem sike-
rült, már más helyütt elmondtam; de ezen kormányi
irányzatok aristokratiánkat figyelmessé tehették
volna, hogy az összesimulásnak mesterséges akadá-
lyokat ne emeljen. De sajnos, még nem estünk túl
minden bajon ma sem!

A nagy birtoknak nagy kötelességei vannak nem-
csak az anyagi teherviselés körül, melyet különben
is annyira soha sem érez mint a kisebb birtokos
és szegényebb osztály, hanem nagy társadalmi és
erkölcsi kötelességei: az azt környező vidék iránt.
Neki nagy figyelemmel kell viseltetnie azon nép
iránt, a melynek közepette van terjedelmes birtoka,
és a mely ennélfogva annak a munkásnak vágyát:
saját tulajdont is szerezni, hogy fejét a maga saját-
ján hajthassa nyugalomra és gyermekeinek is egy
nyugodt otthont és abban a saját munkájuk általi
megélhetést biztosítaná — lehetetlenné teszi. Neki
erre gondolnia kell és az ebből folyó kötelezettsége-
ket le kell vonnia.

Megvolt, sőt megvan ma is a népben egy bizonyos, vérében élő, átöröklött önmegadás a nagybirtokos »úri« osztály iránt, a mely tisztelet, ha újabb időben hanyatlott vagy helylyel-közzel egészen megszűnt: ám vessenek a nagybirtok érdeklett tagjai önmagukra, miért nem törődtek, miért nem foglalkoztak a birtokukat körülfoglaló és irántuk a tartózkodó tisztelet egy nemével viseltető paraszt néppel is egyszer-másszor tanácsadólag, vezetőként és jóakaró természetes barátjául? Miért hagyták e viszonyt megbizottjaik által megrontatni, a kik azután — kettejük közé ékelve levén — tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva, megzavarták a jó egyezséget. Férfkózhettek közékük gonosz célzatú és felforgató elemek is — miért nem vágták be útjokat?

Történhettek visszaélések és kizsarolások a megbizottak részéről, történhettek magától a birtok tulajdonosától is, és akkor ám ne csudálkozzék, ha a helyzet közte és a környék népe között meghidegült, sőt elviselhetetlenné lett!

De a hol lelkiismeretes figyelmet fordítanak arra a nagybirtokosok, hogy igazságos eljárás mellett a népnek ne zsarolói, hanem vezetői legyenek: ott — a mi népünk egészséges és józan ítélete mellett — nyugtalanságok nem keletkeznek úr és paraszt közt; ha pedig ilyenek mégis importáltatnának, mert hát a szocializmus tanai külföldről kerülnek hozzánk: ott ám sújtson az igazság pallosa kíméletlenül. De természetesen a baj forrásának lélekismeretes kikutatása után sújtsa *azt*, a *ki hibás*, legyen az azután gazdag vagy szegény.

Kétségtelen tény, hogy ott, a hová a birtokos telepeseket beültetett, a kiknek a tulajdonos gazda-

sági üzeme szempontjából fontos feladatuk volt, — és a kiknek megélhetésük biztosítása mellett, nehéz munkával járó hivatásuk volt, — hogy ott, a hol apa, ósapa, dédapa magát már otthon érezte, — a hol azon házikót, a melyben lakik, azt a kertecskét, a melyet felesége vagy leánya megmível, — azt az egy-két hold földecskét, a melyet családjának tagjai kultiválnak, ösidőktől sajátjának tekinteni megszokta, — a ki ott saját pénzén és saját munkájával, társaival együtt falut alapított, templomot, iskolát, községházát épített, ha most, akár birtoktulajdonos változása, akár gazdálkodási rendszer átalakítása folytán ez otthonát *egyszerre elveszti*, és egész falustól hajléktalanul dobatik ki az övéivel együtt s marad kenyérkereset nélkül idegenbe kilökve — hát bizony azután nem csoda, ha az az öt-hatszáz nyomorúságba dobott ember — a kinek éhes gyermekei kenyérért sírnak — a társaságnak, sőt az államnak, a melyben ilyesmi megeshetik — elkeseredett ellenségeivé lesznek.

Vagy ha a birtokos, a ki nem is feles, hanem már harmados részre ad néhány hold földet a szegény munkásnak megmívelés végett és ennek fejében még ingyen munkára (mint a munkás mondja: »robotra«) is kötelezi, vagy ha az arató munkást kényszerítik a munkaadótól bevásárolni élelmi és egyéb szükségleteit az úgynevezett »jancsibankók« ellenében és azután rossz spirituszból készült pálinkát és megromlott élelmiszereket kap drága pénzen (a mely esetek mindegyikét mint ügyvéd ismételve láttam): akkor az így kiszarolt munkás vajmi könnyen válik alkalmas eszközévé a furfangos izgatónak, a ki mindezen viszonyokat ismerve, azokat

még rikítóbban kiszínezve, szenvedélyét éleszti fel az egyszerű munkásnak, a társadalom és társadalmi viszonyok ellen.

Az 1848 előtt fennállott éles kasztrendszer mágnás, köznemes, polgár és paraszt között enyhült. A mai generáció legfőlebb még csak a mágnás és nem mágnás közt talál különbséget; a többi anynyira a mennyire összecsiszolódott. — Hát igaz, hogy népünkben van egy aristokratikus vonás és a vagyonos telkes gazda a zsellérrel szemben nagy urat játszik; de vannak azután a polgári és községi életben, és sokszor a családi viszonyokban is, oly érintkezési pontok, melyeken a magyar parasztnak az a természetes rátartisága egészen megszűnik, sőt akárhányszor meleg barátságba megy át a kisebb állásuval vagy birtokuval szemben.

A középbirtokos nemes.

Ezen osztályban is a negyvenes években nagy volt a társadalmi különbség ahhoz képest: ki birt több vagy kevesebb vagyonnal? ki vitt nagy házat? és ki volt a nyílt házak napos vendége? habár maga is birtokos volt. Annyi bizonyos, hogy a fiatalságban már lehetett az újabb idők nivelláló szellemét érezni, míg az öregebbeknek még rettenetes küzdelmükbe került, e szellem jogosultságát felfogni és befogadni.

Az 1848 előtti szabad Magyarország csakis a nemes számára volt szabad; de a harminczas évek óta már befészkelte magát a szellemekbe öntudatlanul is, Széchenyi István tana a nép felszabadítása felől. Hogy ez eszmék csak küzdve tudtak utat törni

maguknak, ezt mindenki természetesnek és az emberi hajlamok, megszokások, az érdekek erejéből folyónak fogja találni.

A szabadságharczot megelőző időkben a föld-birtok tulajdonjogával sok értékes mellékjog is vele járt: mint a robot, a tized, a malomjog, révjog, italmérési engedély, szóval a regále jogok. Ezek birtokában azután a föld birtokosának — mint mondani szokták — »a sült galamb a szájába repült«. Ennek következése volt, hogy a birtokos nemes osztály egyébbel nem foglalkozott, mint esetleg allodiális birtokának, ha ilyenrel bírt, kezelésével. továbbá közszolgálat, vadászattal és mulatságok keresésével s élvezetével, — ha azután egyik-másik évben rossz termés vagy restauráció vagy nagy kártyavesztesége volt és pénze kifogyott, foglalkozott még adósságcsinálással, eladván gyapjút, buza, repce stb. termését, évekre előre.

Bekövetkezett — minden előkészület nélkül, villámcsapásként — az úrbériség elvesztése!...

Sokszor elgondolkodtam magamban azon megrendítő helyzet fölött, a melybe ezen törvényhozási intézkedés ezer és ezer, addig előkelő társadalmi állást elfoglalt családot taszított! és tisztelettel hajlok meg azon tény előtt, hogy alig hallatszott panasz ez intézkedés fölött! Minő hazaszeretet kellett ennek nyugodt türelemmel való elviseléséhez! Antik jellem, antik római nagyság lakozott ez osztályban, e fajban!

Az úrbéri kárpótlás csak évek után jött, de az anyagi gondok rögtön. Talán csak a hazát fenyegető nehéz közös veszély feledtette az egyessel a maga külön baját és elég erős, elég lelkes volt: az őt ért iszonyú anyagi veszteség mellett még sze-

mélyes áldozatot is hozni, katonává lenni vagy fiait honvédekül küldeni, csakhogy hazáját megmentse.

Mutassatok ehhez fogható példát a világ történetében! . .

Az akkori birtokosok 1848 előtt kenyérkeresetre nem szorultak; ha — és a mit tanultak: azt kedvtelésből tanulták, esetleg hogy közpályára léphessenek. E neme az előkészületnek csak *jogi* volt; de az ilyenek száma is aránytalanul csekély. A nagy többség semmiféle ágára a tudománynak nem adta magát, hanem vagy katonának ment, a hol legfőleg a kapitányságig vitte s azután ott hagyta a katonai pályát is, vagy gazdálkodott vagy — mulatott.

S midőn szabadságharczunk elnyomatott és az abban résztvett majdnem teljes középbirtokos osztály tagjai vagy szabadon hazatértek — vagy a besorozás vagy fogság után visszaérkeztek: nem tudtak mihez kezdeni. Hivaltalt részint elvből nem vállaltak, részint készség hiányában vagy kompromitáltság okából nem kaptak.

És e felett csak egészen bizalmas körben jajdúlt fel a gondtelt apa vagy a kesergő anya panasza. Az idegen, az ellenség ne lássa, hogy a magyart a sors csapása, vagy ellenségének szívtelensége megtöri.

Volt a győнки gymnasiumban egy tanulóársam *H. F. János*, kinek apja egy dunántúli megyében alispán volt 1848-ig. Gymnasista koromban egyszer évváró vizsga után tanáromnál voltam, midőn *H. F. Jánossal* édes anyja belép és fia számára az iskolai bizonyítványt kéri.

A tanár telve jóakarattal azt mondja az anyának:

— Tekintetes asszony! (akkor még az alispánok is csak »tekintetes«-ek voltak.) Jancsi gyenge tanuló;

vegyen melléje a most beálló szünidő alatt egy magántanítót, hogy kissé előkészítse, akkor a jövő év tanulmányait könnyebben elsajátítja.

— Ne törődjék ezzel kedves Professor úr, mond az anya büszkén, az én Jancsi fiamból, ha nem tanul is — úr lesz.

Ilyen volt akkor és — sajnos! — ilyen részben ma is az »úri« szülők fölfogása.

Az ifjú gyenge tanuló volt ugyan, de letette a forradalom után az ügyvédi vizsgát. Egy szép napon, mikor én már pesti ügyvéd voltam, betoppan hozzám. Keveset változott, rögtön felismertem, üde arczsíne, barna körszakála és bajusza nagyon szép fiatal emberré tették.

Beszélgetünk szivar mellett s kérdezem: mivel foglalkozik?

— Ügyvédi pályára adom magamat — mond. Apám nem ért rá nevelésemmel foglalkozni és jó anyám nem ismerte a nevelés jelentőségét. Így nőttem fel. S most apám meghalt, szüleim az úrbériséggel elvesztették minden vagyonukat; az úrbéri kárpótlás nagyobb része adósságokra ment el; a mi megmaradt, az jó anyám élete fentartására kell, én tehát munkára vagyok utalva, hogy megélhessek. Ezért most itt Pesten ügyvédkedni fogok.

Figyelmeztettem barátomat, hogy ezen terv valósítása egy kezdőnek, a ki vidékről jó és itt a kereskedő világgal összeköttetései nincsenek, nagy nehézségekkel fog járni.

— Tudom — úgymond — de nekem itt egy-két rokonom van, a kik támogatni fognak. Megkísértem a sorsomat itt megállapítani.

Három vagy négy hónap múlva egy szép reg-

gel a napilapokban azt olvastam, hogy H. F. János a Rákos betorkolásánál — a Dunába ölte magát!...

Íme egy ifjú, telve jó akarattal, kitaszítva az életbe, híjjával a küzdelemhez szükséges edzettségnek és lelki erőnek; előkelő család sarja; a ki előtt más viszonyok közt fényes pályafutás nyílt volna meg: öngyilkos lesz, mert a hirtelen átalakulás készületlenül találta; és mert a váratlanul kitört vihar kitepte őt azon talajból, melyben ha megmarad, egészséges, erőteljes fává fejlődhetett volna.

Volt egy egész nemzedék, művelt és előkelő családok férfi tagjaiból, kiknek existenciája ekkép volt feldúlva, és a kik közül néhány kevesen csak barátjaik segítségével tudtak valami szűk jövedelmű álláshoz jutni, mások pedig — sokan — végkép elzüllöttek.

Sokszor gondoltunk dúsgazdag aristokratiánkra, kik — igaz — nem rokonszenveztek a szabadságharczczal, de saját fajuk fentartására, annak éppen legéletrevalóbb elemei megmentésére gondolhattak volna. De aristokratiánk egy-két család kivételével hazájukban idegen volt, nagy birtokaik gyümölcseit a külföldön, idegen czélokra, idegen elemek közti szórakozásra költötték el és nekik az itthoniak fájdalma — nem fájt.

Ezen viszonyok közt keletkezett a mai társadalom.

Bölcsője a sorscsapás, dajkája a nyomor volt.

Az üldözöttek, vagy csak pár évre menekültek, ha — mint már érintők — az ősi fészekbe visszatértek, legtöbb esetben találtak egy eladósodott és időközben elhanyagolás folytán aláhanyatlott birtokot (ha t. i. az úrbériség elvesztése után ilyen még egyáltalán maradt). A magyar bankjegyek elko-

boztattak, érvénytelenek voltak, sőt rejtegetésük súlyos büntetéssel sújtatott, s ez által a különben is tőkeszegény országban 60—80 millió forintot megsemmisítettek. Pénze a tulajdonosnak nem volt.

A birtokot pedig fel kellett szerelni, a rajta levő terheket törleszteni. Földhitelintézetek ekkor még nincsenek, törlesztési kölcsönök nem kaphatók, és éppen a megszorúlt embereknek a pénzügyintézetek rendszerint nem nyújtanak hitelt, mert a hitel csiklandós jószág. A gazdag embernek nagy hitele van mindaddig, a míg rá nem szorúl. Ekkor összezsugorodik. De *azidőben* pénzügyintézet is csak kevés volt, t. i. a »Nemzeti bank« (most »osztrák-magyar«), a »Pesti kereskedelmi bank«, a »Pesti hazai első takarékpénztár« és a »Budai takarékpénztár«. Csak a nagy »Földhitelintézet« hozta be nálunk 1862-ben gr. Forgách kanczellár alatt lett engedélyezésével a záloglevélkölcsönök, tehát a törlesztéses kölcsönök rendszerét. De ennek zálogleveleit is az intézet maga is kezdetben csak 86%-kal fizette ki, értékbörzénk akkor nem volt, és e részben Bécsre szorultunk, hanem — az is igaz — nem is volt értékpapír Magyarországon, a melylyel ott üzérkedni lehetett volna. *Csak gabonacsarnokunk* volt, de itt is úgy nevezett »kötéslevelek« (Schlussbrief) üzlete folyt, vagy amint annak szokásos elnevezése hangzott: »Schlussbrief-Reiterei«, szóval: árkülömbözeti nyereségre spekuláltak és nem szolid és valódi árúk eladása és vételével foglalkoztak stb. stb.

A visszakerült gazda tehát egyenesen az uzsorások karjai közé hajtattott, a kik segítség helyett őt még azon csekély activ vagyonból is kifosztották, a mi még megmaradt volt neki.

Így keletkezett ez országban egyszerre óriási száma a büszke, előkelő érzésű és sokszor ősnemes *proletároknak*, kiket egy kegyetlen sors iszonyú csapása hajtott a legnyomorultabb helyzetbe. Volt ezer és ezer család, kiknek létezési feltételei fel voltak dúlva.

Szomorú napok voltak ezek! mint ügyvédnek sokszor fájt a szívem, mikor a legelőkelőbb családok sarjait kikerülhetetlen uzsora miatt így elzúlni kellett látnunk a nélkül, hogy segítségre egyáltalán egyéb módot találhattunk volna, mint lehető késeltetését a végromlásnak, — hát ha egy »véletlen« jönne segítségre!...

Levél hullott levél után!...

Nem-e természetes, hogy az így elzúllott elemek legelkeseredettebb és ki nem békíthető ellenségeivé váltak azon rendszernek, a mely hazájukat elnyomja, a mely őket koldusbotra juttatta?

Csoda-e azután, hogy, a mikor már a kormány ezen nyomást, e kegyetlen rendszert tovább folytatni vagy éppen fokozni nem volt képes és a szorító abroncsok tágulni, a fojtó kényszer gyengülni kezdett és az emberek önérzete rést talált a megnyilatkozáshoz, hogy akkor ezen elemek a gyűlölet és megtorlás izzó szenvedélyével voltak eltelve minden iránt, a mi — és mindenki iránt a ki e rendszerrel kapcsolatban állott? Csoda-e, hogy ezen elemek a legvégsőre is készek voltak? Csoda-e, hogy megszületett azok felett, kik magyar létükre ez eljárásban segédkeztek, ez iszonyú ítélet:

»**Meghalt!**«

„Meghalt.“

Elevenen eltemettetni — gondolatban is iszonyú, pedig a kit ez irtózatossors ér: csak perczekig vagy órákig élhet és azontúl tényleg meghal. Vége a szenvedésnek.

De »meghalva« — élni, meghalva — a kelő napot, a fakadó természetet, a duzzadó tavaszi életet látni, tanúja lenni az emberek örömeinek és fájdalmának, hallani a gyűgyögő gyermek örömtelt dadogását, látni a végelgyengülésben elhalónak utolsó fohászát, és mindezeket látva, azon érzésnek lenni rabja: téged mindez nem érdekelhet, te nem tartozol sem a vigadóknak, sem a busulóknak társaságához, neked mások öröme nem okozhat örömet, mások fájdalma nem okozhat fájdalmat; ez a ragyogó nap, ez a fakadó természet nem a te számodra ad meglepetést, vagy duzzasztja az életerőt, hisz te — »meghaltál!« A te életed rideg, te a társaság által elhagyatott, ismerősök által kikerült, hozzátartozóid által szégyeneltetve, kedélyednek érzéketlennek, szívednek fagyosnak kell lennie, szóval: élő testtel »holtnak« lenni, ez a te sorsod: van-e annál iszonyúbb és irtózatossabb, mint élő halottnak lenni?!...

Az öregek — az írás szerint — a belpoklosokat a lakott helyektől távol egy rakásra kihurczolták, a hol megint csak belpoklossal érintkezhettek és az egészségesek tanyáit megközelíteniök szabad nem volt, különben mint a veszélyes vadállatot minden eszközzel el lehetett őket pusztítani.

Mindenkire irtózat, mindenkire félelem és iszony tárgyai voltak.

Ily erkölcsi bélpoklosságot jelzett e kifejezés: »meghalt«, melylyel az októberi diploma után azokat bélyegezték meg, kik magyar létükre az országot elnyomó ellenség szolgálatába állottak és saját hazájuk elnyomásánál, saját anyanyelvük kiirtása, az alkotmány megsemmisítése, az ország függetlenségének szétrombolása és saját vérük hóhér-pallos alá juttatásánál közreműködnek.

»Meghalt!« ez volt az első szó, melylyet a néma ország beszélő képességének visszanyerésénél ki-mondott.

»Meghalt!« e szóval adott kifejezést megvetésének, átkának, az anyagyilkosokkal szemben.

»Meghalt!« e kiáltás hangzott az ország egyik végétől a másikig; e szóban tört ki elemi erővel a megtorlás szenvedélye, az eltűrt kínszenvedés, a kiállott lelki fájdalom és az elfojtva tartott bosszú már fékezetlen megnyilatkozása!

Elemi erővel tört ki az indulat egy 12 éves szenvedés után. Az a sok anyagi veszteség, az a sok fizikai és lelki szenvedés, a mely e nyomorúságos korszak minden napját, minden óráját betöltötte, ezen egy szóval: »meghalt!« fordúlt a kínzás rendszerének szolgálai ellen. De az az egy szó egy borzasztó büntetést jelentett. Az az eb, a melyet ura korbáccsal ver ki szalonjából; és az a Bach-huszar, kit a közvélemény e szóval »meghalt!« ver ki a tisztességes társaságból — egyenlő sorban osztoztak.

Hogy a forró szenvedély, a féket vesztett elkese-redés és gyűlölet azután nem ismer határt és mint a tűzhányó lávájával sziklát, erdőt és házat, embert és állatot eltemet — ezen csudálkozni nem lehet,

és a ki a helyzetet, mely a kitörést megelőzte, s a viszonyokat, melyek közt a forrongó indulat kitöréshez jutott, igazságosan mérlegeli: nem fog feletünk ez iszonyú büntetés miatt pálczát törni, még ott sem, hol ez ellenállhatlan vihar ártatlanokat is örvényébe temetett.

Ez utóbbi esetnek egy megható példáját közlöm itt, mely akkor mély megindulást idézett fel és melynek »Tóth Kálmán« által lett gyönyörű leírása hozzájárult ahhoz, hogy az indulatok azontúl országszerte megint medreikbe visszatértek.

Közlöm e leírást Tóth Béla úrnak — Tóth Kálmán méltó szellemi utódjának és fiának — egyenes beleegyezésével; és közlöm annál inkább, mert már e gyönyörű mű megjelenése alkalmával — bár csak mellékesen, de annak terjesztése és hatásának fokozásához talán én is hozzájárultam az által, hogy a »Pesti Hirnök« szerkesztőjét, Török Jánost felkértem e novellának (?) lapjában való közlésére, a hol február 7-én azon kijelentésemmel, hogy »*az elbeszélés hőse Kovács Ignác a 8-ik zászlóalj főhadnagya*, kinek szerénysége nem engedé, hogy akkor, midőn a hazája szabadságáérti küzdelemben vett tizenkét sebérol van szó: nevét kitegyék« — kísértem az elbeszélést.

A Tóth Kálmán által szerkesztett »Bolond Miska« 1861. február 3-ik számában a következő czim alatt: »*A tizenharmadik seb*« (novella egy főhadnagy naplójából közölve) jelent meg.

»*A tizenharmadik seb.*«

»Nem volt olyan szép zászlóalj, mint a mienk.

De mégis szebb volt a második . . . Ez a zászlóalj Pest fiatalságából, ügyvédekből, jogászokból, orvo-

sokból alakult és mindjárt a forradalom elején Pétervárra küldetvén, ott maradt a vár átadásáig. Elzárva a küzdelmek terétől, nevét délczeglése által vívta ki.

Nem volt a hadseregnek szebb zászlóalja.

Míg máshol az előmenetelre annyi alkalom kínálkozott, itt művelt ifjak pályájukat mint köz-katonák végezték; többnyire maguk szerelték fel magukat s így történt, hogy az egész zászlóalj inkább egy tisztí ezrednek tűnt föl... A patrontás-szíjjuk is mázos bőrből volt, a fegyverek finomabbak, a szuronyok más aczélból.

Valami tündöklő látvány volt ez.

A vár átadásánál, mikor a második zászlóalj kezdte fegyverét lerakni, egy osztrák tábornok kendőjét szeméhez emelte s elvágatott.

Hanem hát szép volt a mi zászlóaljunk is, a *nyolczadik*. Pécs fiatalságának a virága. Egy nap alatt öreg lett az egész város. Mikor kitűzték a zászlót, alája gyúlt az egész ifjúság. Nem sokára kivonultunk a városból... virágokat szórt a zászlóaljra a pécsi lelkes nővilág.

Szórjátok a virágokat, Pécs lelkes leányai, mert sírjaikra majd úgy sem szórhatjátok; ezeket az ifjakat ágyúk fogják szétszaggatni, paripák eltiporni... az a nevető gyermek, ki most alig bírja fegyverét, egymaga tíz edzett katonával fog viaskodni — s elvesznek csaknem mindannyian, nyomtalan... nyomtalan.

Nem tudom én már hányadik volt ez a csata! a negyvenkilenczediki nyár közepén voltunk; a legények azzal tréfálkoztak egymásközt, hogy mit csinálnak majd télen, megfáznak nagyon, mert a köpenyeiket nem győzik foltozni, ha ma bevarrnak

rajta három lyukat, holnap kilövik tíz helyen; a csákok ellen is sok volt a panasz... A golyó itt is, amott is keresztül ment rajtuk... bárcsak a fejüket találta volna, mert szörnyű alkalmatlanság az az örökös »Luftzug,« a mi ott járdogál ki s be a csákó közepén, éppen az ember feje fölött.

Így tréfáltak a szegény fiúk... mikor fölvirrad a kácsi nap...

Én nem értek a hadi taktikához, hanem itt mégis egy kissé megdöbbsentem; az igaz, hogy csináltunk mi már akkor sok bolondságot, sturmoltunk nyakig érő vízben, rohantunk síkon plánkírozás nélkül, másztunk meg olyan síma sánczokat, hogy, mikor bevettük, hát csak akkor kérdeztük egymástól, hogy ugyan miféle módon is jutottunk ide... hanem itt mindjárt láttam, hogy valami nem jó lesz.

Ott állt a síkon egy nagy, pihent hadsereg, valami hússzezer, tömérdek lovassággal. Mi pedig lehattunk valami hétezren, hanem az igaz, hogy huszárunk sem volt több két-háromszáznál.

Az ellenséget megtámadtuk.

Hogy miért, azt én most se tudhatom. Vezérünk nevéhez, ki annyi győzelemre vitt már bennünket, még csak árnyéka se férhet a gyanúsításnak; azt gondolom, hogy azért kellett megtörténnie a támadásnak, hogy egy új erő előtt a péterváradai vár alá vonulhassunk, mely további működésünket fedezte.

A csata alig tartott néhány óranyegyedig... mi — a nyolczadik zászlóalj — ott álltunk hosszú láncban, iszonyú tűz közepén... ágyúink mindig távolabb bömböltek, míg végre el is némúltak... A nyolczadik zászlóalj földözte az elvonulást.

Nem sokára eltűnt a magyar hadsereg s mi — egy zászlóalj — ott álltunk a síkon, szemközt egész hadosztályokkal . . . csak messze a távolból látszott egy erdő, a hová még reményünk lehetett eljuthatni.

De az ellentábor nem sokára fölismerte helyzetét.

Egy ezred lovasságot küldött zászlóaljunk ellen, de mi azt, gyorsan összetömegesülve, szuronynégy-szöggel és sortűzzel fogadtuk.

A lovasság megriadt.

Mint egy kis szuronyerdő vonultunk négyszögben odább.

Vonulásunk csak nagyon lassan történhetett, mert nemsokára az egész hadsereg beért. Átlátták helyzetünket s az ellen soraiból fehér kendők lobogtak felénk. Mindannyian őrnagyunkra néztünk. Az őrnagy arcza nyugodt, változatlan volt, mintha nem vett volna észre semmit.

A kis szuronynégyszög pedig vonúlt odább... odább.

— Őrnagy úr! kiáltott föl egy főhadnagy, az ellenség kegyelem-jelet tűzött ki.

— Főhadnagy úr, oldja le a kardját, s adja át a profosznak.

A zászlóalj harsogó éljene helyeslé az őrnagy szigorát.

A visszautasított kegyelemjel után új támadást tett a lovasság, de a szuronyphalanxot lehetetlen volt így összetörni; a dübörgő lovagsor, mely alatt a föld látszott inogni, mindig fölbomlott zászlóaljunk sortűzében, s akik négyszögünket még is keresztül akarták törni, szuronyaink hegyébe omlottak.

Így nem ment; ágyúkat hoztak.

A kartácszapor egyszerre képes lett volna négyszögünket megsemmisíteni, de az elől megint csatlánczba oszlottunk... Nem ártott semmit.

Végre a két támadó eszközt egyesíték... Mi nem is vettük észre.

A lovasság rohamot intézett, s midőn mi ismét négyszöget formáltunk, megnyílt a lovagsor s középből az ágyúk kartácstüze omlott ránk.

Egész soroszlopok dültek ki s a nehéz lovasság a megingatott sorok közé tört.

Itt egy rövid ütközet fejlett ki, minő csak akkor támadhat, midőn az egyik fél büszkesége s a másik gyűlölete a kíméletet lehetetlenné teszik.

Öt-hat sebbel, egy darabb karddal is viaskodtunk, a kilőtt pisztoly is fegyver volt a lovasság kezében, átdöfött paripák omlottak a sebesültekre... fedetlen vérző homlokok mindenfelé s pokoli kiáltozások, melyekbe lőnyerítés, trombita-harsogás, szidalom s a haldoklók nyöszörgése vegyült.

Tíz kard villogott a fejem fölött... balkezemmel is védtem magamat, a melyben nem volt kard... ezt levágták... s azután... azután... mintha tüzes hasábok omlottak volna rám. Végre nem éreztem semmit.

Alkonyat volt, mikor fölocsudtam. Alig birtam a fejemet fölemelni, de mégis volt annyi erőm, hogy körültekinthessek... a holtak közé feküdtem... a nyolczadik zászlóalj nem volt többé...

Búzakalász hullámozott néhány lépésnyire, gondoltam, oda vánszorgok.

Egyszerre erős dobpergés és trombitazaj üté meg füleimet.

Az ellen hadserege vonúlt arra... A holtak közé húztam magamat.

Egyszerre elkezdtek csörömpölni a kardok, dobogni a lovak. Ott vonult el fölöttünk az egész ezred s engem nem tiportak le; — a lovak, melyeknek irányomban kellett elhaladni, mintegy érezve, hogy élő van ott, ösztönszerűleg ugráltak át.

Ettől megmenekültem — de most jöttek az ágyúk.

A roppant nagy kerekék ott gördültek el fejem mellett alig két arasznyira: minden perczben várhattam, hogy valamelyik összezúz. Átkoztam a pillanatot is, mely eszméletemet visszaadta. Hallottam minden szót, minden észrevételt, mely a nap győzelmére vonatkozott; énekeltek, kaczagtak s én ott feküdtem a holtak között.

A tüzérség is elvonult.

Már azt hívém, meg vagyok mentve, midőn két elmaradt lovás érkezett oda. Valami fegyelmeztelenebb csapatból lehettek s elkezdtek ott köztünk garázdálkodni; hallottam, hogy a gyűrűket és efféléket keresik. Borzasztó!... az én újjamon is volt egy nagy pecsétes gyűrű... Ha e dagadt újjakról le akarják vonni, s így nem megy, erőszakhoz fognak nyúlni... én elárulom magamat, s akkor megölnék.

Az egyik csakugyan hozzám érkezett, megnézte kezemet, de mint fülem hallatára a másiknak elpanaszlá, nem látott rajta semmit; — anyira vérbe volt borulva.

Erre megharagudott az ember, s amint megint lóra ült, kivevén a nyeregkápából pisztolyát, fölhúzta... hallottam, amint csattogott... s rám sülé.

Ezzel elvágattak.

A golyó csak bal czombomat súrolta s ez volt a legkisebb sebem. A többi tizenegy sokkal veszedelmesebb volt s kivált az a négy, melyet fejemen kaptam . . . mindössze tizenkettő.

Éjjel sikerült a búza közé vánszorognom, ahol másnap egy jámbor szántóvető talált meg, s miután az ellen hadserege elvonúlt, minden tartózkodás nélkül kocsijára tett s elvitt a magyar tábor után Ezt megtaláltam, de zászlóaljamat soha többé . . . csak a romjait.

Aztán egy kicsit lefektettek, egy kicsit kiszedgették az alkalmatlan csontokat a fejemből, egy kicsit összekötözték s úgy maradtam másfél hónapig; akkor — úgy mondák — meggyógyultam. Az igaz, hogy ágyamat el bírtam hagyni, de azóta soha sincs jókedvem, mindig olyan fáradt, olyan szomorú vagyok, szeretek egyedül lenni és oly kevésbé félek a haláltól.

Valami különös van rajtam, melyben egyedül a szemlélődés csendes gyönyörét tudom még élvezni.

Hát a tizenharmadik seb? mikor én csak tizenkettőről beszéltem.

Majd mindjárt ezt is elmondom.

Némely ember nagyon boldog; születik vele a vagyon, mint a számmárral a fül. Nekem nincsen semmim.

A forradalom után, mert a kapálásra mégis elgyengített a kácsi nap, elmentem valami földkóstoló hivatalba s irkáltam ott napestig néhány krajczárért. Engedelmet kérek, hogy nem voltam elég erős éhen meghalni.

Most, mikor a megyéket szervezni kezdték, engemet is proponált valaki bizottmányi tagnak.

— Nem kell! kiáltott egy »úr«, aki 49-ben is csak »úr« volt.

— Hivatalnok volt, mondá a második.

— Meghalt moraliter! ordított a suhancz, aki 48-ban még bugyogóban járt.

Ez a tizenharmadik sebem.

Ez fáj legjobban valamennyi közt.«

Kovács Ignác barátom és honvédtársam 1897-ben e cím alatt: »Visszaemlékezések az 1848/9-ik évi szabadságharcra« egy füzetet adott ki, melynek elején Tóth Béla úr szintén reprodukálja ez elbeszélést, és azt befejezván a 11-ik lapon így ír:

»Török János a »Pesti Hirnök«, február 7-iki tárczájában lenyomatta az elbeszélést némi kommentárokkal. E »self-biography, írta az öreg conservativ zsurnalista, oly epizódot ecsetel, hol az első 12 seb ütése alkalmával a heroikus jelenetnek közel tanúi valánk. Nem mellőzhettük a szivreható rajz átvételét tárczánkba azért sem, mert az a mai konyhapolitikát a legtökéletesebben illusztrálja. »A szájhősök ítélnek azok felett, kik meggyőződésükért elvérezni is tudtak« stb. »Ez volt a novella elején. A végén Búsbach Péter állott elő egy érdekes nyilatkozattal, kijelentve, *hogy az elbeszélés hőse Kovács Ignác, a 8-ik zászlóalj főhadnagya.*« stb. »Török János is, Búsbach Péter is abba a naiv hibába esett, hogy a »közli Bolond Miska« aláírású rajzot a hős igazi naplótöredékének tekintette. Édes apám kénytelen volt februárius 10-én egy szerkesztői üzenetben kijelenteni, hogy Török János és

Búsbach Péter zavarba hoz egy derék vitézt, a ki egy szót sem tud az egész *czikkről*.«

»*Pedig az a novella mégsem volt novella — folytatja Tóth Béla — és hőse csakugyan Kovács Ignác. Ezt az én édes apám 1870-ben megírta a Honvédmenház könyvében megjelent »Mikor engem Szeged városából per schub kísérték ki« — memoirjában.*

Az „Elisabeth“ matróza.

A társas élet — mint már említők — a legszűkebb rokoni és baráti körre szorítkozik. Men-nél vigasztalanabb a kormány helyzete, annál szigorúbb a rendőrség felügyelete. Még a saját házi cselédségünktől is óvakodnunk kell, mert ezek is szolgálatában állanak. És még sem fél senki. Már az elfogatások, elzáratások és internálások annyira megszokott dolgok, hogy senkit sem ijesztenek. Sőt a martyrium dicsfényével veszik körül a sujtottat.

Egy sajátyszerű szellemáram hatja át a közép-osztályt; *egy* közérzület uralkodik a társadalmon: a hit, a remény. Senki sem csügged, sőt napról-napra mindinkább bízik mindenki ügyünk győzelmében.

Különös valami ez az emberi organizmus. 1849 óta folytonos izgalomban, folytonos elnyomatásban élünk és ez izgalomban sem el nem fásulunk, sem hitünkben meg nem rendülünk. Ha az osztrák arra számított, hogy időjárástával a reménytelenség közönyössé teszi e nemzetet, biz akkor nagyon csalódott; mert a reménytelenség sohase fészkelte be magát nálunk még a legsúlyosabb és legfájdalmasabb napokban sem. Hiába szaporították a réz-

sisakos csendőröket, hiába a titkos és egyenruhás utcai rendőrséget, ezek a szíveket sem ellen nem őrizhetik, sem azok érzéseit ki nem kémlelhetik.

Kétségtelenül része van ez érzések ébren tartásában emigrációknak is, mely az érintkezés útjait a legesudálatosabb módon feltalálja. De hát mindenki szívesen áll szolgálatjukra, mindenki önkéntes ügynöke a remény megvalósításának. Ez által el van árasztva az ország az emigráció közegeivel. Vannak azonban hivatalos ügynökeik a különböző kormányoknak is, a kik a hangulat kikémelésére, sőt izgatás céljából jelennek meg.

Egyszer Nagy-Kanizsáról jövet még egy úrral ketten voltunk egy coupéban. Francziának mondta magát Marseilleből. Eljött a magyarországi viszonyokat selyemtenyésztési ipar meghonosítása céljából tanulmányozni s el volt ragadtatva a budai hegységnek, a Gellértnek és Sashegynek gyönyörű védett fekvése és e célra alkalmas voltak által; és beszélt a Bánság klimatikus viszonyairól, Bácska kedvező fekvéséről, a melyeket mind szemle alá akar venni.

A társalgás közgazdasági kérdésekről folyt és a budai pályaudvarban mint futólagos uti ismerősök búcsúztunk el egymástól.

Az események, a politikai élet hullámai oly sűrűen követték és váltották fel egymást, hogy ily közbeneső apró dolgokkal nem is volt időnk foglalkozni. Figyelmünk, érdeklődésünk, naponta új hírek, érdekfeszítő konjekturák által voltak lekötve.

Pár nap előtt két jó barátom, honvédtársaim, *Nagy László* és *Tassy Béla* látogattak meg és két barátjukat *Horváth Imrét* és *Salamon Ádít* mutatták

be, bizalmasan közölvén velem, hogy ők Olaszországba a magyar Legióhoz akarnak kimenni, kérdeztek, nem tudnék-e nekik biztos utat javasolni?

Az időtájt ez a kiszökés napirenden volt. Rendszeren két utat vettek a kivándorlók: vagy Erdélyen át Oláhországba, vagy hajón le a Dunán a szerb vagy oláh területre. Ez a kivándorlás forma szerint szervezve volt. Állomásonként voltak, kik az érkezőket átvették és egy másik állomásig egész biztonságban tovább szállították s ott megint biztos ember oltalma alá juttatták. Ezt a kormány észrevette, de nem tudott nyomára jutni. A »Kronstädter Zeitung« 1860-ban az írja, hogy *egy hét alatt* 80 fiatal ember ment Galaczon keresztül francia hajókon Olaszországba.

Nekem a gőzhajó-kapitányok közt egy jó barátom volt: *Jurenák Ede*; egy öles szál legény, egykor a dragonyosoknál szolgált. Közös ismerőseink voltak a város polgárcsaládai közt és gyakran megtörtént, hogy ha Jurenák kapitány hajója az »Elisabeth« — a mely Zimonyig utasokat szállított — itt horgonyzott, egy-egy szép délutánt a hajón jó társaságban együtt töltöttünk.

Egyik nap meghívót kapok Jurenáktól a hajóra uzsonnára.

A hajón már két családot találtam: az Axmann testvéreket, kik nejeikkel és egypár feleseperedett leánykával voltak ott. Az egyik leány akkor került ki a »Jánisch mama« pesti intézetéből, a másik: *Bartholovich Emma* akkor hagyta el a pécsi klostrom nevelő intézetét. (Ez utóbbi 40 év óta feleségem). Kedélyesen társalogva, egyszer a hajó fedél-

zetén egy alakot látok a kormányos kabinje felé menni, a kit ismerni véltem. De csakhamar eltűnt. Mikor a társaság eloszlott, kértem Jurenáktól: vannak-e már utasok a hajón? s midőn erre *nemmel* felelt, felemlítettem, hogy egy urat láttam, a kit ismerni vélek.

— Ha ismerős ezzel az utassal, a ki egymaga van itt, úgy egy félóra múlva jöjjön vissza s találkozhatik vele.

Az est leszállott mikorra visszamentem a hajóra.

Ezen időben Pest egészen német volt, itt a polgári körökben a társalgás majdnem kizárólag német volt. A férfiak úgy a hogy csak beszéltek vagy legalább törték a magyart, de a hölgyek csak kivételesen értették a nemzeti nyelvet, mely tulajdonkép csak a lateiner-osztálynál és az ifjuságnál — de itt aztán úgy a férfiaknál, mint a lányoknál — volt otthonos.

Jurenák jól beszélt magyarul, de volt valami sajátságos dialektusa; ezt ő is tudta s azért szívesebben beszélt németül.

A hajó fedélzetén a kapitány az idegennel a kétes szürkületben fel-alá sétált.

Jurenák bemutatott bennünket egymásnak: *Ercole Angeli* volt utitársam neve. Csakhamar rátértünk hetek előtti találkozásunkra és Angeli azt mondta:

— Én akkor Dalmácián, Horvátországon át jöttem ide, most pedig Bécsből jöve, Konstantinápolyba s onnan haza megyek.

Különös vargabetüket csinál. Csudálkozásomat fejeztem ki, mire azt válaszolta:

— A selyemzület részére összeköttetéseket ke-

restem. Üzletembernek sokat kell fáradnia, hogy megélhessen.

Jurenák erős szőke bajusza alatt egy ajkrángást véltem észrevenni; de hát őneki humoros természete volt; ki tudja, mi jutott eszébe!...

Czigarettáinkat szíva jártunk a hajó fedélzetén s ekkor azt mondja Jurenák:

— Angeli jól ismeri Klapkát, Telekit és az emigráció más tagjait. Neki, mint üzletembernek, sokféle konnexiói vannak.

— Dolgaimat sok szerencsével végeztem — mond Angeli. — Itt a Valero családnál érdekes ismeretséget kötöttem. *Sok megbízást kaptam.* Most Konstantinápolyba megyek, ott sok magyar várja az utasítást: mely irányba menjen? Olaszországba-e, Szerbiába-e, Oláhországba-e?

E beszéd közben megemlítettem Jurenáknak, hogy négy barátom van itt, a kik ki akarnak menni az olasz-magyar légióhoz; mikép szállíthatná őket Zimonyig észrevétlenül?

— Ez óvatosság mellett lehetséges. Én holnapután éjjélkor indulok, egy megbízható embert bocsátok rendelkezésére, ki őket holnap este egy teher-vontató gőzhajóra viszi, azon menjenek Mohácsig előre, ott átszállanak hozzám. Beszélje meg majd ez emberrel a dolgot.

Erre egyik hajóslegénynek odaszól, hogy küldené ide — »Tósát«.

Tósa, egy markos, izmos tabáni szerb matróz, csakhamar ott termett. Kapitánya azt mondta:

— Ennek az urnak közleni valója van önnel. Hozza rendbe a kabinomat és ezalatt megbeszélhetik a dolgot.

Igy történt; a dologban igen röviden végeztünk.

— Ma este 9—10 óra közt — mondja a matróz — a budai oldalon a »Kreutzplatz«-on (most »Kereszt-tér«), a kereszt mellett lesz a feleségem; mondja az úr a »Tósa« nevet és ő elvezeti egy helyre, a hol mindent részletesen megbeszélhetünk.

Ismertem e tért; gyakran jártam oda fiatal barátaimmal, *Jaschkó*-nak ugyan e téren levő vendéglőjébe, »csájára« és ürmösre, melyek a budai szerb korezmák izletes specialitásai voltak.

Esti féltizkor megjelentem a keresztnél, a hol egy nő csakugyan várakozott.

— Tósát keresem.

— Tessék velem jönni.

És elvezetett egy a Gellért oldalán az »*Abrons*«-utczában fekvő házba. Ez utczában, helyesebben: félkör-alakú sikátorban mindössze három földszintes, faszindelylyel fedett rozoga ház volt; hogy oda feljussunk, mintegy 30 lépcsőt kellett a Kereszt-utczáról felmászni; kocsi e sikátort meg nem közelíthette. Csak szegény napszámos-nép lakott a három házban, melyek 3—4 egy-egyszobás lakást tartalmaztak. A szobában ott ült Tósa, egy olaj-méces mellett és vaskályháján vacsoráját főzte.

— Hajónk holnapután éjféltkor indul — úgy-mond. — A Duna budai partján van a »Nap« vendégfogadó, annak étkező-szobájában ma éjféltkor *két* ur költse el vacsoráját, a másik kettő járjon a Duna partján. Négy idegen *fiatal embernek* egyszerre való megjelenése az esetleg ottlevő spicizlinek feltűnhetnék. Én 11 óra felé belépek az étkezőbe és »*Gyurics Dragutint*« fogom hangos szóval keresni. Kérem e nevet jól megjegyezni, mert ez az ismertető jelszó.

Gyurics nincs ott és én kimegyek a Duna partjára. A két vacsorázó ur kis vártatva jőjjön utánam. Ott a másik két urat is felveszszük és csolnakomon, melyet feleségem ott közelben kikötve tart, átmegyünk a »Herkules« hajóra — a mint annak kormányosa egy lámpa kitűzésével jelt ad, hogy tiszta a levegő.

Szó szerint teljesedésbe ment Tósa rendelkezése. A hajó felől megadatott a jel, és a csolnak zajtalanul és csobbanás nélkül átjutott a »Hercules« oldala mellé.

Az időben Pest és Buda közt az összeköttetést a »Lánczhid«-on kívül csak ladikokkal tartották fenn, melyeknek legénysége többnyire a Tabánból került ki. Volt bennük valami a tengeri matróz szokásaiból, a ki ladikját kátránynyal kení be, öltönyét kátrányba mártja, hogy az eső és szél át ne járja. Marczona, vad kinézésű, nyers alakok, a kik pénzért és jó szóért sok mindenre készek voltak; többnyire szerb fiuk, a kik az 1-ső és 2-ik honvéd zászlóaljokban szolgáltak a szabadságharcz alatt s azért jó magyar érzésű ficzkók, a kik gyűlölték a rendőrséget, a mely — ezt tudva — annál szigorubban örködött felettük. Ezért örültek e legények, ha a rendőrséget kijátszhatták s mindenütt készörömet közreműködtek e célból. Ezek sorából került Tósa is az »Elisabeth« gőzösre. Csak is így volt megérthető, hogy a gőzhajók legénysége és ezen legények összejátszása folytán jutottak oly számosan hajókkal ki az Alduna városaiba és onnan Olaszországba.

Pár hétre a fent leírt események után Nagy Lászlótól levelet kaptam, melyben csak ez állott: »Az árú hiánytalanul és sértetlenül megérkezett Konstantinápolyba.«

A renegátok.

Valaha sokat utaztam; bebarangoltam Európa majd minden országát. Semmi sem hozza az embereket közelebb egymáshoz, mint az utazási ismeretség.

Jó gyalogoló voltam: ez a jó tulajdonság — úgy látszik — még bakakoromból maradt meg.

Mint minden kényutazót, első utam Tirolisba, majd Schweizba s Olaszországba vezetett.

Egy szép nyári napon Dél-Tirolison, Spondiniggon át a »Stilfser Joch« meredek lejtőjére és az Ortler hó- és jégtakarta csúcsai mellett elhaladva Bormióba és onnan a lombárd síkságon keresztül Sondrióba szándékoztam menni a feleségemmel s annak 16 éves hugával Bartholovich Matilddal (most Zsigmondy Jenőné).

Spondiniggon a Stilfser Joch lábánál éjszakáztam, hogy másnap kora reggel utra kelve friss erővel és üdén, fogékony lélekkel tehessük meg e megragadó látványokat nyújtó utat.

A mint a Spondiniggot környező síkságnak a hegyi utra dülő részéhez értünk — egy megrendítő látvány tárult elénk. Egy-két nappal elébb egy felhőszakadás vad árja zúgott le a sziklákról és az utmenti legvirulóbb réteket és szántóföldeket méter magasságban telehordta szikladarabokkal, kavics-törmelékekkel, homokkal és agyaggal. A gyönyörű virágos rétek tavaszi pompájukkal eltemetve, a gyümölcsfák vagy összetörve, vagy talajukból kisodorva, mintegy segélyt esdve, kétségbeesetten emelik ki összezúzott gyökereiket, vagy iszaplepte szomorú

lombjaikat, a piszkos hullámsírból ég felé! A meddig szem lát, mindent, de mindent elnyelt a piszkos ár. Az utak erős töltései szétdulva, az ár folyásába eső házak elsodorva, a hidak szétrombolva, a hajléktalan és vagyonvesztett lakosság könytelt szemekkel állott e sivár temető gyászos képe előtt.

A magas bérczek és sziklás erdők közt élő és a vad természet rémületes csapásai által meg-meglátogatott emberek a természet kegyetlen kitérőseit ájtatossággal és munkaszünetet rendelő ünnepekkel vélik kiengesztelhetni és kiméletre bírni. Ezért a bérczes vidékek lakói egyes községenként ünnepeket ülnék, melyekről a kalendáriumok nem tudnak; ünnepeket, melyek valami nagy helyi szerencsétlenség, mint: hegyszakadás, földsülyedés, hó- vagy kőlavínak stb. pusztításai emlékére szolgálnak. Állítanak bizonyos emlékeket, szobrokat, keresztek vagy képeket, melyeken e szomorú események bevésvé, felírva vagy festve vannak. Vagy egész vidékek szerencsétlenségét, vagy különösen egyes családokat ért csapásokat mutatják e szobrok vagy táblák. Itt egy sziklaomlás által eltemetett falu, ott egy felhőszakadás hullámai által elsodort kecskenyáj, itt a vihar által összetört erdő fáai közt összezúzott munkások, ott a tó jege alá került s elveszett társaság stb.

»Ki imádkozni nem tud, menjen a tengerre!« ezt tartja a példabeszéd, hozzá tehetnék: »vagy a magas bérczek honába!« Itt egészen más a természet mint egyebütt. Tisztább a levegő, derültebb, éltetőbb a napsugár; szebb, üdébb a tenyészet, élénkebbek a virágok tarka színei, a levelek zöldje; de vadabb az egek haragja; a villám nem szakonként

jó, hanem félbeszakítás nélkül egyik fénysugár a másikat váltja fel, a dörgés százszorosán visszhangzik a hegyek sziklalapjairól, az eső itt nem esik, hanem szakad, mintha az égbolt akarna beroskadni és a földet egy új árvízbe fojtani. A síkon a délibáb, — itt az *izzó bércz*, mely a sziklák csúcsait, mint egy kohóban olvasztott érczet tünteti fel. Most egy kellemes lány szellőcske enyeleg fürteiddel, s hirtelen egy óriás orkán tördel össze fákat, sodor le a hegyekről embereket, állatokat. A nagytermészet, az óserők kifogyhatatlanok újabb és újabb csodáik elővarázsolásában!

Itt a hó és jégborította sziklán a *nemes gyopár* (Edelweiss) tenyészik, melynek a gondos természet gyapjas öltönyt adott a rideg környezet dermesztően fagyos lehelletének elviselésére, — s ennek tözsomszédjában mosolyog a mélyen kékszinű gombostű nagyságú, gyengéd *gentiana*, melynek leheletkönnyű szirmait ez a rideg lég meg nem semmisíti.

A vizár elpusztította utat és hidakat a környék lakossága csakhamar helyrehozta és mi utunkat a sziklaóriáson át megtettük és a hegy felső csúcsa mellett, eltérve az uttól, egy nagy meredély fölött, az Ortler hómezeje tövében, Matildunkkal nemes gyopárcsokrot szedtünk. Észre sem vettük, hogy a »Franzens Höhe«-től követ bennünket egy 4—5 éves fiucska a hómezőre és velünk együtt szedi a nemes gyopárt. Hanem a szegényke egyszerre megcsuszlik és kezd a lejtőn legurulni. Matild pár elszánt ugrással mellette terem és szerencsére feltartóztatja a nélkül, hogy akár ő maga, akár e kis poronty a mélységbe zuhant volna.

Ezután folytattuk utunkat gyalog fel a nyereg tetejére, a hol a kocsik nőmmel és a többi uri társasággal ránk vártak. Innen azután leereszkedtünk egy páratlanul szép hegyi uton a lombardi síkságra. Ránk esteledett, mire leértünk és sötét est volt, a mikor Bormióban egy fürdő-szállodába megérkeztünk. Nagy és kellemes meglepetésünkre, reggelre kelve azt láttuk, hogy szállodánk egy gyönyörű virágos kert közepén fekszik.

Akkor a vasutak még nem furták keresztül a St. Gotthardokat, és nem mentek fel a Jungfrau-kra. Csak szép csendesen a völgyekben maradtak. Ezért, hol gyalog, hol lóháton, hol kocsin jártuk be annak a gyönyörű kis országnak bérczes vidékeit.

Az akkori utazás alatt nem suhant el az ember a legeszményibb szépségű vidékek mellett, hanem az élvszomjas léleknek módjában volt felvenni és megtartani a természet nyújtotta különböző benyomásokat, melyek azután egész hosszú életen át érdekes anyagai maradtak a visszaemlékezésnek. — De az ember nem is volt kénytelen perczekre beosztani idejét, úgy, hogy folyton az tegye idegessé: nem mulasztom-e el a programmszerű vonatot? nem vesztek-e azután ezzel egy fél, vagy egész napot, a mely egész utazási tervembe lyukat üt? A mai utazás mellett — ezzel ellentétben — az ember folyton a perczeket ügyeli, hogy valamikép a podgyász csomagolása, vagy családja valamely tagjának, kellő pillanatra, esetleg készen nem léte nem zavarja-e meg összes terveit?

Vasuton utazva az ember rendszerint csak rövid utat tesz egyazon társasággal. Minden nagyobb állomáson változik a közönség s azért majdnem lehetet-

len egymással közelebbi ismeretségbe jutni, még ha akarnánk is. De különben is saját magunkkal, családunk s podgyászunk együtt tartásával lévén elfoglalva, ritkán van kedvünk környezetünkkel, más utasokkal foglalkozni, — míg csak oly állomáson meg nem telepszünk, a hol esetleg hosszabb időt töltünk.

Azelőtt sokkal kedélyesebben ment a dolog. Az ember az éjszakát pihenésre fordította, míg esetleg most azt is a vasuton tölti, hogy kitüzött céljához jusson. Ha azután betért azokba a mintaszerű schweiczi szállókba, a hol az estebéd az ott beszélgett összes vendégeket egy asztal köré gyűjtötte, az ember csakhamar szóba elegyedett a környezettel: hová? mily módon? mikor utaznak? és csakhamar a holnapi együtt induláshoz egész karavánok találkoztak, a kik vagy egy közös végpontra, vagy legalább az utnak egy nagy részére együtt tartottak. Ekkor azután egy órai később, vagy korább indulás mitsem tett, sőt maga a készülődés sok tréfa és élcelődés mellett ment végbe, s maga az utazás is kellemes évodések, egyik-másik félénk lovaglónó feletti vidám kötekedések, egyik-másik komolyabb férfival folytatott érdekes társalgás közt nagy élvezetet nyújtott.

Az ily véletlenül összeverődött uti társaság sokszor egész életre kiható kellemes barátságra vezetett; itt-ott érdekes kalandokat szőtt az utazás élményei közé.

A 60-as években, mikor nálunk a »Szózat« és »Hymnus« uralkodtak, mi magyarok a külföldön nagyon érdekes jelenségek voltunk. — Igaz, ha egymás közt, feleségemmel, magyarul beszélünk, nagyon hegyezték füleiket, hogy micsoda náczió lehetünk?

Az egyik muszkának, a másik oláhnak, a harmadik meg éppen japáninak tartott, kivált, ha szűk, zsinóros nadrágunkat, atillánkat látták. Ezért azután természetesen az első közeledésnél mindenki azt kérdezte: mik vagyunk?

Ily módon ismerkedtünk meg egy kedves öreg pár emberrel, egy előkelő lübecki patriciussal *Harms J.*-vel és nejével. Ez utóbbi a híres *Owerbeck* festőművész leszármazottja.

Harms komoly, nagy műveltségű ember; a württembergi királyság consulja volt.

Én mindig a rajongással határos tiszteletnek egy nemével tekintettem a *Hanza* városokra, melyek kis respublikák létökre, a nagy szabadság mellett szigorú rendet, — a fáradhatatlan vagyonszerzési törekvés mellett a szolid realitást, — lakosaik nagy értelmisége és magas műveltsége mellett az egyszerű, tiszta erkölcsöket — és a nagy világgal való folytonos érintkezés mellett is speciális hazafiságukat fentartották. Ismertem *Hamburgot*, a hol széles körben ismerőseim és barátaim vannak ma is, — voltam *Lübeckben* és *Brémában* és mindenütt ugyanazon őszinteséget, soliditást, egyszerűséget, munkásságot, törvénytiszteletet találtam. Azok a választásból kikerült *senatusok* a maguk tisztviselőivel hoztak törvényeket, vezették s ellenőrizték a közigazgatást, támogatták az ipart és felvirágoztatták tengeri világkereskedelmüket, szolgáltattak igazságot és fejlesztették iskoláik és közintézményeik által a műveltséget és tudományokat.

Mindig meg volt e városokban a személy- és vagyonbiztonság és daczára annak, hogy például Hamburg földalatti korcsmahelyiségeiben a föld ke-

rekségének minden tájékaról származott és az ismert világ minden nemzeteinek lobogóját szolgáló matrózok — kik köztudomás szerint nem éppen a legfinomabb erkölcsű emberek — gyűltek össze: mégis a polgárság vagyona és személye mindig a kellő biztonságot élvezte.

A Harms-családdal igen meleg érintkezésben maradtunk, egymással leveleztünk, egymást meglátogattuk; ő eljött Budapestre és Alt-Ausseebe, mi elmentünk Lübeckbe és a Keleti tenger partján fekvő travemündei nyaralójába. Ilyenkor további érdekes ismeretségeket kötöttünk.

Ezen köröket, kik — mint akkor az egész mívelt világ — rendkívül élénken érdeklődtek a magyar alkotmányküzdelem oka, folyama és eszközei iránt, rendkívül nehéz volt a felől felvilágosítani, hogy e küzdelem nem a német faj, hanem alkotmányos szabadságunk elrablói és az erőszakos germanizátorok ellen van intézve, a kik a magyar nemzetiséget akarják megsemmisíteni.

Minden nemzet elfogult saját fájának jó tulajdonai és mások irányábani fölénye mellett. A francia a míveltséget ahhoz méri: bírja-e valaki a francia nyelvet? és lehetetlennek tartja, hogy valaki szerencsésnek ne érezze magát, ha francziává lehet; az angol még a hindostánt és szerecsent is angollá teszi; neki indul a világot beutazni, a nélkül, hogy más mint anyanyelvén jól értsen. A német is ilyen. Meg nem foghatja, hogy valakinek a mívelt, tudós 35 millió német nemzetbe beolvadhatni nem valami nagy boldogsága volna.

Kis nemzeteknek a nagy nemzetek szemében nagy bűne a csekély szám.

Az én barátaim ott a német birodalomban nagyon csodálkoztak (más kifejezést nem akarok használni) és nem ritkán azt kérdezték:

— Mikép lehet az, hogy ön német névvel, német származással — fanatikus magyar? s mikép jön az, hogy a tisztán németajkú főváros, Buda és Pest a magyar elemmel karöltve oly elkeseredett tüntetési harczot folytat a Bach által inaugurált német törekvések ellen?

Ezt ők »massenhaftes Renegatenthum«-nak tartották, mert küzdelmünket a »német kultura« terjesztése elleni harcznak nézték.

Ismétlem: nagy munkába került elfogultságokat, melyet az erdélyi szász irodalmi propaganda is nevelt, elosztatni, és velük megértetni, hogy itt nem a német kultura elleni ellenszenv és nem »német gyűlölet«, hanem ugyanazon szabadságérti küzdelem, a mely mellett 1848-ban egész Németország lelkesült, a melyért véráldozatot hoztak fiai; sőt több: nálunk e küzdelem egyuttal a létért, egy ezredéves önállóságért, függetlenségért és alkotmányért való harcz egy szabadságtipró rendszer ellen, a melynek kezelői ez idő szerint *történetesen németek*, de holnap lehetnek szlávok, csehek, románok stb.

— Hogy Magyarország német ajkú lakossága is — mondám — jelesül: a németek által alakított városok, a Szepesség, a német vidékek összes népessége a magyarokkal karöltve folytatja egész lelkesedéssel a küzdelmet: ép ez mutatja, hogy nem a német kultura, — hanem egy veszélyes reactio és despotismus elleni harcz ez.

— De — folytattam — különben is Magyarország németjei, ezek a »renegátok«, kiknek ősei ott-

kinn a német birodalomban a kis fejedelmek által holmi árú gyanánt pénzért adattak el idegen fejedelmeknek, mint katonák, vagy mint telepítési anyag —, ezek a nyomorultak, a kiket hazájukban árucikk gyanánt kezeltek, kibujdosván, itt új hazát találtak, nyugalmas otthont alapítottak, jólétre tettek szert, ugyanazon biztonságot és jogokat élvezték, mint az ország ősi lakói; itt családokat alapítottak, gyermekeik itt születtek, nevelkedtek. Az utódjaikat már összes emlékeik, viszonyaik, családi és baráti összeköttetések, múltjuk és jövőjük ezen országhoz kötik; évszázados letelepedés után *ezen* haza története már *saját* történetük is; ennek alakulására már az ő ősök és ők maguk is tevőlegesen befolytak; ennél fogva igen természetesen egész érzésük, gondolkozásuk *ezen* haza életével forrott egybe, melyhez életüknek minden szálával hozzátapadtak; a melytől tehát el nem különíthetik, de elkülöníteni nem is akarják magokat.

— De hogyan van, hogy a szerbek, oláhok nem értenek a magyar törekvésekkel egyet? és a szászok is féltik nemzetiségüket?

— A rácok és oláhok az osztrák kamarillának elesábitott és az absolutismusnak mindig kész fegyverhordozói; a szászok pedig ma a germanizátorok dédelgetett kedvencei, a kik különben már észre térnek, a mint Maagernek a birodalmi tanácsban tartott beszéde mutatja.

Rendszerint sikerrel folytak e viták, mert a német alapjellemvonása a kedélyélet, és ha ennek hurjait el tudjuk találni: akkor az ő kutató esze is könnyebben leszáll a rideg abstractiók magaslatáról; és meg lehetett velük értetni, hogy egy gazdag

és küzdelmes történelemmel és fényes lapokat felmutató multtal bíró kisebb nemzet is lehet büszke saját multjára és sikereire, melyeket az általános művelődési processusban — habár szűkebb körben is — elérni tudott; és hogy azok is, kik e sikerekben osztályos társak, a közös vívmányt zsibárus lomként félre nem lökik, hanem ősi hagyományként kegyelettel megőrzik, sőt megvédik és tovább fejleszteni, s a régiekhez új dicsőségteljes lapokat toldani törekeshetnek.

Ilynemű felvilágosítások természetesen mindig csak szűkebb baráti vagy családi körben voltak lehetségesek; a nagy tömeg azonban Németországban soha sem tudta előítéletét elveszteni, és 1866-ban, mikor Poroszország Klapka tábornok alatt magyar csapatokat szerelt fel, ezt nem a *mi* ügyünk iránti rokonszenvből tette, hanem bennünket fel akart használni *saját* érdekében.

Hazánkban különben nagyon örvendetes tapasztalásokat teszünk az idegen fajok assimilatioja dolgában. Különösen újabban a német- és zsidókból magyarrá lett nemzedék egész fanatizmussal csügg a magyarságon és leghevesebben tiltakozik és védekezik a germanizálás ellen.

Újabb időben városaink rohamosan magyarosodnak, és én mint országos képviselő sokszor beszéltem irányadó ősmagyar származású politikusokkal e jelenség felett:

— Csak nem szabad erőszakolni a magyarosítást, mert ez ellenhatást idézne elő: vele többet rontanánk, mint használunk. Jó szerével, észrevétlenül kell működni. Megnyerni, nem felingerelni. Az emberek minden tettét az érdek mozgatja. Ha azt látják,

hogy gyermekeiknek a magyarsághoz simulás nagy előnyöket biztosít, — önkényt fognak csatlakozni.

Mindig e választ adták, s mégis a törzsökös magyarra fogják rá, hogy — sovínista. Az a hibája, hogy nem volt az; hogy közönyösen nézte a különböző nemzetiségek terjedését, mert ha inkább törődnék vala nagy királyai a Nagy-Lajosok, a Hunyady Mátyások a nemzeti nyelv művelésével és terjesztésével — ma egy nagy és népes magyar nemzet volna ur Délkeleti — Európában.

Magánjogi zavar.

A politikai élet is csak a társadalomba vonult vissza; de itt aztán annál élénkebb volt. Már más helyütt említettük, hogy a társadalom csak nagyon meghitt körökre szorítkozott és hogy az idegen bevándorlottak ezekbe be nem jutottak.

1861 óta a politikai érdeklődés immár leginkább Deák Ferencz személye körül kristallizálódott. Minden felmerült esemény, minden új helyzet, minden napirendre került politikai hír alkalmával mindenki azt kérdezte: mit mond ehhez — »az öreg ur«?

Az »öreg ur« lett lassankint központjává egész Magyarország közéletének; körüle forgolódott, őt látogatta, tőle kért tanácsot mindenki, a kinek az országban politikai jelentőségű neve volt: Eötvös, Kemény Zsigmond, Andrássy Gyula, Pulszky Ferencz, Csengery, Szalay László, Lónyai Menyhért, Szentiványi Károly, Szentkirályi Mór stb. Az »Angol királyné« szállodának második emeleti 71., 72. számú szobáiban télen, és 54., 55. sz. a. nyáron. Ezen két kis szobája tele volt folyton illustris vendégekkel;

de tele szivarfüsttel is annyira, hogy sokszor a belső szoba divánjának jobb sarkában gubbaszkodó s jobb lábát ülő vánkoslul használó házi gazdát is alig lehetett kivenni, ha csak itt-ott parázsszal égő hires »cabanos« szivarja arczát meg nem világítja.

Ott tárgyaltak komoly országos dolgokat, ott eregette meg az »öreg ur« anekdotáit és élceit, melyeket csakhamar városszerte szájról-szájra adtak; ott hordta le egyik-másik legbensőbb barátját, ha ügyetlenséget követett el, vagy helytelen eszméket terjesztett; ide zárkózva dult-fult magában, ha a helyzetet rosszabbodni látta, mint p. o. a február 26-iki pátens kibocsátása alkalmával stb. — Innen indult ki ezentul Magyarországra minden politikai jelszó, a mely azután hű követésre talált. A »*passiv ellentállás*« politikája ezen főhadi szállásból lett vezényszóul kibocsátva, és ez rendítette meg alapjaiban az osztrák politika egész épületét és tette üres dicsekvéssé Schmerling hires mondatát:

»Wir können warten!« (»Mi várhatunk!«)

Hát bizony az egyszerű magyar táblabíró politikai tanácsa ellenében hiába küldötték adóvégrehajtás végett az osztrák hadsereg minden nélkülözhető legióit — az állam pénztárai üresek maradtak; a birodalom a legválságosabb pénzügyi bonyodalmak közé jutott.

A társadalom csakhamar, mint egy jól fegyelmezett hadsereg, hiven követte vezére utasításait és lélekismeretesen óvakodott az osztrák közegeknek a legminimálisabb részben is kezükre járni.

Mi sem természetesebb, mint hogy az októberi diplomával keletkezett szabadabb mozgás életbe léptetett, vagy újból felélesztett oly társadalmi intéz-

ményeket is, a melyeket a Bach-korszak, mint forradalmi bünfészkeket, tüzzel-vassal, kipusztítani törekedett.

Igy kelt életre a fővárosban újra a »Nemzeti kör« is, és benne az ellenzéki hangulat túlsúlyra jutott; ápolói, terjesztői és leglármásabb támogatói — igen sajátságosan — olyan emberek is voltak, a kik a közönség előtt azon hirben állottak, hogy a Bach-rendszernek nagy és éppen nem tiszteletreméltó szolgálatakat tettek. Ezek neveit később lisztákban közölték.

A »Nemzeti kör«-ben erős izgatást indítottak meg Deák Ferencz politikája ellen és Szilágyi Virgilnek sok követője volt. Itt főztek ki akárhány oly dolgot, a mely azután a nyilvános életbe vitetett ki. Egy külön kotterliát képeztek itt: Szilágyi Virgil, dr. Halász Géza, Érkövy Adolf, Giczey Samu s még néhány kevésbé ismert, a kik többnyire Pestvárosnak bizottsági tagjai is voltak; ezek sok mindenféle extravagans tervet eszeltek ki, melyeket a városi közgyűlés elé vittek, és melyek a különben is bizonytalan vagyoni és személyi hitelt még kritikusabb helyzetbe hozták. Itt és ezek által terveztetett 1861 januárban a minden átmenet nélküli visszatérés, vagy visszaugrás a magyar törvényekre. Igaz, hogy ez a mozgalom már 1860 november óta az egész országban elterjedt; itt a fővárosban azonban, a hol a kereskedelem, ipar, közgazdaság csomópontja van: ennek egészen más jelentősége van, mint — Piripócsón. Itt milliókat dönthetett halomra és ezer és ezer családot juttathatott egy kézmozdulattal koldusbotra.

Szilágyi Virgil azonban megtette az indítványt az 1861 január 17-diki városi közgyűlésen.

Erre azután Deák Ferencz válaszolt s e beszédekben egyebek közt kijelenté, hogy »a közigazgatás minden ágai közt legtöbb kimélő óvatosságot igényel az igazságügy. Míg a politikai rendszabályoknak *rögtön* megváltoztatása gyakran baj nélkül létesíthető: az igazság kiszolgáltatásának körében minden rögtönzés felette nehéz, gyakran káros, néha veszélyes is«.

»... A magyar törvények helyett az osztrák törvénykönyv hozatott be hazánkban is, s a tíz év alatt új jogviszonyok keletkeztek, melyeket a hon polgárai kénytelenek voltak az új törvényekhez alkalmazni; régi jogalapok enyésztek el, új jogalapok támadtak; egy szóval: magánjogi viszonyaink honfitársaink között is, a külföld irányában is tetemesen megváltoztak.«

És befejezi azzal:

»Óvakodjunk, hogy oly ballépéseket ne tegyünk, mik a népnek, mely tőlünk a renddel párosult szabadság áldásait várja, a végtelen zavarok és anarchia átkát hoznák nyakára, mert ez volna a legrövidebb út — az abszolút hatalom ismétli megalapítására.«

Kár, hogy Deák ezen intésével nem már novemberben lépett fel, mikor a törvényhatóságok derűreborura kidobták az addigi jogviszonyokat az ablakon, az egyik: ilyen — a másik: amolyan — s a harmadik, tizedik, ötvenedik: más és más módosítással fentartással és változtatással, úgy, hogy az országban egy leirhatatlan jogi chaosz állott be, mely a társadalmat rémületbe ejté.

Pest város közgyűlése Szilágyi Virgil indítványát elvetette.

Az a zürzavar, mely a közigazgatásban s különösen az igazságszolgáltatásban országszerte beállott, szintén egyik oka volt annak, hogy a mérsékelt irány a társadalomban mind szélesebb körben elterjedt.

Az áldozatkészség nemzeteknél csodákat művelhet, ha az okok a tömegek szívében visszhangot keltenek; de annak ok nélkül való túlhajtása ellenhatást ébreszt. Magyarországon az emberek a felett kezdtek gondolkodni: van-e szükség arra, hogy mindent a feje tetejére állítsunk, — ha az óhajtott célhoz e nélkül is eljuthatunk? az ország önállóságának visszavivásához elengedhetlen feladat-e, hogy elébb mindenkit koldussá tegyünk? az adófizetési passiv ellentállás, a kormány ellen viselt háború lévén: szükséges-e ennek sikeréhez, hogy még ezenkívül saját magunk magánjogi viszonyait is összezavarjuk, hitelünket aláássuk? vagyonbiztonságunkat megrendítsük és családunk anyagi jövőjét kockára tegyük?

A mint a tömeg bizonyos rendszabályok célszerűségének vagy szükségességének alaposságát kezdi kutatni, azon percztől az áldozatkészség már nem bír a lelkesedés önkénytelenségével. A jogviszonyoknak felforgatása, bizonytalanná tétele mindenkit gondolkodóba ejtett, mert mindenkinek volt általa veszíteni valója. Ezért le a legsalsóbb rétegekig kezdett behatni az aggodalom e törekvések következményei felett.

Ezen aggodalom terelte lassanként a tömeget is Deák táborába.

Kossuth neve ugyan nem vesztette el fényét és varázserejét, de ő távol van, a veszély pedig — immi-

nens! Különben is Kossuthot Deáktól ekkor már a jogalap különbözősége választotta el, mert bár 48-at Kossuth teremtette, Deák pedig visszavívni vállalkozott; de elválasztotta az a Kossuthban megcsontosodott hit, hogy a Habsburg dynastiától Magyarország soha őszinte jóakaratot, a magyar közjog (ide értve 1848-at is) tiszteletben tartását nem lehet reményleni, s ezért hirdette és akarta a forradalmat, ezért állott kérlelhetlenül az 1849 talaján.

Deák pedig nem tartotta kizártnak a dynastiával lehető kiegyezést az 1848 alapján; az Ausztriától való elszakadásban, a dynastia detronisatiójában pedig hazánk és a magyar faj végpusztulásától félt, ezért maradt folyton a törvényes alapon, ezért küzdött a 48-as törvények visszaállításáért.

Ha Kossuth megérte volna 1896-ban a milléniumot, a mikor a nemzet királyával és annak feleséges családjával egybeolvadt és egymástól elválaszthatlan oly érzés- és szívbeli frigyben egyesültek, mely az egész művelt világ tiszteletét és bámulatát hívta fel; ha megérte volna azon nagy eseményt, mikor a magyarok királya budai palotájában fogadta a német birodalom hatalmas császáraját, és mikor a Habsburgok fenkölt szellemű ivadéka egy Bethlennek, egy Bocskaynak stb. szobrot állít; ha megérte volna 1899. február 25-dikét, a mikor egy királyi tény a nemzetnek egy pillanat alatt visszadta azon belső nyugalmit, melyet maga az országgyűlés bontott fel és minden összetartó kötelék széthullásával fenyegetett: akkor ő is más meggyőződésnek adott volna helyet és büszkén mondhatta volna:

»Hazámnak felséges ura, nemzetemnek hűséges vezére, tévedtem; és kibékülve hajtom le fáradt fejemet a haza édes földjén — örök nyugalomra!«

Bohus-Szögyény Antónia.

A lefolyt szomorú évek alatt, a mikor csupán az ellenség építményeinek lerombolásában tudtunk egyek lenni, minden egyébben pedig homlokegyenest ellenkező irányban vezettek utaink: jól esett egy pontot találni, a hol az egyetértés más ösvényen is található volt.

A jótékonyág gyakorlásában hozta össze egy fenkölt nemes lélek az akkori Pestnek hölgyeit vallás- és rangkülönbség nélkül.

Bohus-Szögyényi Antónia, a pesti jótékony nőegyesület elnöke.

Érdekes társaság gyűlt össze hónaponként Bohusné termeiben, aristokrata és polgárnők, ifjak és élemedettek. Nyugodt komolysággal beszéltek megható eseteket nyomorról, szenvedésről, sorscsapásról. Tanakodtak a segély módjai felől. Hoztak határozatokat, adtak és gyűjtöttek közelebb ismerőseik körében tőkéket pénzben, élelmi czikkeket, fűtő anyagot. Vigaszt és segélyt vittek személyesen.

A világ e hölgyek működéséről nem beszélt, lapok arról nem írtak; neveiket csak a szerencsétlenek vagy szegények tanúlták meg imáikba foglalni; de legtöbb esetben azt sem tudták: ki volt jótévő angyaluk?

Az egyesület működő tagjai kizárólag nők voltak. Komoly törekvés a segély legalkalmasabb módjá-

nak feltalálásában és feltűnés nélküli alkalmazásában — képezte beható eszmecsere tárgyát. A választmány tagjai: *gróf Cziráky Jánosné* szül. Desasse Luiza, *Liedemanné*, *Csekonics Jánosné* szül. báró Lipthay Leona, *Hollán Ernőné* szül. Békássy Emilia, *Kochmeister Frigyesné*, *gróf Zichy Pál Ferenczné* szül. gróf Korniss Luiza, *Simig Jánosné*, *gróf Szapáry Gézáné* szül. Győry Mária grófnő, *Vidacs Jánosné*, *Babniggné*, *Braun Lajosné* szül. Szentiványi stb. úrhölgyek, kik a gondviselés súlyos de fenséges szerepére vállalkoztak és a nyomort felkeresve, meleg szívük vigasztalása mellett az anyagi segílyt vitték a szenvedők — sokszor dohos, penészlepte — hajlékaiba.

Egy jótékony oázis volt Bohusné háza ez időben, a melyben — ez úrhölgyek tevékenységét látva és hallva — az ember pillanatokra elfeledte a külvilág sírvirágait és csak a nyíló és szívet átmelegítő tavasz napsugaraiban gyönyörködött.

Pest kicsiny város volt a forradalom előtt. Budapestté csak 1872-ben, elegáns világvárossá lenni pedig csak alig két évtized óta indult meg. Azelőtt az úri paloták is a mostani fényes épületekhez képest, szerény házikók voltak; az utcák kövezete gyarló, vonalaik görbék; nyáron iszonyú por, télen meglábolhatlan sár és víz; a havat a ki adta, ki is hordta; egész télen ellepte utcáinkat. Világításunk: szerény olajlámpák; mikor azután 1856-ban gázvilágítást hoztak alkalmazásba: egy mesés ezeregyéjszaka ábrándos fantáziájában véltünk gyönyörködhetni. Az első gázvilágított éjjel e tündérestét fenéig akartuk kiélvezni; kávéházról-kávéházra, vendéglőből-vendéglőbe mentünk — elfelejtettünk aludni menni . . .

A külvárosokban azonban megmaradt az ósállapot: gidres-gödrös utcák, sötét olajlámpák, hetek óta ott felejtett szemét stb. A szegénység dohos és penészes pincze-szobákban húzta meg magát, melyekbe sokszor a rossz utcai csatornák ürüléke beszivárgott; zöld penészhímzések kúsztak fel a repedezett falak hasadékain és itt-ott egy egér, sőt patkány kijárata nyílt a padozatlan szobák szegleteibe, melyekbe ágy helyett rongyos vaczkok szolgáltak fekhelyül betegnek és egészséges embereknek. Az ablakok a járdára szolgáltak és alig voltak egy-két tenyérnyi magasak, ezeknek is egy részét üveg helyett elrongyollott papír fedte be.

Én ez időben a pesti jótékony nőegylet titkárja voltam.

Mindig kora kelő voltam. Reggeli sétáimat nyáron 5, télen 6 óra után teszem meg a Dunaparton.

A kora reggeli órák egészen más képet mutatnak, mint a nappaliak. Ekkor az elegáns főváros a maga zümmögő, robogó, sípoló vagy csilingelő közlekedési eszközeivel, ragyogó kirakataival, vagy villanyos világításával, fényesen öltözött férfi és női arslányaival, vagy torz gigerlijeivel még nem létezik. Ilyenkor a diszes palotasorok csak gyatra gázvilágítással — mely oly sárga füstös világítást áraszt, mint akár egy olaj mécse — sejtelem tárgyai, melyek a ködös hajnalban százszorosan nagyítva, kísértetiesen meredeznek égfelé; és elfedik mind azt a gazdagságot, fényt, gógot, melyek a nappali órákban utcáinkat elfoglalják és a nagyvárosi életet képezik.

A reggel ezen órái alatt csak azon elemekkel találkozunk, melyek a főváros ragyogó színét nehéz

munkával és életük sanyarú tengetésével teremtik meg. Hajnalban csak a kézimunka embereivel, azokkal találkozunk, a kik arczuk verejtékével keresik kenyerüket.

Télen-nyáron elsők utcáinkon a fővárosi környékbeli népség, mely kocsin vagy gyalog, hátán batyuval, télen csikorgó hidegben, térdig érő hóban, erdőkön, szántóföldeken keresztül tört úton, lámpással világítva ösvényét, hoz gyümölcsöt, élelmiszereket, zöldséget vagy baromfiakat. Ezek már hajnali 3 órakor indulnak hazulról, hogy virradatra itt legyenek. — Ezek nyomán jönnek a tót munkások, a kik a távol külváros egy fabódéjából törnek elő, hol 20—30-an összezsúfolva töltik az éjt és most sietnek a pálinka butikokba, hogy felélesszék az elzsibbadt életerőt, mielőtt munkába állanának.

Amott foszlányos nyári ruhácskában, dideregve 3 fok hidegben siet műhelyébe néhány varróleányka: halvány, fonnyadó arcukat a metsző szél mesterségesen díszíti fel ama rózsákkal, melyeket a nyomor — ifjúságuk daczára — tőlük megtagadott...! Alig érnek a második uteza sarokig és csatlakozik hozzájuk egy női nagy kendőbe burkolódzott középkorú munkásférfi.

— Hogyan van a kis Erzsike? kérdé az egyik leány a férfi munkást.

— Most már veszélyen kívül. De az orvos borlevest rendelt, hát elzálogosítottam a téli rokkomat, hogy bort vehessek. A hosszú betegség egészen kipusztította; azután szegény feleségem se mehetett hetek óta keresni, mert a gyereket kellett ápolni.

Közbe szeméthordó szekeresek bűzös tartalommal nagy csilingelés közt vonóznak házról-házra.

Majd egyik-másik dunaparti elegáns szállodából úriasan öltözött fiatal hölgyek bújnak elő, bágyadt, álmatag szemekkel, sietve hazafelé, hogy a napot alvással töltsék.

Ez is szemét! . . .

A gyármunkás mindkét nemű ifjúsága élénk beszélgetésben, tömegesen vonúl a legkülönbözőbb irányokban.

A pinczeablakok mindenütt megvilágítva, az elrongyolott függönyök itt-ott egy-egy bepillantást engednek lakóinak szomorú otthonába.

Itt egy fiatal nő kiaszott emlőjén táplálja a csecsemőjét, munkába siet és a kis porontyot 5 éves nagyobbik gyermekére bízva; kettejük részére félre állítja a tejet és egy darab kenyeret. Majd déli 12 órakor megint haza szalad és meghozza a délutáni táplálékot.

— Azután Klára néni, legyen oly jó és nézzen le koronként szegény Julcsám után. Az Isten megfizet érte! Így szól a szomszéd szatócsboltban egy gondtelt arczú magas, vézna alakú fiatal férfi az elárúsítónéhoz és fát vesz.

— No csak menjen Sándor, fűtsön be, hogy betegje meg ne fázzon. Van gondom az Isten adtára!

És a szatócsnénak van gondja reá! most minden félórában — kell vagy nem — lábújhegyen megy le a pinczeszoba lépcsőjén, visz magával fát, néha egy kis meleg levest is, csöndesen, nesz nélkül nyitja föl a szoba ajtaját s nézi: alszik-e az a viaszsárga arczú beteg? vagy ébren van-e? azután utána tesz a kályhába, felülteti a beteget és eteti mint egy kis gyermeket — mert ez saját erejéből már nem bír.

Nem fogad el fizetést. Mert hát ki segítene a szegényen, ha egymáson nem?! S a férj nem akar megválni betegétől; nem akarja kórházba adni. Jól esik lelkének, ha hazaérve, legalább ápolás által mutathatja betegje iránti szeretetét; jól esik neki betegjének bágyadt hangját hallani! . . .

Világosodik. Az árnyak eltűnnek. Jön a fény és a csillogó fény elfedi a sötét képeket.

— — — — —
— — — — —

És ezen helyiségeket, ezen szegényeket és betegeket keresték fel, látogatták meg, segélyezték anyagiilag és istápolták nemes szívük vigasztaló és biztató szavaival amaz előkelő úrhölgyek.

Az 50-es évek alatt különösen azok elején meghúzták magukat a fővárosban azok, a kik a forradalom alatt compromittálva voltak és kiket a vidéken hamar felfedeztek és a tudvalevő megtorlás osztályosaivá lettek volna. A főváros jobb asylum volt; itt nem törődtek az emberek egymással, itt mindenkinek elég teher volt saját sorsa.

Azon sok szerencsétlen nyomorult, egyes vagy család, a kik itt kerestek menedéket, csak kevesen találtak megfelelő keresetet és foglalkozást; a túlnyomóan nagyobb része kezdetben zálogba adta a mi értékes tárgya volt, s mikor ez elfogyott, — egész családok az éhenhalás, az elzüllés stádiumába jutottak.

És ilyencknél lépett közbe Bohusné és társnőinek anyagi jósága. Ez előkelő úrnők leszálltak adott esetben a zöldpenész lepte pinczebarlangokba, felkeresték a nyomort, meggyőződtek valóságáról, és küldtek a beteghez orvost és gondoskodtak kór-

házba felvételéről; vittek a szerény szegénynek anyagi segílyt, elhelyezték az elárvult vagy kórházba jutott anyától elhagyott gyermeket.

Sokszor pedig a súlyos beteget, az orvos tanácsára, átszállították a pestilensialis bűzű pinczelakásból egy egészséges, tiszta, szellős és száraz szobába, utalványoztak ily célokra szállásbéreket, úgy hogy mikor az önkívületből felocsudott beteg e változást látta, nem tudta magának megmagyarázni: mi történt vele? hová jutott?

Azok a szomorúan pislogó olajos mécsek, melyeknek homályos, füstös lángja tegnap még egy zöldpenészes pinczelak vizenyős falainak lecsurgó csepjeiben tükröződött, minő csodálatosan érezhették magukat, ha ma egy egészséges lakás száraz falait világíthatták be . . .

Ez volt Bohusné és a körüle sereglett nemes hölgyek munkássága.

Bohusné ajtaja nyitva volt minden szegény ember előtt, szíve nyitva minden szerencsétlenség számára. Vigasz és segíly nélkül tőle senki el nem távozott. A tapasztalt visszaélések nem csökkentették sem részvétét, sem buzgóságát. Mikor egy ízben ilyen esetre figyelmeztettem — mert tíz évig voltam oldala mellett nőegyleti titkár — azt felelte:

— Hagyja ezt, édes Búsbach, elég büntetés neki, hogy most, ha komolyan bajba jő — a mi előbbutóbb bekövetkezik, — nem mer többé hozzám fordulni!

Ha anyagi segílyforrásai kiapadóban voltak, elment személyesen segílyt kérni és ezt oly édesen, oly bensőleg tudta tenni, hogy minden erszény

megnyílt az ő szegényei, minden szív az ő pártfogoltjai számára.

Neve két évtizeden keresztül a legrokonszenvesebben emlegetett név volt Pesten; neve zászló volt, a melyre az emberszeretet, a jótékonyság, a nemes szív volt felírva és e jelszavak soha és senki által igazabban és lelkiismeretesebben nem valósítottak meg, mint Bohus-Szögyény Antónia által. Ő maga a folytonos tevékenység; szorgalom és rendszeret tekintetében példásabbat nálánál találni nem lehet. Levelezése rendkívül kiterjedt volt; minden levélre azonnal sajátkezüleg felelt. E részben csak a boldogult koronaőr br. Vay Miklós volt hozzá fogható.

Miután még a jótékonyság gyakorlását is argusi gyanakodó szemmel kísérte a rendőrség, és kezdetben még rendőrbiztost is küldött a választmány üléseibe, Bohusné azon töprengett: mikép szabaduljon e terhes vendégtől? és eltalálta módját. Mert a mint Albrecht főherczeg Magyarország kormányzójává lett, felkérte *Hildegard* főherczegnőt — a kormányzó nejét — venné át az egyesület védnökségét. Hildegard ezt elfogadta és ez időtől a rendőrség többé nem alkalmatlankodott a választmányi üléseken és ezentúl nyíltan és nyugodtan tárgyalhatták szerencsétlen *honvéd* családok segélyezési ügyeit.

Bohusné szíve, lelke összeforrott az 1848-diki eszmékkal; benne azok megvoltak testesülve. Az ő világiosi kastélyában állapította meg Görgey Arthur a fegyverletétel módozatát; senki melegebben nem védte Görgey e kényszerű lépését Bohusnénál. Midőn ez egyszer-másszor szóba jött, ő velem szemben, a ki Görgeyt — elismerem: mások után indulva —

szintén árulónak tartottam, oly hévvel s annyi erélyvel szállott síkra, hogy többé szóba se mertem hozni.

— Görgeyt Aradon cserbe hagyták 26 ezer emberével; ő nem volt jogosítva ezekkel 250 ezerrel szembe szállani; segílyt sehonnan sem várhatott; ezért egy összeütközés az ő részéről annyi lett volna, mint seregét céltalanul, de szándékosan mészárszékre vinni, a miért joggal érhetné a legkeşerűbb vád. De hogy nem az osztrák, hanem muszka előtt tette le a fegyvert, ezért a história elismerését fogja kifejezni, mert a tényben azt mondta:

»Magyarországot *nem győzte le az osztrák*, hanem — elnyomta két nagyhatalom! és ezek hatalmasbja előtt teszem le *az osztrákkal szemben győztes fegyveremet!*«

Gyermekei nevelését soha szem elől nem tévesztette. A legkisebb részletekig érdeklődött azok foglalkozásával és tanulmányaik eredményével, daczára annak, hogy egy kitűnő nevelő, Burgovszky keze alatt tudta őket.

Ez volt az egyetlen eset, melyet egy hosszú életen át tapasztaltam, hogy egy nő — a ki egyleti dolgokkal egész odaadással foglalkozik — idejét és munkaerejét oly gyakorlati szigorral tudta berendezni, a mely mellett *házasszonyi és anyai, sőt társadalmi kötelességeit is a legtökéletesebben teljesítette* és a kinek e részben sem volt semmi jóakarató elnézésre szüksége.

Ez volt Bohus-Szőgyényi Antónia, kinek emlékét az, a ki egykor e kor társadalmának történetét meg fogja írni: ércz betűkkel vési be mint a nemes női ideál megtestesülését.

A sajtó.

Hát biz ez furcsa helyzetben volt. Ha hallgatott üldözték: miért hallgat? bizonyosan, mert rossz-érzelmű. Ha beszélt, megint üldözték, azért — a mit mondott.

A független napisajtó az egész idő alatt — 1849 óta — a mily nehéz viszonyok közt mozgott is, mégis mindig igen fontos szerepet játszott. Már az első kötetben felemlítettem a »Pesti Napló«-ban Falk Miksa cikkeinek hatását.

A lapok szerkesztőivel nem sok czeremóniát csináltak, hanem, ha valamit irtak, a mire rá lehetett fogni, hogy izgat a fennálló rend ellen: igen kurtán — elzárták a Károly-kaszárnyának valamelyik czellájába, a hol azután elég idejük volt elmélkedni Kant azon bölcsészeti tétele felett:

»Minden úgy van legjobban, — a hogy éppen van!«

Egy ilyen büntetés azután könnyen zavart idézhetett elő a lap szellemi vezetésében, ha annak lelke, intézője, munkabeosztója, irányítója hirtelen kiszakított a szerkesztőségből.

De hát az irodalom emberei csakhamar megtalálták módját, hogy ennek is élet vegyék és a mélyen tisztelt rendőrségnek fittyet hányjanak. Hajdanában a német fejedelmi gyermekek nevelése körül egy nagyon érdekes módját találták fel a vásott princzek büntetésének. Miután t. i. ezeket a nebántsvirágokat a nevelőnek büntetnie szabad nem volt, fogadtak melléjük egy teljesen hasonló apróságot, a ki mindannyiszor, valahányszor a fejedelmi

sarjadék rosszul viselkedett — helyette megkapta a verést. Ezt úgy hitták: »Prügelknabe«.

A hírlapok szerkesztőségébe is behozták a »Prügelknabe rendszert«; — fogadtak és fizettek ugyanis valakit »felelős szerkesztői« hivatalra, a kinek a büntetéseket kellett kiállania — az igazi szerkesztő helyett; ez azután nyugodtan otthon maradt és folytatta a munkát.

A mely lap csak tehette, e rendszert életbe léptette.

Nem oláh eredeti leleményesség tehát a »Brote«-féle betűszedőknek szerzőként szerepeltetése az újabb időben, hanem halvány másolása az abszolút kormány alatti zszurnalisztikai ügyességnek.

Az osztrák sajtó egyben kétségtelenül hű kifejezést adott az osztrák nép érzelmeinek, a mennyiben mindig félvállról nézett le a magyarokra, és ezeket soha sem tekintette magával egyenlőknek. A magyar ő előttük alsóbbrendű lény, a melyre csak különös kegyelemből vet egy nyájas pillantást, — ha t. i. tőle valamit ki akarnak csiklandozni. A magyar elég jó ahhoz, hogy kihasználják, de azt is tartsa szerencséjének, hogy egy oly magas műveltségű nép, mint az osztrák sajtó, őt — erre érdemesíti.

Egész politikája a Lajthán túli sajtónak a magyarok kizsákmányolása, és a hol ez lehetséges nem volt: a magyargyűlölet terjesztése volt. E két mozgató czélban azután a legellentétebb elemek is páratlan egyhangúsággal értenek egyet. A magyaroknak minden szabadabb mozgását, mely őt az osztrák felsőség alól némileg emancipálná, oly vállvetett törekvéssel erőlködnek megghiusítani, a mely igazán

meglepő; mert ebben még az egymásnak halálos ellenségei is kezet fognak; itt aztán a cseh a némettel, a szlovén a horváttal, a ruthén az oláhhal stb. karöltve működnek.

És miért?

Egyszerűen azért, mert ezen a földön, melyet ez az Ázsiából betört harczos nép ezer év előtt elfoglalt, és melyet utódai azóta párját ritkító küzdelmek, áldozatok és szenvedések közt fen- és megtartottak, tovább is meg akar maradni, tovább akar élni, és azt utódai számára megtartani. Azért, mert nagy munka, szívós kitartás és önzetlen önfeláldozással törekedett elsajátítani az európai kultúra követelményeit, hogy emberül megállhasson a művelt világ nemzetei közt, mint azoknak egy minden tekintetben egyenrangú társa, a ki nemcsak befogadja, de tovább is képes terjeszteni a műveltség és humanizmus elveit: ezért irigy szemmel néznek ide a szomszédok, miután mennél inkább megvalósulnak mindezen törekvések, annál közelebb viszik a magyart az osztrák superioritás lerázásához.

Ezt tehát teljes egyetértéssel hátráltatni erőlködnek.

Már az is fáj a mi szeretetreméltó szomszédjainknak, hogy Magyarországot és a magyar fajt a világ ma már nem az ő szemüvegeiken át nézi és ítéli meg, — és nem tekinti pusztán a bécsi élcz alanyául, mely elég jó arra, hogy mint az amerikai szerezsen, keserves munkája gyümölcsét az osztráknak ölébe rakja, egyébire nem!

Pedig hát a bécsi kedélyes sörkancsók kultuszát művelő világon kívül is van még egy más világ is, a mely számít arra, hogy véleménye figyelembe

vétessék. Ezen világ és Magyarország közé a mi kedves barátunk, az osztrák, századokon keresztül toronymagasságú chinai falat emelt, nehogy valamikor a külvilág velünk megismerkedjék! — E falat is leromboltuk 48-ban, lerombolta a kor haladó szelleme: a gőz és villany, és ma már sem a külvilágot reánk vonatkozólag, sem minket saját jelentőségünk és érdekeink tekintetében megtéveszteni nem lehet.

Ezzel a »Cislajthániaknak« számolniok kell s ezt nem tudják elnyögni. Már pedig ezen változtatni nem fognak!

A magyar ide jött, itt van, itt marad és saját házát saját belátása, saját ízlése szerint fogja berendezni és kormányozni.

Az a népvegyülék, mely e földön lakik, a mit Magyarországnak hívnak, a legjobb uton van, hogy egynyelvűvé, s nemcsak politikai, hanem érzelmei tekintetében is egy nemzetiségű legyen. Ezt már a szomszéd osztrák fajok — bármi nemzetiségűek legyenek is — megakadályozni nem fogják. Csinálhatnak alkalmatlanságot, nyugtalanságot, — de ezen megindult természetes processust feltartóztatni nem fogják.

Mi végtelenül tiszteljük a németek ifjú és zseniális császáraját; kimondhatatlanul jól esnek azon német szavak, a melyekkel a magyar jellemnek, kitartásnak és öntudatnak elismerése Budán megnyilatkozott; de higgyék el bécsi barátaink, hogy mi mind ezeket elébb is ismertük; mi a magyar nép és Magyarország jelentőségével és hivatásával már elébb is egészen tisztában voltunk, s ennek tudatában küzdöttünk elnyomóink ellen; küzdünk a czivi-

lizáció és hatalmi érdekeink fejlesztéseért, és ez utunkon, e törekvésünkben sem gúny, sem cselszövény, sem hatalmi erőszak megállítani nem fognak. Hogy a német császár szavai oly gyűjtóan hatottak Magyarországon, ennek két oka van. Az egyik, mert mi megszoktuk, hogy osztrák-német barátaink legnemesebb törekvéseinket is kicsinyló és gúnyoló torzításokkal szokták a nagy világ elé terjeszteni: és ez alkalommal meglepett annak tapasztalása: miszerint a legmagasabb és leghatalmasabb trónok egyikén egy oly fenkölt szellem ül, mely saját szemével néz, saját érzékeivel észlel és saját agyával mérlegel és ítél; a kit önálló ítéletében megakadályozni nem lehet; pedig hát — a mint utólag nemcsak a derék osztrák sajtó több közege, hanem nagy Németország egyes nagy hirlapközegeiből is láttuk — e részben sem hiányzott a — jó akarat — a másik ok fekszik a magyar lobbanékony vérmérsékletében és romlatlan kedélyében, mely nem vonakodik háláját kimutatni az ily magas helyről jött elismerésért, melynek nagy jelentőségét átérezzük, és a melynek kifejezésével — tudjuk — felséges urunknak, királyunknak is örömet szerzünk.

Óhajtjuk a Lajthán túli népekkel a barátságos együttélést; kívánjuk, hogy jó és rossz napokban egymás iránti testvéries indulattal támogassuk egymást. De ezen jó indulat kell, hogy kölcsönösségen alapuljon; egyoldaluan — bárgyuság volna részünkről. És ha azt tapasztaljuk osztrák részről, miként ott akár egy természetes ellenszenv, akár az önérdekből fejlődött jogosulatlan irigység, akár végre a a tehetetlen féltékenységből eredt gyűlölet annyira elidegenítette volna osztrák szövetségeseinket, hogy

egy szívélyes együttélés lehetősége ki van zárva; biztosítjuk őket, miszerint meg fogunk élni náluk nélkül is, akár lazább kötelékben — akár teljesen elválva.

És e részben nem tesz különbséget: ki vezeti Magyarországot kormányát? hívják bár Andrássynak, Tiszának, Szapárynak, Wekerlének, Bánffynak vagy Zichy Nándornak: a magyar közérzetben oly mélyen gyökeret fogtak az osztrákokkal szemben eddig tett tapasztalatok, hogy azt, a ki ez érzelmek és érdekek ellen cselekednék, vagy vétene, elsöpörné a közvélemény orkánja, mint az üres korpát.

De visszatérve tárgyunkhoz, a sajtónak 1859 végén volt szabadabb mozgásához, megjegyezzük, hogy ez csak általános megjegyzések és elvont elvi vitatkozásokra terjedt ki, de azért egyes konkrét kormányi intézkedéseket támadólag bírálni — senkinek sem volt bátorsága.

Igy forrongott és terjedt azután az elégtelenség, mint a föld gyomrában égő tűz, a melyet egy vízcsepp vagy egy légátóm szorít explosióra.

Az új osztrák birodalom helyzete az európai nagypolitika szempontjából nem valami irigylésre méltó és tekintélyt parancsoló volt. Mert bár csak az imént vesztette el Lombardiát és kötötte meg a békét Napoleonnal, de azért Olaszországban helyzete a lehető legválságosabb maradt továbbra is. Piemont azért elégedetlenkedett, mert az osztrákok egész Olaszországból nem lettek kiűzve, mint ezt III. Napoleon czélul jelölte. A fegyverzést még nagyobb mérvben folytatják, mint eddig bármikor; az izgatás egész Itáliát lázban tartja: Modenából, Toscanából, Parmából kiűzték az osztrák dynastiával vér-

rokon fejedelmeket, és *Cavour* gróf keresztlapasága mellett országszerte általános szavazatra bocsátják ezen kérdést: *akarják-e a Piemonttal való egyesülést vagy sem?* és a mit egykor a német költő, Arndt, a szétदारabolt német birodalomról énekelt, hogy :

»Das ganze Deutschland muss es sein.«

ugyanaz terjedt szét egész Olaszországban, a hol másról nem beszélnek, mást nem akarnak, egyébről nem rajongnak, egyébre nem gondolnak, csak az

»Unita Italia«

tölti be minden olasz szívét és agyát; ott semmi egyéb nem képes a kedélyeket lecsillapítani, a nyugalmat helyreállítani, egyedül csak az Unita Italia.

Cavour tüntetően támogatja a magyar emigrációt; ezt a külföldi sajtó nyíltan hirdeti, az osztrák sajtó burkoltan jelzi, a magyar sajtó — mélyen hallgat. De azért tudjuk, hogy az olasz államférfi gyűjti és szaporítja a veres »magyar legiót«, pénzzel ellátja annak fejeit stb., stb.

Midőn tehát Ausztriának minden erejére szüksége van, hogy Olaszország megmaradt részében még annyira, a mennyire tisztességesen megállhasson, midőn a helyzet egy folyton izzó lávát hányó vulkán módjára óráról órára fenyegetőbbé vált: akkor csak kettő közt maradt választása:

vagy Olaszországból teljesen kitakarodni, vagy Magyarországon az eddiginél észélyesebb politikát követni!

Ezen utóbbi módot javasolta egy tízéves gyász tapasztalat; javasolta az európai nagypolitika, tanácsolta a monarchia szétzüllését megelőzni óhajto józan ész.

Ezen új politikának bevezetéséhez a sajtó segélyére szükség volt.

A fejedelem erre az utóbbi utra kezdett térni: 1859 augusztus 21-én elbocsátotta *Bach* minisztert és Grünne első szárnysegédet is, kinek Magyarország elleni ellenséges indulata közszájon forgott, állásától felmentik, — báró *Hübnernek* rendőrminiszterré ki-neveztetésével a sajtónak — mint már említettem — szabadabb mozgást engednek és a legkonokabb osztrák lapok is kezdték egy »függőben levő magyar kérdés« létezését és annak megoldása szükségességét emlegetni; persze ezt mint súlyos betegséget jelezvén, és az »*Ostdeutsche Post*« »a történeti jognak a monarchia minden részében való tekintetbe vételét« tartja szükségesnek.

Hát ez a szegény osztrák sajtó, a mely soha sem tudott életerős gyakorlati politikát átérteni, hanem mindig csak az irigység és gyűlölet gőzkörében ténfereg, akkor — hogy a magyar alkotmány visszaállításának lehetőségét megzavarja — antido-tumul és a magyar ősi alkotmány restitúciójának akadályául »a monarchia minden részében« kívánja a történelmi jogokat tekintetbe venni! És így sem többet, sem kevesebbet, *mint a mit a csehek ma követel-nek*, és a mi ellen ezek a jó osztrák-németek ma megint élet-halálra küzdenek... Meg kell nekik adni, hogy becsületes hajduk, de rossz harangöntők; vagy nincs politikai belátásuk és politikai következetességük e becsületes embereknek; vagy őket is, mint a gyereket, a pillanatnyi szeszély vagy szenvedély üzi-hajtja, — s azért rájuk számítani, velük komoly célok elérésére összeműködni majdnem lehetetlen. Pedig ehhez Andrássytól kezdve minden magyar

kormány törekedett, és én ma is óhajtanék tartom a német és magyar elem karöltve járását a monarchiában; de sajnos: ezt az osztrák-német politikusok és sajtó majdnem lehetetlenné teszik.

Végre — mint említém — az osztrák sajtó is kezd a »magyar kérdés«-sel foglalkozni.

Magenta, Solferino és Villafranca a legesőkönnyösebb svarczgelb ujságnak is kezdik letépni a hályogot a szeméről. Irnak a magyar ügyről pro et contra. És míg az egyik »a századok óta fennálló életképes intézménynek továbbképzéséről« beszél s elismeri, hogy az az út, a melyen az osztrák birodalom eddig haladt, nemcsak ki nem vezet a közveszélyből, hanem mindig mélyebben belevisz a süppedékes posványba; és a míg ezek kezdenek beszélni »magyar kérdés létezéséről«, a birodalom »betegségéről«, »históriai jogokról«, sőt »magyar agitációról, melylyel német politikusok rokonszenveznek« stb., addig amazok azt mondják: hisz csak 4.500,000 magyar van, ezek a kultúra oly alacsony fokán állanak, hogy nemcsak kulturális missiót nem teljesíthetnek, hanem gátjai a civilizációnak; ennél fogva a mívelt német nyelvet Magyarországon is országossá kell tenni, stb.

Ez az utóbbi álláspont volt a kormányé, habár abból 1859 május 17-én *gr. Buol-Schauenstein* — és augusztus 21-én *báró Bach* kiléptek s helyükbe *gr. Rechberg* külügyi, *Hübner* báró rendőri és *gr. Goluchowsky* (a mostani külügyminiszter atyja) a belügyi tárczát vették át.

Egyetlen egy intézkedésből lehetett észrevenni, hogy némileg frissebb szellő lengedez az új kormány köreiből kiindulva, s ez a *sajtó* volt. Ez *Hübner* br.

rendőr-minister ressortjába tartozott, a ki — úgy látszik — mint Franciaországban volt nagykövet, mégis tanult valamit; ha egyebet nem, azt minden esetre, hogy a francia császár veszedelmes ellenség oly országra nézve, melynek népe saját kormányával szemben ellenséges indulattal van. Ő tehát a sajtót szabadabban hagyta mozogni, hogy hallhassa, miként gondolkozik, miként érez azon nép, melynek a sajtó egyedüli szócsövét képezi? és a mely eddig a kormánynyal szemben — nagy tömegében — veszélyes némaságba burkolódzott.

Sajnos: Hübner két hónapi miniszterkedés után kénytelen volt állását odahagyni! Nem illett bele a régi osztrák észjárásba, a mely Bécsben még mindig uralkodó volt.

A sajtót, a mely Hübner alatt próbálgatott hangosabban beszélni —, ezt a szegény hamupipóké, Hübner távoztával első sorban érte megint a reakció sujtó karja; vele kell első sorban éreztetni hatalmukat, — gondolák — ez majd elmondja: mi történt vele? és elriasztja a többieket.

És ezt a különben is oly óvatos sajtót ismét az ostromállapot legsúlyosabb napjai nivójára szorították vissza. Egy pótrendelet jelent meg már 1859 november végén, melyet az igazság-, bel- és rendőr-miniszterek és hadi főparancsnok irtak alá s melynek 4. §-a azt mondja;

»ha valamely nyomtatvány által oly hamis tudósítások, oly költött vagy tartalmukban elferdített, vagy egy meghatározott személynek vagy hatóságnak hamisan tulajdonított iratok — habár pusztán hírré vonatkozással — tétetnek közzé, melyek... alkalmasaknak *látszanak* arra, hogy valakit társa-

dalmi vagy nyilvános állásában megsértsenek, vagy nevetségessé tegyenek, — vagy hogy a kormányt, valamely nyilvános hatóságot, vagy a kormány valamely egyes organumának hivatali tekintélyét kompromittálják, úgy hogy a köznyugalom s rendre aggasztó ingerültséget idézzenek elő, vagy *hogy a kormányhozi bizalmat meggyengítsék* . . . a sajtórend 39. és 40. §§-ai szerint lesznek megbüntetendők.«

Ez időtől fogva az írókat minden legkisebb dologért fenyítő bíróság elé állították.

Igy *Sárossy Gyulát*, a ki egy aradi hirlapírónak egy verset diktált le, melyben a *krinolin* és *sárgafekete* színek játszák a főszerepet, Aradon letartóztatták és elítélték, mondván: a krinolin jelenti a »francia sast«, mely az osztrák hatalmat — sárgafekete szint — elnyeli!

És azután mondja még valaki, hogy a Bachuszárok nem voltak szellemes rébuszfejtő uri emberek . . . !

Hasonlóképpen pörbe fogták újra *Táncsics Mihályt* és vele a 18 éves b. *Kaas Ivort*, a 17 éves *Draveczky Mihályt*, a 19 éves *Hindy Kálmánt*, a 17 éves *Hindy Árpádot* és a 22 éves *Pápay Ignáczt* (ez utóbbi egyideig ügyvédi irodámban dolgozott) **felségárulás miatt**, mert Táncsicsnak egy »Forradalmi katekizmus« című füzetét és egy »Ifjú barátaim« című felhívását ez ifjak lemásolták és — állítólag — másokkal közölték.

Ez eseményről, mely akkor az egész országot idegességben tartotta, ám szóljon maga az egyik érdekelt fél, *Hindy Kálmán* ur, a ki felkérésemre az idevágó körülményeket a következőkben volt szíves rendelkezésemre bocsátani:

»Az 1859-iki olasz hadjárat után az ország minden részében, de kivált a fővárosban a forrongás emelkedett. Különösen az ifjúság napról-napra merészebb lett és nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy nyíltan kifejezést adjon érzelmeinek. A horvát-magyar ifjúság testvérisülési ünnepe napokig tartott, Kisfaludy Károly hamvait vállon vitték át a váczi-uti régi temetőből a jelenlegi kerepesi-uti temetőbe óriási menet kíséretében, a deáktéri protestáns egyházi gyűlés stb., mind alkalmat nyújtott, hogy nagy demonstrációk történjenek (akkor még a »tüntetés« kifejezés nem volt feltalálva) s minden esetben a rendőrséggel és katonasággal összeütközzenek. Minden ilyen alkalommal elfogatások bőven történtek; ezeknek ismét következménye volt a kiszabadítási kísérlet, tehát újabb összeütközés, melyeknél nem ritka volt a sebesülés, sőt a halott sem!«

»Szervezett gyűlések tartattak számtalan különböző helyen, mely gyülekezések határozottan a felszabadítást célozták s ezeken beszéltettek meg időről-időre a mozgalmak. Az 1860. évi január hóban már készülődtek márczius 15-ére s a vérmesebbek meg voltak győződve, hogy akkor kitör a forradalom, melynek előkészítéséről és szervezéséről a titkos gyűléseken sok szó folyt.«

»De hát ennek a rendőrség is neszét vette s találkozott áruló is.«

»Az 1860-ik év február hava első napjai egyikén a pesti cs. kir. rendőrigazgatóság kutatást rendelt Zajzoni Rab István lakásán, a ki azidőben Zajzoni név alatt jőnevű költő és író volt; a rendőrség állítólag egy »Ifjú barátim« című és forradalmi irányú iratot talált nála s ezért azonnal elfogattott.«

»Rövid idő múlva idézést kapott Hindy Árpád s ezt is mindjárt letartóztatták. Ugyanezen nap éjjel a lakásaikon fogták el báró Kaas Ivor és Hindy Kálmán jogászokat; továbbá kereste a rendőrség Pápay Ignáczt jogászt is, de ez több ideig kijátszotta a rendőrség figyelmét és csak márczius 15-én reggel találták meg Táncsics Mihály lakásán elrejtőzve, honnan azután őt az agg Táncsicscsal együtt szintén börtönbe hurczolták.«

»Az első vizsgálatot a most is élő H. rendőrbiztos végezte, a ki azt adta elő, hogy a rendőrség *bizalmas uton* tudomására jutott annak, hogy összeesküvés van folyamatban és hogy az ifjuság között forradalmi célú proklamációk vannak elterjedve s ezek közül kettő: »Előszó és tartalom« és »Ifjú barátim« czímmel már a rendőrség birtokában van.«

»A vizsgálat folyama alatt még sok letartóztatás történt, de ezek pár hét alatt szabadon bocsátattak, ezek között dr. Tatay Adolf, most kir. tanácsos, Bertalanffy Ignác, volt megyei esküdt, Praznovszky Gyula jogász stb.«

»A vizsgálat majdnem négy hónapig tartván, már közel volt a befejezéshez, midőn egy új körülmény késleltette azt. Ugyanis Draveczy S. földbirtokos és egy pesti borcsarnok tulajdonosa a rendőrségnek egy »Forradalmi katekizmus« czimű kéziratban levő munkát adott be. Mi vitte az illetőt e lépésre? tudni nem lehet, de akkor azt beszéltek, hogy pénzért adta el. Annyi azonban bizonyos, hogy maga alatt vágta a fát, mert kitünt ugyan, hogy e munka Táncsics szerzeménye, de kitünt az is, hogy a kézirat egyrészben a feljelentő fiának,

Draveczky Mihálynak kézírása, a kit ezután szintén elfogtak.«

»Ennél többet azonban sem a rendőrség, sem az országos törvényszék, sok kutatása daczára, kisütni nem tudott s igazságtalanul hosszú vizsgálat után a végtárgyalás augusztus hó 27 és következő napjaira tűzetett ki.«

»A budai cs. k. országos törvényszék előtt teljes öt napig tartott a végtárgyalás, melyre rendkívüli intézkedések történtek, mert a hangulat fenyegető volt s a bíróság is támadástól félt. A vádlottak a Ferdinánd-kaszárnyában és a mellette levő országos törvényszéki börtönben (melynek helyén ma a m. kir. államnyomda áll) voltak külön-külön bezárva, az egész környék kordonnal záratott el, melyen belül csak azoknak volt joguk bemenni, a kik jegyet kaptak; ezenkívül maga a törvényszéki épület is megvolt rakva katonasággal és rendőrséggel, az épület előtti téren pedig egy egész zászlóalj katona, gulába rakott fegyverek mellett kampirozott. A várkapuknál már mindenkit erősen szemügyre vettek, sőt megvizsgálták és csakis egyeseket bocsátottak be, ellenben csoportokat közeledni nem engedtek.«

»A vádlottak mindegyikét még külön három szuronyos katona kísérte és őrizte. A végtárgyalás, annak menete, az ott történt felszólalások és a védőügyvédek beszédei, akkor esemény számba mentek, az egész országban olvasták e remek beszédeket, melyekből lelkesedést s azon hitet merítették, hogy már nem sokáig késhetik a politikai változás.«

»Védő ügyvédek voltak: báró Kaas Ivoré Barna Ferencz, a két Hindy: Gozsdú Manó, Pápayé és

Táncsicsé: Szilágyi Virgil, Draveczky Mihályé Berczik Pál (ünnepelt írónk, Berczik Árpád édes atyja) és Zajzonié Andorffy Károly, az időben mind hírneves ügyvédek (kik ékesen formulázott védőbeszédeikkel erősen támadták a regime-t és sikerült is a nemzet magatartásával egyetértve a rendszeren oly részt ütni, hogy alig két hónap múlva már engedtek Bécsből és megjelent az úgynevezett október 20-ki diploma, mely azonban nem az alkotmány visszaállítását tartalmazván, a nemzet részéről visszautasított).«

»A végtárgyaláson államügyész Máchik Lajos volt, de jelen volt Bovánkovics főállamügyész is; a vád: felségárulás és a birodalom egységének megbontását célzó bűnszövetség.«

»Az államügyész Táncsics Mihályra halált, báró Kaas Ivorra 5 évi, Hindy Kálmán, Hindy Árpád és Draveczky Mihályra 2—2 évi súlyos börtönt kért; Pápay Ignácot és Zajzoni Rab Istvánt bizonyítékok elégtelensége miatt felmentetni kívánta.«

»A törvényszék elnöke Osvald Lajos volt, a ki az ügy és vádlottak irányában határozottan ellenséges indulatot tanusított; ellenben a bírák: Makovecz, Marschalko, Preyszler és Szabó, mind magyarok, úgy az országos törvényszéknél, mint később bíráink a főtörvényszéknél is, az igazságszeretelen kívül hazafias érzelmeiket követték s az ítélet eredménye az lett, hogy Táncsics Mihály, kire, mint mondtam, az államügyész »halált« kért, 15 évi súlyos börtönre ítéltetett«;

»báró Kaas Ivor, Hindy Kálmán és Draveczky Mihály bizonyítékok elégtelensége miatt fölmentettek«;

»Hindy Árpád, Pápay Ignác és Zajzoni Rab István pedig büntetleneknek nyilvánítottak.«

»Az első bírósági ítéletet az államügyész minden vádlottra nézve, utasítása szerint, kénytelen volt megfeleltetni s így Pápay és Zajzoni kivételével, a kik majd két havi vizsgálati fogság után szabadon bocsáttattak, a többiek azután is fogva maradtak és még közel két hónapot töltöttek fogságban, a honnan csak az orsz. főtörvényszéki ítélet meghozatala után és az okt. 20-iki diploma kibocsátásának hatása alatt szabadultak ki egy nappal e diplomának megjelenése előtt.«

»Az államügyész, Máchik Lajos, szintén jó hazafi volt s ennek köszönhetette, hogy az osztrák rendszer bukása után fővárosi tanácsnökká választatott s mint ilyen halt is meg.«

»A hosszú vizsgálat alatt volt az országos törvényszéknek egy érdekes elnöke: *Komers*, későbbi osztrák igazságügyminiszter, a ki ezen perbe egyideig befolyt és sajátságos, hogy ez a megcsontosodott osztrák hivatalnok a vádlottakkal szemben kiméletes és határozottan igazságos volt, sőt sok tiltott kedvezésre szemet hunyt. De ezt nem lehet elmondani sok másról, a kik ugyanezen idő alatt részint a pesti, részint a budai országos törvényszék elnöki és alelnöki székében megfordultak s ez ügybe befolytak, és különösen nem lehet mondani V. . . . K. . . . ról, a ki ezen ügynek vizsgálóbírája volt s a ki később a kir. tábla alelnöke lett és irodalmi művei is maradtak.«

Érdekes volt e perben egyik-másik védelem. Így az egyik védő azt mondta:

»A magyar szereti hazáját, — ki tehet róla?

nagyon féltékenyen is szereti — bűn-e ez? és bűn-e ez éppen a pezsgővérű fiatalságnál?»

Egy másik védő pedig a »Szózat« ezen szavaival fejezte be beszédét:

»Megfogyva bár, de törve nem
Él nemzet e hazán!«

★ ★ ★

A zszurnalisztika újból annyira nyomott helyzetbe jutott, hogy egy — különben osztrák értelemben: *jó érzelmű* — bécsi lap, az »Ostdeutsche Post« 1859 októberben azt írja:

»... A politika napjainkban a népesség minden rétegében az emberek napi szüksége lett. *Hanem csak a tőlük messzebb álló — a külföldi politika az — a melylyel foglalkoznak.* Ezek ma mindenütt otthon vannak széles e világon — **csak hazájukban idegenek.**«

A sajtó az osztrák birodalomban oda jutott, hogy a közvéleményt sem fel nem világosíthatja, sem nem vezetheti, sem nem lelkesítheti; csak elvont dolgokat fejtegethet, vagy külföldi eseményeket regisztrálhat, ezeket is csak akkor, ha nincsenek ellentétben »Uj Ausztria« dolgaival és intenczióival. Ez annyira ment, hogy a mindennapi tüntetést sem merték már regisztrálni.

Falk erre egykor azon megjegyzést tette:

»A jóakarató »becsületes« sajtó sem kényszerítheti ugyan a kormányt, hogy *őt* meghallgassa, de a kormány sem kényszerítheti a *sajtlót*, hogy mást mondjon, mint a mit ő maga helyesnek tart.«

A nemhivatalos sajtó beszélt sok mindenről, de minden zaklatás, minden csalogatás daczára is —

soha a kormány tervei vagy intézkedései mellett nem szólalt fel.

Az angol példabeszéd igen találóan azt tartja: *egy gyerek* is el tudja vezetni a lovat a kuthoz, — de *száz férfi* sem képes azt ivásra kényszeríteni.

Magyarországon most is — 1859-ben — sokkal szigorubban kezelték a sajtórendszabályokat, mint Ausztriában és mint különösen Bécsben. Szinte merénylet számba tekintettük, mikor a bécsi »Wanderer« (a magyar ügynek megnyert egyetlen bécsi lap) a következőket bátorkodott írni:

»... 1848 előtt nem theoretizáltak; a birodalom jóléte és biztonsága nem szoros logikai elméleteken, hanem a nép elégedettségén nyugodott. — Voltak ugyan elégedetlenek akkor is, főleg Magyarországon, a hol a szabad alkotmány a szenvedély kitörésének szabadabb tért engedett. Ám a nemes mén ágaskodik s megeresztve — merész ugrásokat is tesz, de urához hű marad... a szabad magyar életerejének érzetében gyakran felpezsdült, azonban mihelyt komoly idők következtek be: a pezsgés *lelkessedésnek* adott helyet, és örvendve egyesült minden nép, hogy a trónért és hazáért vagyonát és életét feláldozza...«

Ismételjük, ilyen igazságokat elmondani a sajtóhatóság szemében merénylet volt, mely szerinte a jó érzelmű nép felizgatására, a csend és rend alapjainak aláaknázására van irányozva és még szerencse volt, ha a lapot nem nyomták el azonnal és az író vagy szerkesztőt rögtön börtönbe nem vitték.

Mily tojás tánczot kellett a sajtónak járnia, ha oly érzelmeit akarta kifejezni, melyek a napi ese-

ményekre vonatkozólag a nép szívében keletkeztek — íme egy kis mutatóvány:

Köztudomású dolog, hogy 1859-ben tört ki a francia-olasz-osztrák háború, a mely Magenta és Solferino után Lombardia feláldozásával végződött, de melyben Sardinia megnyugodni nem akart.

1859. június 4-én volt a csata Magentánál, mely az akkori időbeli újabb kor egyik legvérengzőbbje volt. Két napig tartott. Az osztrák sereg kegyetlen vereséget szenvedett.

Ugyancsak jún. 4-ére b. Sina ercsii uradalmában *ekeversenyt* rendeztek, melyen négyszázat meghaladó résztvevő jelent meg, kik közt: Lónyai Menyhért, Klauzál Gábor, Korizmicz László stb. stb. voltak.

A csatavesztésről való hír Budapestre június 7-én érkezett meg, és másnap — június 8-án — b. Kemény Zsigmond a »Pesti Napló«-ban egy cikket hoz, mely *szélszórt* betűkkel így kezdődik:

„Nagy nemzeti ünnepet ültünk“, azután *rendes betűkkel* így folytatja: »melynek napja június 4-ike; közvetlen a mezőgazdasági egyesület ekeversenye«... Elmondja azután, hogy »az ünnep lényegét *nem* ama nagyszerű látványban véljük kifejezve, hogy... a »Gizella« gőzös közel 500 magyar mezőgazdát hozott... Ez ünnep lényegét a **meggyarapodott nemzeti életerő képezte...**« s azután így folytatja:

»... hiszen a magyar faj sem lehet részvétlen azon véres dráma kimenetele iránt, melyben saját édes gyermekei közül is e pillanatban százezrek kockáztatják életüket; de e természetes részvétel s az attól elválaszthatatlan aggodalom *egy perczig sem feledteti a magyarral napi kötelességeit önmaga és hazája iránt*, s míg mások lázas nyugtalansággal

kísérik az események fonalát: a magyar komoly nyugalommal folytatja kulturai munkáját stb.«

Ennél szebben, ennél találóbban és finomabban nem lehetett elmondani, hogy a *magyar hideg közönyvel nézi a kalamitást, a melybe magát az osztrák birodalom belovagolta*, és még saját édes gyermekei életveszélye fölötti aggodalmát is elfojtja, a míg saját hazáját szenvedni látja!

A rendőrség és közigazgatási hatalom nagyon kíméletlen szigorral járt el, akár Oroszországban. A kiket veszélyeseknek tartott, vagy a kik politikailag gyanúsak voltak, azokat — **administratív úton internálták**, és pedig miután Szibériájuk nem volt — *Josefstadtba*.

Így egy éjjel *Temesvárt* elfogták Murányi volt alispánt, Kirch Pál, Bánovics József mérnököket, Holly Ernőt, Hazay Vilmost, volt honvédet, Pesty Frigyes író, Tury Samu, Stockinger (később Sulyok) ügyvédek s ismerőseimet. *Baján*: Latinovics Vincze földbirtokost, Koczik Pál ügyvédet, Papp Zsigmond mérnököt, Gál Péter, Farkas J. és Fábíán Pál kereskedőt, Mándik Márk magánzót. *Zomborban*: Aszt Nándor ügyvédet és Korányi Viktort, a ki Zomborban látogatóban volt. Később Kempelen Győzöt is és Józsefstadtba internálták őket.

Az ekkép internáltakat mind művelt és jó módhoz szokott és előkelő társadalmi állást elfoglaló egyéneket, a *k. k. politisches Strafhaus-Verwaltung* szabályai szerint kezelték s naponként 27 krajczárt kaptak élelmezésre.

A mióta Kossuth az ő »Pesti Hírlapja«-val a magyar napi sajtót európai színvonalra emelte, soha nagyobb hatása és fontosabb jelentősége és talán — sajtó létezése óta — kivételesebb hivatása nem is volt, mint a magyar viszonyok közt az ekkori magyar független hírlapirodalomnak. Egyéb rendes, nagy hatáskörén kívül, feladatai közé tartozott még: fentartani a nemzet nyelvét; sziklát képezni az ár közepén, melyen a germanizálás hullámai összeczúzódnak; feladatai közé tartozott: a nemzetet figyelmeztetni *multjára*, multjának dicsőségére, nehogy a *jelen* súlyos viszonyai közt közönyössé válják nemzeti hivatása és kötelessége iránt; feladatai közé tartozott: emlékében visszhangot ébresztteni a szunynyadó jogokérti nagy küzdelmek közepette, hogy a küzdők támogatására siessen, hisz ezek vér az ő véreből, hús az ő húsából, és ezek ő érette, az ő jogaiért, az ő jövőjéért viszik magukat áldozatúl.

És büszkén mondjuk: a sajtó munkásai híven teljesítették kötelességüket; a sajtó soha szebben, soha nemesebben, soha odaadóbban nem élt hivatásának, mint ép e nehéz időkben.

De mindenki, akiben nemcsak a szív melege, hanem a képesség is megvolt, tollhoz nyúlt egy és más alkalommal, hogy tehetségéhez képest hozzá járuljon a nagy munka előbbre viteléhez. Röpirat röpiratot követett, a hírlapirodalom nap-nap után ismert és ismeretlen nevektől hozott cikkeket; nemcsak az irodalom rendes munkásai, hanem maga a közönség is beállott a sajtó munkásai közé. Nemcsak a b. Kemény Zsigmondok, Falk Miksák, b. Eötvös Józsefek, Dessewffy Emilek, Jókaiak, Pulszkyak, Zichy

Antalok, de Deák Ferenczek, Zsedényiek, Kovács Lajosok, Horváth Boldizsárok, Tisza Kálmánok, Lónyai Menyhérték stb. is tollhoz nyúltak, részint mint eszme- és irányadók, részint mint küzdő katonák. Itt igazán beteljesedett, hogy merő vezérekből állott az írók ezrede.

Deák Ferencz ismételve felkereste a »Pesti Naplót« munkáival; egyszer, hogy védekezzék Zsedényi támadása ellen, ki azt állította, hogy az 1848-diki ministerium sem tartotta meg a 48-as törvényeket; másszor, hogy — mint már említém — kimutassa a Schmerling-féle »Verwirkungstheoria« képtelenségét; s egy harmadik ízben 1864-ben a híres »husvéti cikkben«, a mely azután a kibontakozásnak csakugyan útmutatójává lett. Kónyi szerint e cikket Ő Felsége egy magyar báró mutatta be, s *Ő Felsége »nem titkolható örömmel vette a hírt, hogy az Deák tollából eredt.«* Ismét később 1867-ben Kossuth támadásai alkalmából. De ezen kívül adott anyagot, adott irányt a jóakarató sajtó hivatásos munkásainak; így a »*Debatte*« bécsi lap szerkesztőjének, ki ez alapon egész cikksorozatot hozott, melyekben a kibontakozás esélye és elvei tárgyaltnak.

Ezek láttára természetesen mindenki felismerte a sajtónak ezen viszonyok közötti nagy fontosságát, és úgy az írók, mint az olvasók serege napról-napra emelkedett. A magyar közönség éppen a napi sajtó erélyes munkája folytán lón mindinkább megnyerve a békés kiegyenlítés részére; és e sajtónak köszönhető, hogy a nemzet elszokott attól, miszerint üdvöt és segílyt csak véres lázadástól és külföldi inváziótól reméljen. A sajtó érlette meg annyira

a közvéleményt, hogy azután a kiegyezés ellen kibocsátott Kossuth-féle fulmináns levelek, semmi mélyebb hatást a nemzetben elő nem idéztek.

★ ★ ★

Mielőtt a sajtóról ez ismertetést befejezném, engedje meg a szíves olvasó, hogy egy a legnehezebb viszonyok közt keletkezett napi lapról írjak pár szót. Egy lapról, a mely keletkezése napjától folyton emelkedve, ma fényes napként ragyog irodalmunk egén; a mely fényével behat oly távolságokra és a mely bevilágít oly tájakra is, a hová különben a magyar szó el nem hatna —, a mely ismerteti Magyarországot mint kulturállamot, ismereti a magyar fajt mint a civilizáció hivatott tényezőjét oly országokban is, melyekbe előtte ezeknek híre vagy éppen nem, vagy czélzatosan hamis világításba jutott el.

Írok pár sort

A »Pester Lloyd«-ról.

A »Pester Lloyd« a pesti németajkú kereskedők magyar hazafiságának emlékoszlopa. Német nyelven írt *magyar ujságot* akartak; magyart érzésében, szellemében, áldozatkészségében. Mert akkor, mikor a lap keletkezett, 1851-ben, magyar érdeket képviselni, magyar szellemben írni: előre elhatározott áldozatkészségre volt szükség. Pénz és személyes szabadság feláldozására.

E lap felelős szerkesztőjeül »Weiskircher« nevű derék úri ember volt megnevezve, de valóságos szerkesztője, szellemi irányítója és fentartója *dr. Weisz János* volt, a ma is élő tudós, szellemes és kedves

úri ember, ki törhetlen türelemmel, minden nehézséggel, sőt veszélylyel daczoló erős akarattal szolgált a magyar hazafiság ügyét. Mert egy németül írt magyar érzésű újság sokkal több üldözésnek volt kitéve, mint a magyar nyelven írott, miután amazt az utolsó spiczlitől a parancsnokló tábor-szernagyig minden *hivatalos* ember megértette, a mi a magyar nyelvű lapokra nézve nem állott.

A »Pester Lloyd« a pesti kereskedői testület tulajdonakép indult meg. Két feladata volt, a melyekhez megjelenése első napjától egész a mai napig hűségesen ragaszkodik: szolgálni a kereskedem érdekeit és szolgálni Magyarország törvényes jogait. Szolgálni karddal, szolgálni paizszsal. Támadólag és védőleg. E küzdelem közepette munkásai sebeket kaptak és sebeket osztogattak, de dicsőséggel vívták meg a nehéz és hosszú csatát, és jogosult öntudattal mondhatják:

»Kötelességünket lelkiismeretesen teljesítettük.«

A kereskedelmi testület a lap megindításakor egy »*szerkesztői bizottság*ot« állított fel, a melynek hivatása volt: a lap szellemi irányát és anyagi kezelését ellenőrizni. Szerencsére a bizottságnak, melynek e sorok írója hosszú éveken át szintén tagja volt, működési hatáskörének gondjait tisztán az anyagi részre fordíthatta, mert a lap szelleme mindig kifogástalanul *magyar* és kifogástalanul *sabadelvű* volt.

Ezen szerkesztőbizottságnak az én időmben tagjai voltak: elnök Weisz Bernát Ferencz, tagok: Vetsey Sándor, Wahrmann Mór, Ullmann Károly, Ullmann M. G., Pfeiffer Lipót és Búsbach Péter. Jegyzője a mindenkori szerkesztő.

És e lap lett első közvetlen közvetítő közege a magyar dolgoknak a külföldön; e lap vált úttörőjévé Magyarország szellemi, politikai és anyagi élete ismertetésének. Amíg azelőtt tisztán és kizárólag a bécsi lapok jó- helyesebben: rosszakaratú közlései útján eltorzítva ismerte a külföld a magyart: a Pester Lloyd megjelenésétől fogva ő vált a külföld előtt forrásává a magyar ügyek megítélésének. És e feladatának emberül és igazán megfelelt, s ezért hitele és tekintélye mindinkább emelkedett, és ma már egy világlap tekintélyével bír.

Érdekes volt a mai főszerkesztő *dr. Falk Miksa* megnyerésének története is.

Az eddigi szerkesztő, *dr. Weisz János*, megroggalt egészsége s különösen elgyengült szemei kímélése végett a laptól leendő elválását bejelentette. Erre összeszedte a bizottság minden bölcsességét, hogy egy megfelelő utódot találjon. Az elnök Weisz Bernát és Wahrmann Mór voltak a német irodalom és írók iránt leginkább tájékozva. Ezeket bíztuk meg szerkesztő keresésével. Kerestek jobbra, kerestek balra. Egy nap meghívót kapok Wahrmannhoz ebédre. A szerkesztő-bizottság tagjai vagyunk együtt és a házigazda bemutatja »Hartmann — ugyhiszem — Sándor« urat. Egy német író. Kellemes társalgó, művelt, finom ember. Irodalmi működését — én legalább — nem ismertük; de alkalmasnak kell lennie, különben Wahrmann nem ajánlaná.

Mikor ülésre jöttünk össze, nagy aggodalom támadt. Hartmann nem ismeri a magyar viszonyokat; Hartmann nem tud magyarul; egy külföldi *német* nem lehet ellensége a germanizáló törekvéseknek egy esetleges fordulat beálltával stb. stb.

Mert még nem éreztünk szilárd talajt a lábunk alatt és a reactió mindennap megint visszakerülhet. Azután Hartmann belletristikus író, de — közgazdaság!... és hozzá: magyar viszonyok közti közgazdasági törekvéseknek irányt adni!... — Szerződtetését elejtettük.

Nos hát ez eddig csak könnyen ment; mert valamit *nem* tenni, ez hamar megvan, de ezzel nincs megoldva feladatunk.

Néhány nap múlva megint összehínak bennünket ülésre. Kissé későn érkeztem. Ragyogó öröm kifejezése ül szomszédom, Vetsey Sándor, arczán; Weisz Bernát elnöki méltóságának vélt azzal eleget tenni, hogy redős arczát egy Sphynx rejtélyes kifejezésével álcázta; Pfeiffer az ő kétszerkettőjével foglalkozik, számadásokat revideál és egészen közönyös arczczal ül szalmaszékén; Ullmann Károly ünnepléses tekintettel könnyököl egyik karjára, míg öcsese, az élénk észjárású Ullmann M. G., a helyzettel megelégedettnek látszik lenni, és az asztalon jobb keze újjaival egy marsot dobol. Csak Wahrmann Mór tartotta meg gúnyos kifejezését és Schil-lernek ezen stróphája felett élcelődik:

»Mit dem Gürtel, mit dem Schleier —
Reisst der holde Wahn entzwey.«

(Nem merem e pikáns sorokat magyarra fordítani, hátha egy nő kezébe kerülne e könyv is.)

Furesa, meglepett arczot vághattam kollegáim ez előttem kimagyarázhatlan arczrébuszát látva, és miután ezekre valószínűen az én arczom is egy nagy kérdőjellel változott át, az elnök felém fordulva azt kérdi:

— Mit tart *Falk Miksának* szerkesztővé szerződése felől?

— De lejön-e Falk a duzzadó élet centrumából, Bécsből, a mi provinciális városunkba? és ha igen: Wahrmann kollegáinknak »holde Wahnja« minő vonatkozásban van Falk esetleges szerkesztőségével?

— Meg kell kísérteni, hogy le tudjuk-e Falkot hozni. — Wahrmann rossz élcze nem volt e kérdéssel összefüggésben.

Dr. Falk Miksa lejött és 1867. deczembertől a »Pester Lloyd« szerkesztője. Alatta és általa a lap is, Falk is, nagy hatalommá lettek.

III. RÉSZ.

LETÜNT VILÁG.

Jurátus.

Ma már legendává vált az ugynevezett »jurátusi élet«. Pedig nem is oly régen volt; még az én ifjúkoromban virágzott; azután jött egy iszonyú vihar és — egyéb érdekes ősi intézménnyel — elsöpörte ezt is, úgy hogy ma már mint regéről beszél arról a dajka kicsinyeinek, ha nyugtalankodnak, és sürgetik, hogy »mesélne valamit!«

»Hát mesélek a szép daliás magyar ifjakról, a mit anyámtól hallottam, a ki azt öreganyámtól tanulta; mesélek azon ifjakról, kiknek mindég kard volt kötve oldalukra, mindég sarkantyús csizmában jártak, kócsagos kucsmát, rojtos bakkancsot viseltek, gyönyörű vér- és tejszínű volt arczuk, ragyogóan tüzes a pillantásuk és elbűvölően szép a beszédjük; beszéllek — a »juratusokról«... így kezdi a regét, és a gyermekek ájtatos figyelemmel hallgatják a való és költészet vegyülékéből képződött szép mesét azon kellemesen félelmes ifjakról, a kik szépek és nyájasok, duhajkodók és udvariasak, olvadékonyak és vakmerők voltak a nőkkel szemben; a kik, mint az aranyos királyfiak trónokat ingattak meg, ágyukkal védett érczkapukat dön-

töttek be és olyan katonákkal vívtak meg, a kik egész medvebőröket és vaspánczélokot viseltek.

Ez a legendává vált »jurátusság« az 1849-et követő rendszer áldozata lett. Azelőtt élő test volt húsból és vérből; élő szervezet hivatással és hatáskörrel. Talán ha viszonyaink normálisan fejlődnek, és amaz iszonyú rázkódás 1848/49-ben be nem következik: ezt az intézményt meg lehetett volna menteni és beleilleszteni az újabb kor fejlődési stádiumába mint ős magyar szervezetet.

A »jurátust« a jelen század negyvenes éveiben már »királyi táblai jegyzőnek« keresztelték el. Jurátussá az lett, a ki elméleti jogi tanulmányait befejezte és vagy egy táblai ügyvéd vagy nyilvános tisztviselő oldala mellett két évet joggyakorlaton — patvarián — töltött és erről szóló bizonyítványait a kir. tábla elnökének (akkor az egész országban csak *egy* kir. tábla volt, itt Pesten) a *királyi személynöknek* — personalis — bemutatta és a »*pater juratorum*« oldala mellé felesküdt.

Az, ki az esküt letette, ez által egy díszes zárt testület tagjává lett, melynek különös hatásköre, jogai és kötelességei voltak a magyar igazságügy rendszerében. Első feladatuk: bíró vagy ügyvéd oldala mellett folytatni a joggyakorlatot; eljárni a kir. Curia, a Hétszemélyes- és Itélőtábla üléseibe. Ily helyekre csak kardosan, magyar öltönyben mehettek el. Ezen eminens jognak a szellem fejlődésére és élénkülésére nagy befolyása volt, mert fő és legfőbb bíróságainknál a komoly elvi jelentőségű jogi kérdések megvitatása igen magas nivón állott, miután elvi határozataik a legszigorubb kritikát kiállották. További feladatuk irodai teendők végzésén

kivül még: megintések, keresetek, beidézések stb. kézbesítése, tanukihallgatások felvétele, másolatok hitelesítése stb. E részbeli bizonyítványaik teljes bizonyító erővel bírtak.

Külön fegyelmi hatósága volt a jurátusnak, a mennyiben pajzánságból eredt kihágásaik felett csak a »pater juratorum« — egy kir. táblai bíró — volt illetékes ítélkezni, kinek döntése csak kivételes esetben került a személyes elébe. De más bíróságnak nem volt joga a jurátusok kihágási ügyeiben magát illetékesnek tekinteni.

A régiebb időkben a jurátusnak s még inkább a patvaristának — ahhoz képest: kinek oldala mellé jutottak gyakorlatra? s még inkább: minő természettel bír a ház urnője? — egyéb házi dolga is akadt, sőt személyi kötelességeket is kellett teljesítenie.

Egy-egy előkelő és gazdag alispán mellett 6—8 juratus és patvarista is volt egy vagy két hivatal-szobában, ahol részint heverték, részint dévajkodtak; legkisebb részben dolgoztak. Ha a »tekintetes« úrnak a fiatalok valamelyikére szüksége volt, kikiáltott az előszobába:

»Valaki!« vagy »Amice!«

A »Pista« vagy »Jancsi« névvel csak pandurját vagy kocsisát tüntette ki.

A jurátusok közé a legelőkelőbb és legvagyonosabb családok fiai is felvétették magukat, mert minden »úr« közpályára nevelte fiát, ennél fogva iparkodtak velük a jogi pályát bevégeztetni. Ha valamely háznál, alispánnál, főispánnál stb., hol jurátusok is voltak, nagy ebédet adtak, a vagyonosabb ifjak mindég az asztal végén ültek, s ott őket mostohább anyagi körülmények közt élő *collegáik* *felszolgálták*.

A pajzán ifjak ilyenkor egy jó megjegyzést, élczet vagy más csintalanságot eresztettek meg, mire sokszor hangos derűtség tört ki az »alsó táblánál« s e közben a felszolgálásban gyakorlatlan és ügyetlen — az elfojtott nevetés által idegesen felrázott — ifjú kezéből az étellel rakott tál — a földre zuhant!

Ez a fiatal, életerős, jó kedélyű nemzedék már a dolog természeténél fogva minden tréfára kész, és eközben sem egymást, sem a »tekintetes urat«, sem a vendégeket csípős megjegyzéseikkel nem kímélték. Csak a házi asszony volt — kivétel. Készek voltak kihágásokra, tréfás insultusokra, a pezsgő fiatal vér sokszor ilyenekre is ragadta őket, de — gonoszságra soha!

Egykor 1847-ben Pozsony külvárosában egy a csatornán keresztül két gerendára fektetett »kényelmi helyet« vittek el juxból éppen mikor — gazdája benne ült, és az utca közepére letették. A gazda iszonyú láрма és szitkozódás közt kiugrott; szidta őket németül, tótul, magyarul, amint száján kifért — a fiuk saját legnagyobb gaudiumára. Mikor a szitkokból kifogyott, megkérdezték a fiuk egész nyugodtan:

— No Vetter visszavigyük? Szívesen; de maga megint üljön bele.

Persze az inkább lemondott a visszavitel kellemségéről, semhogy újra reájuk bizza magát.

Ismertem egy jurátusi specialitást. Csak az »*öreg Ecsedy*«-nek mondtuk; de így nevezte őt már a minket megelőzőtt nemzedék is. Ő egész életében jurátus maradt. Neki ez az állapot és ez a társaság annyira tetszett, hogy nem tudott tőle megválni. Már 1847-ben korosabb ember volt; de eljött Pozsonyba

az országgyűlésre, hogy ott legyen »collegái« tömegében, mert minden jurátus, a ki csak mozogni tudott, az országgyűlésre felment. Ő volt a legöregebb a jurátusok közt, de kedélyére, bohóságaira, mulató kedvére a legfiatalabbakon is túltett, s nem ritkán tánczolta cigányzene mellett a csárdást Hollinger kávéházának — billiárdjain.

A jurátusok fajtát elnyelte az 1848-iki szabadságharcz; de ebben is magához méltó temetkezést talált. Örömmel ragadott fegyvert, enyelegve barátaival, lehelte ki utolsó lehelletét. Merem állítani, hogy, ha összehasonlitanók a jurátusok utolsó névsorát az első tiz zászlóalj névsorával és a szabadságharczban elhullottakéval — nagyon kevés százalékot tenne az ott nem foglaltak száma.

A jurátusból ügyvéd lett. Egy évi juratéria betöltése után le lehetett tenni az *ügyvédi cenzurát*, s ekkor megadták a »*diplomát*«. A cenzura a kir. tábla egy küldöttsége előtt történt, ahol egyszerszó rabulisztikus kérdésekkel is megtréfálták a fiatal embert, de anélkül, hogy ilyenekre adott ügyetlen feleletét beszámították volna. A diplomát kutyabőrön állították ki és a personális irta alá. Az ügyvédi diploma jó ajánló levél volt a közszolgálat terén, ezért a birtokos nemesség fiai — ha tanultak — kizárólag a jogi pályára léptek. Ez azonban nem azt teszi, hogy mindaz, a ki ügyvédi diplomát szerzett — ügyvédeskedett volna is, hanem ambióióból, mint ma is megszerzi egyik-másik fiatal mágna a bölcészeti vagy jogi doktor czimét, vagy egy bajor kir. herczeg az orvostudori diplomát.

Ügyvédi kinevezés — akadályokkal.

A szabadságharcz lezajlásával nem tudtam mihez kezdeni. Nem voltam kész ember. Ügyvédi pályára készültem, de elsodort az ár — mielőtt parthoz jutottam. Nem tettem cenzurát és azután egy időre egyáltalán megszüntették azt, később pedig akkép rendelkeztek, hogy ügyvédség elnyerhetésére *négy évi* jogi tanfolyam, *három évi* joggyakorlat és *jogi doctoratus* az előfeltétel. Nekem pedig csak a 48 előtt szokásos két évi jogtanulmányom volt.

Nem maradt egyéb hátra, mint beiratkozni az egyetemre és folytatni tanulmányaimat. Nem volt más választásom, ezt meg kellett tennem.

Beiratkoztam.

Virozsil, Vizkelety, Pauler, Henfner, Récsey, Karvassy és Wenczel voltak tanárain. Két évnek befejezése után letettem a *doktori szigorlatokat* és reá egy évre az *ügyvédi vizsgát*.

Mikor erről is kezemben volt a tanusítvány, udvariasságból elmentem bemutatkozni a főtörvényszéki elnöknél *Umlauffnál*.

Az ügyvédség gyakorlása is csak miniszteri kinevezés mellett volt megengedve.

Hogy ezt megkönnyítsem és a bíróság tagjaival megismerkedjem, azonnal amint a doktori diplomát megkaptam, felvételtem magam a büntetőügyi védők közé. Természetesen sokat igénybe vettem — apró ügyekben. Azonban megismerkedtem a főbb emberekkel, de csak az első bíróságnál: a törvényszéknél.

Umlauff főtörvényszéki elnököt nem ismertem. A mint belépek hozzá s bemutatom magam és elmondom látogatásom okát, ez az uri ember felkel, kiegyenesedik, fenhéjjázó göggel végig néz rajtam és gúnyosan megjegyzi:

— Sie werden natürlich *sofort* um die Ernennung für Pest einkommen. (Ön természetesen *azonnal* folyamodni fog *Pestre* leendő kineveztetéseért.)

— Höchst wahrscheinlich, Herr Präsident! (Nagyon valószínűen, elnök úr) — válaszoltam, sarkon megfordultam s ott hagytam.

Folyamodtam is, de mind az első folyamodású, mind a főtörvényszék elutasítást indítványozott a miniszternek. *Kraus báró* igazságügyminiszter el is utasított.

Mindez még 1857-ben történt, a mikor még a »pesti jótékony nőegyesület« titkára voltam.

Elmentem hát az egylet elnöke, *Bohus-Szögyényi Antónia* úrhölgyhöz, bejelentettem helyzetemet és kértem: gondoskodnék egy más titkárról, mert utóvégre mégis egyszer pályát kell törnöm és ez Pesten most már lehetetlen. Megigértem, hogy előbb nem megyek el, míg alkalmas titkárt nem találnak, sőt kötelességemnek tartom közbejárni ilyenek találásához.

Bohusné a maga jóságos szívével, részint mert 48-as voltam, részint mert talán már könnyíteni tudtam sokoldalú egyleti elfoglaltságán, még egy kísérletet tervezett, mely talán mégis lehetővé tenné Pesten maradásomat. Rögtön írt fivérének, *Szögyényi-Marich László* államtanácsosnak Bécsbe, kitől posta fordultával azon választ kapta, hogy a miniszteri határozat már expedálva, sőt kézbesítve lévén,

Bécsben rövid úton nem lehet segíteni. Volna azonban még egy út — írja — kísértse meg azt. *Hildegard* főherczegnő, Albrecht főherczeg, az országkormányzó neje t. i. a pesti jótékony nőegyesület védnöke, fordulna ahhoz.

Bohusné rögtön kocsijába ült s átment a budai várba, audientiát kért a főherczegnőnél.

Rövid idő leteltével hivat engem Umlauff főtörvénytársi elnök. Nem tudtam elképzelni, mi baja lehet velem. Beléptemmel *mind a két kezét nyújtja, leüllet* s roppant barátságos, nyájas arccal azt mondja:

— Sie haben *besondere Gründe* für Pest ernannt zu werden, kommen Sie nochmal ein! (Önnek *különös okai* vannak, hogy Pestre neveztessék ki — folyamodjék még egyszer!)

Két hét alatt Pestre voltam kinevezve.

Életvidor fiatal férfi voltam, mikor ügyvéddé lettem; tele örömmel és boldogsággal, hogy végre mégis célhoz jutottam. Hisz — eltekintve a politikai viszonyoktól — bár sok hányattatás és küzdelem után, de eljutottam oda, hová kora ifjúságom óta törekedtem. Oly pálya nyílt meg előttem, mely eszményem volt mindég és a melyen, szorgalommal és kitartással, jövőt biztosíthatok magamnak.

Mily szép az ifjúság! az a duzzadó szellemi és fizikai erő, az a nyílt ész és szív, melyekről a tapasztalás dere még nem perzselte le a fenkölt eszményekért való rajongást, a jó, a nemes iránt való lelkesedést, a fogékonyság üdeségét. Mikor még minden szép, minden költői iránt tárva a kebel; mikor még rendületlen a hit emberekben és meg-

ingathatlan a bizalom az igazság győzelmében; mikor még egész bensőséggel áldozni tudunk az igazság templomában és bízunk a történelem megvesztegethetetlenségében.

Ekkor és ily hangulatban alkotjuk meg egy egész élet munkatervét, — megállapítjuk a célt, az eszközöket, melyekkel küzdeni fogunk; a remény zöldje még teljes szüziességével integet — a kitűzött cél felé mutatva; hisz az élet kegyetlen közönye még nem tudta elhalványítani a remény üdeségét és ha itt-ott egy tikkasztó nap vagy egy erős dér le is perzselte volna annak egy-egy fiatal hajlását: az önérzetes erő, a munkabírárs, a meg-ingathatlan önbizalom és az előttünk álló, még hosszú életre fektetett kilátások nem engedik lábra kelni az elcsüggedést, az elernyedést, a lemondást.

Pályát törni, ezen gyökeret fogni, hatáskört hódítani, befolyást és nevet szerezni, a mely tán egy szűk község, járás vagy megye határán túl terjed: ez a vágy minden ép szívű és szellemű ifjú kebelében és agyában motoszkál, s ha erre összpontosítja egész istenadta erejét, tudva, hogy pályáján mindent saját erejével, saját munkájával, támasz nélkül kell kiküzdenie: van-e, lehet-e ennél erősebb hajtóerő? nemesebb, tiszteletreméltóbb ambíció?

És ha azután munka és küzdelem közben szívét egy bájos kép foglalja el: nyugpontúl fészket rakni, egy kedves otthont alkotni, az életet egy szerető nővel, kedves, gagyogó gyermekekkel megosztani; ezekbe saját lelke szikráit, saját szíve melegét csepegtetni... és ha arra gondol, hogy majd egykor, hosszú idő múltán, mikor fürtei megritkul-

nak, a barna szálak elhalványodnak, ereje lankad — ezek lelkesedéssel folytatni fogják az apa munkáját — nem fokozzák, nem százszorozzák-e ezek lelke erejét?

Ily célok, ily megvalósítható szép ábrándok hajtják előre és tartják fenn az ifjú erőt, az egészséges szellemet.

Igaz: e küzdelem alatt minden egyes elért állomást, minden legkisebb eredményt a szegény sorsú ifjúnak élete egy-egy részével kell megfizetnie, míg a szerencsésebb anyagi helyzetben, kedvező anyagi és társadalmi viszonyok közt született ifjakkal a társadalom rendszerint készen viszi eléjük mindazon előnyöket, melyekért amannak egy életen át küzdenie, sokszor nélkülöznie, szenvednie kellett... De ki törődjék ezzel?! nem pótolja-e ezen hátrányokat azután az öntudat: ezt magad vívtad ki, ezért nem tartozol hálával senkinek?!...

Magasabb szempontból fogtam fel az ügyvédi hivatást. Egy nemes ambíció hajtott: küzdeni az igazságért; erőmhöz képest szembe szállani a társadalmi és jogi fonákságokkal, az emberek sivár lelketlenségével, a gyengék és gyámoltalanok elnyomóival. A törvény erős fegyver; a törvény kezelője erős hatalom; az ügyvéd feladata: a törvény fegyverével utat egyengetni a bírói hatalom részére az igazsághoz. Felfogásom szerint a családi — a társadalmi — az állami életet az eszményi igazság megvalósítása után való törekvés tartja össze. Amit a törékeny kisebb erő elérni nem tud: azt az állami összpontosított hatalom megvalósíthatja. Ezért alakult a társadalom állammá. Az állam feladata: a különböző erők hatását mérsékelni, hogy egymást

meg ne semmisítsék; a jogosulatlan túlsúlyt kellő korlátok közé visszaszorítani; szóval: az összhangot a különböző tényezők közt helyre állítani és fenntartani. Ezen feladatához képest köteles *minden* erőnek megadni cselekvési képességét és kijelölni a működés mesgyéjét, hogy azok közrehatása az államot céljai elérésében támogathassa.

Az osztrák rendszer azon nagy hibába esett, hogy az állam óriási túlsúlya megsemmisítette a társadalom közrehatását és ez által elfojtotta, kiirtotta az államhatalom iránti rokonszenvet, sőt az az iránti érzület keletkezhetésének lehetőségét. Az ember sokkal jobban ragaszkodik ahhoz a mit saját munkájával szerzett, mint a mit talált vagy nyert. Sokkal melegebben érez azon közállapotok iránt, melyek az ő befolyásával, közrehatásával jöttek létre, mint a melyeket reá erőszakoltak.

Mindég erős vágyam volt a nyilvános életben közreműködni. Az osztrák rendszer ezt csak az igazságszolgáltatás egyik ágában, a fenytő ügyekben tette lehetővé, a mennyiben egyedül a vég-lárgyalások voltak nyilvánosak. Ezért ezeket a jövő tekintetében előiskolának tekintettem. Ösztönszerűen éreztem és éreztük az átalakulás korszaka hajnalának közeledő pirkadását.

Nem volt okom pályám megkezdésének eredményével és sikerével elégedetlennek lennem; sőt magamat is meglepett a térfoglalás gyorsasága. A bíróság és közönség pár év alatt felkarolt.

Egy dolgot az osztrák bíróságokról el kell ismerni. Szorgalmas, lelkiismeretes és szakmájukat ismerő hivatalnokok voltak. Talán az a sajátyszerű helyzet, hogy semmi nagyobb összeköttetésük az

itteni körökkel nem volt, hogy folyvást idegenek maradtak és semmi szorosabb kötelék ez ország lakosaihoz nem kapcsolta, fentartotta objektivitását, de kétségtelen tény: — *igazságos bírák voltak.*

* * *

Első nevezetesebb ügyem egy házasság való keresete volt, melyben egy Rákóczy korból híres históriai név viselője — a férj — szerepelt alpereskép. Felperes egy németországi születésű szép, fiatal, de szenvedések megviselte nő — az én képviseltem volt.

A férj mint garçon ember Németországban kalandozott, ott mint mágánás szerepelt és a legjobb családok befogadták a kalandort. Megismerkedett egy gazdag, előkelő kereskedő-családdal, a melynek egy szép fiatal leánya fülig szerelmes lett az alkalmazkodni tudott fiatal emberbe, a ki társadalmi állásának, összeköttetéseinek és gazdagságának rajzolásával meg tudta szédíteni e fiatal teremtetést. A szülők beleegyezésüket és csinos hozományt adtak a frigyhez.

A míg a kapott pénzben tartott, nászutat tettek, s a férj csupa gyengédség, csupa figyelem volt fiatal neje iránt. Az utiköltség lepadásával a férj Magyarországra hozta nejét illetőségi helyére, egy faluba, zsup és nádfödeles viskóba. A gyengédség még egy ideig tartott; de a mint Németországból a pénzküldemények ritkulni kezdtek: a férj bánásmódja is megváltozott. Hovatovább nyersebb, górombább lett s végül tettelegességig ment.

Időközben a nő anyává lett és egy fiúgyermeknek adott életet. Ez sem változtatott a férj

bánásmódján, sőt a legnagyobb megalázástól sem kímélte nejét, a mi egy nőt érhet — nőcselédjével kezdett viszonyt.

Ekkor az ifjú nőt szülei haza vitték.

Kezdődött a válóper.

Kimentem falura, hogy a férjet botrányok nélküli önkénytes válásra bírjam. Megkértem az evangélikus lelkészt: jöjjön velem egy barátságos megoldási módot találni.

A férj házánál megérkezve, ott a ronda udvaron fetrengett két apró gyermek elrongyolott öltönyben, fésületlenül, mosdatlanul, piszkosan; kis kezecskéiken a sár, melyben éppen játszottak, egész kérget képezett. A szobában kutyáit korbácscsal traktálta a ház gazdája, a kinek haragtól-e? bortól-e? egész arca bíborvörös volt.

Röviden és világosan megmondta az összeget, melynek lefizetése mellett beleegyeznek a válásba, de — a gyermeket át nem adja. Természetesen, mert ennek segélyével folyvást zsarolhatja volt nejét, az anyát...!

Az osztrák szervezés az igazságszolgáltatás terén sok jót és üdvöset teremtett. Csakugyan reformált.

Alkotott szabályos és bizonyos elvi normákhoz kötött eljárást; megszabta a bírói állás betöltéséhez szükséges előfeltételeket; a bírakat is, a feleket is szigorú korlátok által kötelességeik és jogaik határaitra figyelmeztette; úgy a polgári, mint a bűnügyi törvények a bírakat és feleket kötelezték; a vagyonbiztonságot nagy körültekintéssel rendezték stb. stb.

És így egy korábban nem ismert rendet és pontosságot honosítottak meg az igazságszolgáltatásban.

De csodálatos anomáliákat is kelle látnunk, a melyek arra vallottak, hogy több volt a technikai, mint a szellemi intézkedés.

Így például egy vádlott, a ki magyar nyelven kívül más nyelvet nem értett, olyan *hármás birói szék* elé állíttatott, a melynek elnöke csak törte a magyar szót, egyik bírása magyar vagy legalább tud magyarul, a másik német, a kinek minden szót meg kellett magyarázni.

A vádlott a vizsgálat alatt magyarul vallott, de a vizsgálóbíró német volt, kinek a jegyzője magyarázta meg a vádlott védelmi előadását. A jegyzőkönyvet e vallomásokról németül vezették, s ezt a vádlottnak alá kellett írnia, pedig nem tudja: mi áll benne? Igaz, egy, esetleg két pártatlan tanúnak jelen kellett az elővizsgálati kihallgatásoknál lennie, s ezek is aláírták a jegyzőkönyvet. De kik voltak ilyen tanúk? A kiket elől-utól elfoghattak és tiz eset közül kilencz esetben oly emberek, kiknek a büntetőügyi kérdésekről, azon hajszál vékony mesgyéről, mely a kihágást a vétségtől, a vétséget a bűnügytől stb. elválasztja — halvány fogalmuk sem volt.

S azután a végtárgyalásnál a legtöbb esetben a vádlott nem bírja az elnök anyanyelvét, s ez valamint egyik-másik birótársa nem amazét, hanem egy harmadik birótársuknak vagy tolmácsnak lelkiismeretes megmagyarázásába kell megbíznia és sokszor főbenjáró ítéletet kell mondania.

Minő nyelven beszéljen a vádló és védő, hogy a bíró is, a vádlott is tudja: mivel vádolják? vagy

helyesen védik-e? — erre a szervező-bizottság és kormány nem gondolt.

Én szerencsémre birtam a magyart és a németet is, de hányan voltak ügyvédtársaim közül, kik ezzel dicsekedhettek? Igaz, már az új ügyvéd-nemzedék úgy az egyetemi előadásoknál, valamint a doktori szigorlatoknál és ügyvédi vizsgáknál is annyira a mennyire hozzá alkalmazkodtak, tanultak és feleltek is németül, de biz az nagyon keserűen esett. Az öregebb urak közül pedig akárhány volt, a ki kitűnően allegált latinul, de a német nyelv nekik bizony — kőfejtés volt!

A régi jó táblabírák.

Ügyvéddé lett kineveztetésem után látogatást tettem rokonaimnál. Egy pap barátom, Ritter Pista, a ki Vizsolyi Gusztávval (később Tisza Kálmán kormányelnöksége alatt a szabadelvű pártkörnek elnöke) jó barátságban volt, jött eléem Hidegkúton túlig. Hosszú idő után az első találkozás. Természetesen sok közölni valónk volt, azért nem is vettük rossz néven, hogy kocsisunk csendesen hajtott.

Egy hosszas hegyhát kíséri az utat kelet felől, míg nyugatról Regöly községe fekszik s a kettő közt hömpölyögnek a Kapos és Koppán egyesült vizei. Valaha e két folyam vize Regöly körül meglábolhatlan posványt képezett és e mocsár közepette feküdt »Regölyvára«, a mely a régi háborús világban gyakran urat cserélt. A török hódoltság alatt ismételve ostromnak volt kitéve, majd a magyarok, majd a törökök részéről, ahhoz képest, ki volt éppen pillanatnyilag az erősség birtokában?

Gyermekkoromban a fonószobákban összegyűlt fiatalság a törökvilág idejéből még egy mondát tartott fenn, a *regölyi szép leányról*, kit egy fiatal török spáhi Tolnán látott és megszeretett. E leány a regölyi várnagy uramnak — kit a nép bozontos vörös szakállá miatt »Rőt Simonnak« hítt — Lenkéje volt.

Az ifju spáhi a Regölyt ostromló török hadhoz tartozott. Egy sötét éjjel lovára kapott, a posványt részint átusztatta, részint egy rejtve tartott talpon átevezte, hogy a szép Lenkével találkozzék; azonban magyar fogságba került, és ekkor kiderült, hogy az ifjú török tulajdonkép *magyar*, a kit mint apró gyermeket, apjával s testvéreivel, hurczoltak ki Törökországba rabul, a hol katonának nevelték és mint ellenség került vissza, történetesen éppen — saját születési helyére.

Beszélgetés, kölcsönös tudakozódás és felvilágosítások közben egy szegényes csárda mellett bekenyarodva, csakhamar nagy zshivaj és élénk kaczagás üti meg füleinket.

A »kenderáztató« volt előttünk, a mely körül vegyest magyar és német asszonyok foglalkoztak részint a kendermosással, részint a kimosottnak teregetésével. Itt-ott egy-egy legény is, a ki kocsi-jával arra jött, csak megállott és enyelgett a menyecskékel, azonban nagy óvatossággal, a nélkül, hogy bármint csalogatták is, a vizpartot egészen megközelítse, mert könnyen a nyaka közé kapott volna egy marok vizes kendert.

Mikor közelbe értünk s láttuk, hogy a nagy kaczagás egy német menyecske rovására megy, megkérdi barátom a leglármásabb *magyar* menyecskét:

— Nos Örzi! mi bajod van a Krétyával? (ez a »Krétya« név a »Gretchen«-nek ott szokásos elmagyarosítása.)

— Hát, tisztelendő uram, arra akarom rábírní a Krétyát, hogy ne spóroljon úgy a vásznával, ha az urának nadrágot varr, hanem toldja meg, hogy térden alul is érjen, mert egyszer kiszökhetnek belőle! (A tolnamegyei németség t. i. csak térdig érő vászon-nadrágot visel.)

Mindenki nevetett a gonosz nyelvű menyecske ötletén; mi pedig folytattuk utunkat, a mely mindenütt oly vidékeken vonult el, a melyek gyermek-kori édes emlékeket varázsoltak lelkem elé, s ezek kimondhatlan kellemes hangulatot ébresztettek.

Egy kis óra leteltével Gyönkön voltunk.

Nagybátyámhoz szálltunk. A dolog természetében fekszik, hogy egy hosszú időközi viszontlátás után az ismerősök felől tudakozódunk.

— Hogy van az »öreg Magyary«? kérdeztem az urakat.

— Ritkán látom, felel nagybátyám; de mikor utolszór láttam, nagyon megvénültnek találtam.

Az »öreg Magyary« egy táblabíró-speczialitás volt. Nagybirtokos, takarékos — majdnem cynikus — ember. Eszes és nyugtalan vérű, kritikus természet. Egykor megyei alispán, a mikor a politikai hullámok óriás magasságban jártak.

Mindég úrnak érezte magát, és »uri« hatalmát rendszerint minden irányban, községben, iskolában, egyházban és értekezleteken éreztette.

Azon időben a társadalmi egyes rétegek magas válaszfalak által különítették el magukat egymástól, és a mágnás csak a legritkább esetben érintkezett

a középnemessel, a kinek esetleges látogatása után szellőztette termeit, hogy a pipa- és »bunda-szag« ne bosszantsa finom idegeit. Csak megyegyűléseken kellett hivatalból vele barátkoznia, ha ez a főnemes véletlenül főispán volt és a kormány őt valami — talán nem éppen népszerű — megbízással terhelte, vagy követválasztás előtt állott, a melyen kormánypárti egyéneket kelle keresztülvinnie, ezeket pedig a megye nagyobb birtokosságának és a népszerűbb tisztviselőknek támogatása nélkül megválasztatni képtelen volt. Ilyenkor lejöttek e nagyurak Bécsből, Párisból, Londonból, látogatásokat tettek oly uri házaknál is, a melyek küszöbét máskor át nem lépték. S mégis a megtisztelték az ily nagyúri látogatásokat családi kalendariumjukba vörös betűkkel írták be.

A társadalmi műveltség is ehhez képest nagyon különböző volt; össze nem csiszolódott, mert hiányzottak az érintkezési pontok.

A mint viselkedett a mágnás a kasztján kívül állók iránt, úgy viselkedett a nagybirtokos nemes a kisebb nemessel és honorátiórral szemben.

Modern műveltségük forrásait a német és francia irodalom képezték; tudásuk és tudományuk alapjait a latin klasszikusokból merítették, s azért a kik magasabb képzettséggel bírtak azoknál, az általánosan érvényes gyakorlatnál fogva, ez humanistikus irányú volt. A magyar irodalom akkor kezdett csak járni próbálni; és mint minden ébredő nemzetnél, első sorban a szépirodalom, versek, regények voltak úttörők. A tudományos *magyar* irodalom is *latin* volt. Csak a negyvenes évek második felében kezdette itt-ott szárnyait próbálgatni

egy-egy félénk kísérlet magyar tudományos könyv írásával.

A közlekedés csak kocsikkal történt, és így csakis a legközelebbi szomszédok tartottak fenn egymással élénkebb összeköttetést, ha csak valami évszázados családi pör vagy az asszonyok kölcsönös ellenszenve ezt is lehetetlenné nem tette. A vadászat és gazdálkodás, megyegyűlés és korteskedés, vagy kártya és mulatozás volt a férfiak szórakozása.

Csak a XIX-ik század közepe felé kezdett e léren is hajnalodni. Akadtak egyesek, a kik komolyabb irányt vettek, sőt voltak a kik éppen gyermekeik jobb nevelésére, sőt tudományos kiképzésére is gondoltak. Ők maguk is komolyabb olvasmányokkal foglalkoztak; nyelvet tanultak; sőt már számosabban külföldi utazásokat is tettek és onnan új látkörrel, új eszmékkel tértek vissza; a szentimentális regényirodalomtól elfordulva, az exact tudományok szellemébe is behatolni törekedtek.

És ez volt úttörője azon átalakulási processusnak, a mely csakhamar erőt vett a szellemeken.

A megyegyűléseken, a társas összejöveteleknél, sőt a női termekben kezdtek foglalkozni a korszak új eszméivel; élénk eszmecserék indultak meg azok mellett és azok ellen. Ezen eszmecserék keltették fel a vágyat a felvetett eszmékkel tüzetesebben megismerkedni; ösztönöztek az olvasásra, megtörttek sok előítéletet és rávezették az elméket a realis élet követelményeinek, sőt a kor fejlődése által előállott politikai exigenciáknak méltánylására.

Minden kor neveli az embereket a maga saját specifikus szellemében; vannak tipikus alakok, mint vannak tipikus eszközök, a melyek magát a kort

reprezentálják. Ily alakok nemcsak szellemi szárnyalásaik, de még fizikai megjelenésükben is hű kifejezői koruk jellemének. Nemcsak észjárásuk, hanem egész életmódjuk, foglalkozásuk, szórakozásaik, öltözködésük is jellemzők korukra nézve.

Az a tisztességes embonpoint, a mely kevés mozgásra, jó élésre, csekély szellemi megerőltetésre mutat, ép oly tipikus jelenség mint a darutollas kalap, reithuzli és lovagló korbács, a mely az akkori dandyktól elválaszthatlan volt.

Egyik tipikus faja a 48 előtti kornak volt a régi jó táblabiró.

Az akkori kor egyik lábát még a multnak feudális és patriarchalis megszokásaiban, másik lábát pedig már a derengő új idők szellemében veti meg.

★ ★ ★

Sokat emlegették a »régi jó táblabirákat«, ma már kevésbbé emlegetik és emlékük lassanként eltűnik a köztudatból; ma-holnap csak a regények itt-ott, vagy egy »csendélet« számban elfogadható Vas Gereben-féle vázlat juttatják az olvasónak eszébe ezt a specziális magyar terményt, mely több évszázadon át hordta vállain a magyar társadalom politikai és nemzetiségi kötelességeit; viselte a magyarság tudományos és alkotmányos szellemét; tartotta fenn és terjesztette nemzeti aspirációit és küzdött fájának nemzetiségi elpusztulása ellen.

És cselekedte mindezt kezdetben kizárólag, később többnyire, latin nyelven. Csak a jelen század első negyedének vége felé kezdték meg a magyar nyelvet is cultiválni és utat törni ennek most elért széles terjedelmű fejlettségéhez —, utat törni az alkot-

mány sánczainak oly kitágításához, hogy abba az egész nép beleférjen; és szellemi erőt gyűjteni az ország önállóságának visszaszerzéséhez.

A mit most élvezünk, a mivel oly gyakran visszaélünk, mindezen széleskörű politikai szabadságot a »régi jó táblabírák« tartották fenn és védték meg; azok a táblabírák, kiknek intézményét oly gyakran *gúnyjelzőül* használják.

A nemzet dísze, büszkesége volt ez osztály, a melyet nem hajtott a mai hiuság, hogy nevét naponként ezer hirlap kürtölje világgá és szerezzon olcsó népszerűséget a rossz szenvedélyek legyezgetésével és még erősebb tüzelésével, mert akkor a gyorsírás művészete részben ismeretlen volt, vagy később még gyermekéveit élte; a gyorssajtó feltalálva nem volt és naponként megjelenő hírlapok nem léteztek; a szabad sajtó ismeretlen fogalom, országgyűlési és megyegyűlési beszédeknek sajtó útján való közlése büntetés alatt tiltva volt. E férfiak tehát küzdöttek *magáért az ügyért való forró lelkesedésből*; terjesztették a kulturális eszméket és a politikai szabadság és egyenlőség tanát, hazájuk jövőjének biztosítása célzatából. Őket elvek hódították meg és ők azután ez elvek apostolaivá lettek egész lélekkel, kilátása nélkül annak, hogy ezzel hírre, dicsőségre vagy éppen hatalomra vagy vagyonra tesznek szert. Ellenkezőleg akkor nem volt »immunitás«, melynek paizsa mögött magát a hatóságot is büntetlenül, gúny tárgyává vélik sokan tehetni, hanem szert tehettek igenis arra igen gyakran, hogy a »causarum regaliū director« — a mai »kir. ügyész« — által forradalmi izgatás — akkor »kisebb vagy nagyobb főbenjáró vétség« — miatt a büntető bírósággal jönnek

érintkezésbe! Pedig ezek nem ismertek tréfát; láttuk ezt a Martinovics és társai esetében, láttuk Lovassy, br. Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos stb. eseteiben!

Ezek a táblabírák vezették és ellenőrizték a megyék közigazgatását, ültek törvényt a közrend, a vagyoni és személyes biztonság megháborítói felett; küzdöttek a közjogok megsértése ellen, védtek megyegyűlésükben az ország jogait; állapították meg az országgyűlésre küldendő követek utasításait, melyekhez ezek ott magukat tartani kötelesek voltak. Ugyanezek a táblabírák teljesítettek szolgálatokat bizottságokban vagy kiküldetésekből; közegészségügyi, közbiztonsági, közlekedési, katonai, vagyonkezelési stb. dolgok körül.

S kik voltak, kikből kerültek ezen »táblabírák«? Voltak egyszerű birtokos nemesek, a kiket tekintet nélkül iskolai előképzettségükre neveztek a megyék ilyenekké; sőt kivételesen azt sem követelték tőlük, hogy ugyanazon megyebeli birtokosok legyenek, a melynek közönsége őket e címmel meglisztelte. Így Deák Ferencz például, az ország akkori mind az ötvenkét vármegyéjének táblabírája volt.

Nos hát a közigazgatás, melyet ez elemek patriarchalis módon kezeltek és vezettek, — ha nem is volt valami mintaszerű, — de utóvégre is az ország meg tudott vele élni! És nem zárták el útját a fejlődés és haladás lehetőségének, sőt esetről-esetre fontos kulturális és politikai reformokat is kezdeményeztek vagy vittek keresztül, mint p. o. a nemzeti színház létesítését, honoratiorok hivatalképességének gyakorlati alkalmazását, himlőoltást, iskolák szaporítását, saját kezdeményezésükből.

Ezen korszak tényezőinek megítélésénél nem szabad feledni, hogy ez időben Magyarország a többi világtól el volt szigetelve, hogy a gőzhajóközlekedés nálunk a jelen század első felében még legelőmibb stádiumában, a vasuti közlekedés pedig még éppen csak az élénk képzelő erővel bíró műveltebb osztály fantáziájában élt, a táviró pedig még idáig sem jutott el. A magyar ismeretterjesztő irodalom még bölcsőjében szunyadt; az utazás rendesen csak a megye székhelyéig terjedt, kivételesen és nagy elszántság mellett Pest-Budáig; és hogy ekkor Debreczenből Budapestig körülbelül 4 napi út volt, Bécsig pedig több időbe került, mint ma Amerikába. Ezért megbámulták azt, a ki Bécsben is járt, és a Szent-István tornyáról és templomának góthikus építkezéséről, a király ódon palotájáról, nyalka testőrökről regélni tudott! A külföldet csak kivételesen gazdag mágnások vagy nagyon szegény protestáns theologusok keresték fel.

A napoleoni nagy hadjáratok, melyek a nemeséget még insurrectiora szólították, csak akkor fejeződtek be; és éppen ez a francia háború terjesztett világosságot a maga világrengető új eszméivel, tanaival és ezek alkalmazásának kegyetlenségével. A nagy sötétségbe a villám beütött és gyújtott; és ezen tűz lángja világította be hazánkat is egész a nap felköltéig.

Ezen fény első sorban is a táblabíró világban gyújtott világot. A Kölcseyek, Bezerédyek, Deákok, Kazinczyak megyéikben és az országgyűléseken lelkesedéssel törtek utat az új eszméknek.

»Eltörölletett az örökös jobbágyság — mond Kölcsey az 1834-ki pozsonyi országgyűlésen — de

miként? Az adózó elhagyhatja urát. Való; de hová mehet? Más úrhoz. És mi feltétel alatt? A különbség csak az: eddig szolgált folyvást *egy* urat, most már szolgálhat egymás után *többeket* . . . de szolgálnia folyvást kell, *örökösen kell!* . . . s bizonyosan nem is szűnik meg, csak akkor, midőn a tulajdonszerzés, örökös megváltásnál fogva, neki megadatván, »szolgaságból szabadságba« *felemelkedetik* . . .«

És így fejezi be beszédét:

» . . . itt a szó azon halhatatlan, hódíthatatlan szellemről van, a mely századok óta, most lánggal lobogva, majd hamu alatt emésztődve ég. És ezt nem zabolázza meg félelem, nem győzi le hatalom; ezt csak megszelídíteni lehet, nem egyébbel pedig, csak oly közös érdekekkel, mely a társaság tagjait *egyformán kösse a hazához* s ez érdek csupán két szó: *szabadság és tulajdon!*«

Egyesekben nagy európai színvonalon álló műveltség, egy nagy részükben sok gyakorlati érzék és fogékonyság minden nemes és szép iránt, általánosan a haza szeretete és fentartásáérti buzgókodás. Ha otthon saját gazdaságával nem sokat törődött is, de megyéjének reá bízott dolgaiban legjobb tudása szerint eljár és egy nagy világért sem szeretete volna, hogy azt mondhatták volna róla: »megbízhatlan!«

Szerette a kitüntetések és címeket, a melyekhez ritkán jutott; a királyi tanácsosi cím akkor ép oly nagy kitüntetés volt, a mily közönséges és jelentéktelenné vált manapság. Rendjelet a táblabíróvilág csak hírből ismert, mert akkor azt tartották vagy legalább terjesztették felőle bécsi jóaka-

rói, hogy nem tudja mit kezdjen vele s azért nem is igen kényeztették el a felső figyelem ily bizonyítékaival.

És ez jó is volt, mert nem egészen alap nélküli azon megjegyzés: jobb a király — Bécsben, mert Budán lakva, minden magyar aulikussá válnék! . .

Így megmarad »kurucznak,« de együttal, — a korona iránti nagy tisztelete mellett — hűséges magyarnak.

* * *

Községünkben — Gyönkön — három földes úr volt birtokos: a Kossa-Magyary, a Vizsolyi és a dabasi Halász családok. A Magyary-házban, még mint majdnem gyermek, sokat megfordultam, mert a családnak mindig volt egy gyermek rokona, ki a házban lakván, velem együtt járta a gymnasiumot. Ezért az ott nyert benyomások az eszmélni kezdő fiatal kedélyre egy egész hosszú életre terjedőleg élénk befolyást gyakoroltak.

Széles nagy rokonsága volt a Magyary-háznak: a Borbélyok, Domonkosok, tiszaroffi Magyaryak, Hollósy Fülöpök stb.; birtokai több megyében feküdtek és az egész falu összeszaladt, a mikor a kék, bő ingújjas, kék gatyás, pitykés rövid mellényű, túri süveges béreseket hatalmas szarvú ökreikkel négyes fogatban a Tisza mellől érkezve, egyet-mást hoztak a Magyary-udvarba.

Kossa-Magyary Sámuel nagy és nyílt házat vitt; gazdag ember volt; a vidék birtokosai, a megye és járás tisztviselői, sőt egyszer-másszor a szomszéd megyék előkelő urai is hozzá tértek be. — Tartott uradalmi ügyészt, családi orvost és gazdatiszteket

maga körül. Az ev. reform. egyház kurátora, a református gimnázium protektora és majdnem fenntartója volt, ezért a tanárok kinevezésénél rendszerint az ő szava döntött. Az egyházi esperességi ülések nála tartattak és ezért az egyház világi fejei az ő vendégei is voltak, habár a helybeli Vizsolyi és Halász családok is reformátusok voltak; ezeknél azonban az elhelyezés kevésbbé volt tágas és alkalmas, s azért a Magyary-ház fogadta el rendszerint ily ünnepélyes alkalmaknál a vendéglátás kedves kötelességét.

Megyei tisztújítások alkalmával tágas udvarát egész szekérsánczok és kardos, gatyás, árvalányhajás vagy vörös tollas kalapú nemesség lepte el, mely a házi úr pártállásának zászlója alatt vonult be, stáncziót tartva itt, mikor a megye székhelyére útban volt.

Én mindig csak mint az »öreg Magyaryt« ismertem. Pedig nem volt ősz, nem volt vén, nem volt törődött ember. Mindig özvegynek tudtam; közép nagyság, szegletes fej; zöld, hosszú szárnyú kabátban és félmagas kemény kalapban járt, úgynevezett »vaskalap«-ban. Kabátszárnyaiban oldalt egy-egy mély zseb, ezek mindig tele voltak lehullott, sokszor rothadt gyümölcsessel. Takarékos ember volt. Az egyik mellényzsebben egy nagy, fekete csontból készült kerek burnótszelencze domborodott ki, melyet, hogy nem pusztán luxusból hordott magával, mutatták a barna burnótfoltok, melyek kabátja színét a mell két oldalán bizonytalanná tették, sőt kivágott elejü mellényén és ingén is nyomokat hagytak. Bajusza nyírott volt és erősen burnóttal rakott. Dohányozni ritkán láttam, de ilyenkor egy

tollszipkában végződő, meglehetősen hosszú szárú selmeczi pipából. Kártyázni nem szokott.

A nap minden órájában tevékeny volt; ha gazdasztjével dolgát végezte, akkor levelezéseihez kezdett, melyek több megyében szétszórt birtokaira való tekintettel elég elfoglaltságot adtak neki, s ha ezeket is elvégezte, végig járta a falut, melynek nagyobb része az övé volt, és ezen körútját a község-házánál fejezte be, a hol az öreg bírót kihivatta és ezt minden rendellenességre, a mit körútjában tapasztalt, figyelmeztette. Ismert minden telkes gazdát, ismerte azok házi viszonyait, gazdálkodási módját; tudta, hogy szorgalmas, vagy hanyag gazda-e? miben maradt el többi gazdatársaitól, vagy mivel különb náluk? s így, ha találkozott egyikkel-másikkal, megdicsérte, vagy lehordta — a hogy rászolgált. Igazságos volt; ezért nagy tekintélyben állott és mindenkinek szíve dobbant meg, ha útjába vetődött, mert nem tudta, mely oldalról fogja megleckéztetni.

Eleintén egy földszintes házban lakott a község keleti oldalán, de miután hovatovább mindig többen látogatták s vendégeit kellően elhelyezni nem tudta: a falun kívül, ennek nyugoti oldalába épített egy tágasabb kastélyt, tágas udvarral, parkkal s tiszti és vendég-lakokkal.

Hol járt iskolába? mikor? mit és hogyan tanult? ezt tán senki sem tudta. Ugy hiszem: Pápán; de biztosan én sem tudom. És mégis az öreg Magyary tudományosan művelt ember volt, kinek az akkori időkhöz képest szép könyvtára, sőt értékes numismatikai gyűjteménye volt. Olvasott németül, francziául. Magyar könyv még kevés vagy alig volt. Sokszor visszavonult könyvtárába — mi-

kor bánatos gondolatok fogták el, a mi gyakran előfordult.

Engem kedvelt, és nekem kivételesen szabad bejáratom volt e sanctuariumába. Sokszor oly mélyen el volt merülve gondolataiban, hogy beléptemet észre sem vette. Ilyenkor rendesen visszavonultam s ismét magára hagytam. Özveggy ember és csak egyetlen fia lévén, kit házasságra rábírní képes nem volt, nőrokonokat vett a házhoz, a kik vendég érkezével a házi asszony tisztjét látták el és vezették a belső gazdaságot. Üde, szép fiatal lányok voltak a Domonkos kisasszonyok Komáromból, kik egészen átalakították az eddig unalmas, unatkozó és mogorva ház táját. Élénk csevegés, kellemes zaj, vidám élet töltötte be az addig klastromszerű csendes folyosókat; a kertben, a parkban, a virágok közt mint tarka lepkék tűntek fel e sylphid alakok. Csakhamar azok megérkezte után benépesedett a kastély vendégekkel. Jöttek fiatal emberek, családtagok és idegenek; jöttek komoly férfiak, megyei tisztviselők, egyházi urak, szomszéd birtokosok.

Koronként feltűnedezték az árvalányhaj-kalapos köznemesek is, akik számára hosszú asztalokat állítottak fel a kertben és udvaron, és hordókat vertek csapra.

Az 1840-es évek elején politikai küzdelmek hullámai Magyary Sámuel gyönki portájának kapuit is megrázkódtatták. A »Kubinszky« és »Pecsovics« pártok gyűlöletes harcza idáig elhatott. Ez elnevezések egyenesen tolnai származásuak, melyek közül az egyik, a »Pecsovics« elnevezés, országossá vált. Megyénkben széltébe dalolták:

Stanics, Kornis, Dobrovics
Három piszkos pecsovics stb.

A »Kubinszky« párt volt a szabadelvű ellenzék. *Magyary Sámuel ehhez csatlakozott.*

Megválasztották első alispánná.

Az 1842/43-ik országgyűlésre küldött követeknek (Bezerédy István és Perczel Mór) adott utasításokat egy közgyűlés alkalmával, melyen Magyary Sámuel elnökölt, a becsődített pecsovics többség meg akarta változtatni, a mi a követek visszahívásával egyazon jelentőséggel bírt volna. A »Kubinszky« pártiak húzták-vonták a gyűlést szónoklataikkal késő estig, és ekkor a határozat hitelesítését más napra halasztották. Másnap délelőtt az új utasításokat expedálni kellett volna, de az első alispán, a megye pecsétjével együtt, eltűnt! Sehol sem találták, sem Szegzárdon, sem a vidéken.

Így akadályozta meg Magyary, hogy a pecsovics utasítások el nem küldethettek. Tudniillik éjjel felült kocsira, s magával vivén a megye pecsétjét, Gindlyhez hajtatott Tengeliczi pusztára, s onnan el sem ment, míg a tekintetes Karok és Rendek Szegzárdról el nem pusztultak.

A gróf Széchenyi István által megindított mozgalmat roppant érdeklődéssel kísérte és gyakran hallottam őt a megyei notabilitásokkal e felől rokonszenvesen nyilatkozni, de ő maga activ részt a mozgalomban nem vett. Csak megyéje ügyeiben vett élénk részt a Stankovánszkyakkal, Perczelekkel és más vezetőkkel.

Nem volt szónok, sőt magánkörben is szófukar, de ha kisebb társaságban vagy ebéd alatt átmelegedett egy szabadelvű eszme mellett, csak úgy ömlött belőle a történelmi tudás, a francia forradalmi eszmék melletti lelkesedés, a magyar faj fentartása

érdekében kifejtendő reformok szükségességének fejtegetése ékesszólóvá tették.

Az ifjúságot szerette. Nála laktak fiatal rokonai.

Az 1848-iki törvények az urbériség megszüntetése által Magyary Sámuelnek roppant nagy anyagi károkat okoztak. Ő e veszteségek daczára törhetlen híve maradt szabadelvű meggyőződésének, és tántoríthatlan hű fia hazájának. A szabadságharcz leveretése után az osztrák abszolút kormány intézkedéseivel szemben a legmakacsabb ellentállást fejtette ki; adót soha nem fizetett, azt tőle csak katonai végrehajtás útján tudták beszedni; természet, gulyáját stb. árverelték el. Mindig bízott a politikai viszonyok kedvezőbb alakulásában; e hitét, e bizalmát a fanatizmus egy nemével kultiválta.

Egyetlen fiát nyilvános pályán szerette volna látni, de ennek ahhoz kedve nem volt. Sok rábeszélésre egykor, még a 40-es években, elvállalta a főszolgabírárságot, de örült, a mint a három év letelt és egy nagy világért sem lehetett volna annak újból való megtartására rábírní.

Később, az 50-es években meg is halt és az öreg úr mint lombtalan törzs egymagára maradt.

Egyike volt az átmeneti kor azon szép példányainak, kik a táblabírárságot a tudománynyal, a hazafiságot az önfeláldozással, a magyarságot a külföld fejlődésével, és az ősi szokások iránti kegyeletet a haladás eszméivel össze tudta egyeztetni.

Igaz: ez által, míg egyik lába az akkori társadalmi szokások talaján állva, még kultiválta az összetartozást kor- és rangtársaival, addig másik lábával már a haladó kor talaján állott, s egészen sehová sem tartozott, és ez által népszerűvé válni soha sem tudott

Mikor forradalom után visszakerültem és anyám is időközben elhalálozott, egy látogatás alkalmával az öreg Magyary így szólott hozzám:

— Rommá lett minden! ezen mi már nem segíthetünk. Elveszett az ország, de a kik még élünk, ne veszítsük el a reményt. — Neked most mindenek előtt foglalatosság kell, a mely gondolataidat más irányba tereli. Jőjj, rendezd, katalogizáljad könyvtáramat, ez munka is lesz, szórakozást is nyújt; fogsz olvasmányt találni, a mely a lesújtott reményt megint feltámasztja. Olvassad a históriát!

★ ★ ★

Megkezdtem könyvtára rendezését. Nagy érdekel láttam vaskos köteteket a »francia forradalomról«, a »Consulatusról és császárságról« — de nem értettem, francia munkák voltak. Megkísérlettem francia szótár segélyével, de nem ment; pedig a francia grammairt a szabadságharcz alatt mindig a borjúmban hordtam, és a hol időm volt, lapozgattam benne. Elhatároztam, hogy megtanulok ez idő alatt francziául. Mindennap két órát tanultam, a többi időt a könyvtár rendezésére fordítottam, hahogy valahová kirándulást nem tettem. És a mit e nyelvből tudok — ott vettem meg alapját.

Mostani látogatásom alkalmával is felkerestem az öreg Magyaryt.

Az udvarban 15 vagy 20 katona ült egyes csoportokban, az — adóvégrehajtók.

Felmentem az öreg úrhoz. Bizony megöregedett. Egy karosszékben összegörnyedve ült; homlokán, arczán egymást keresztezték a redők; szemei tűzben égtek.

A forradalomból lett visszaérkezésem óta az öreg úr nagy hajlandóságot mutatott irántam és találkozásunkkor mindig melegen és szívélyesen elbeszélgetett. Komoly embernek vett, ami az ő részéről nagy kitüntetés volt.

— Nem jól vagyok, sem testileg, sem lelkileg. A kor súlyát nem lehet lerázni, és a viszonyok keserősége is nyomokat hagy. — Ezzel fogadott.

— A mi a viszonyokat illeti, — válaszoltam — ezek átalakulóban vannak; legalább nálunk minden ember e hitben él.

— Nos hát én keveset érintkezem a külvilággal; abstrahálok az eseményektől és az elvont elvek és feltevések alapján vont következtetések sokszor tévesek. De mit tegyek? kortársaim kihaltak; az ifjúságnak a vénség csak terhére van; azonkívül már nehezemre esik magamat új észjárásba beletalálni, pedig az élet nem áll meg, s velünk és szokásainkkal nem sokat törődik.

— De egyben mégis nagy öröme lehet mindezek daczára, ha t. i. látja, hogy mennyire összeforrott most a nemzet. Ezen tényre lehet építeni; ezen alaphól kiinduló következtetések egy jobb jövőre nem csalhatnak.

— Nagyon ingatag nép vagyunk, a legkisebb eltérő nézet szétrieszthat bennünket és egész eddigi összezsírozásunk csorbát kaphat.

— Ez sem megy ma oly könnyen mint 12 év előtt, mert ma 12 milliós nemzet vagyunk, akkor pedig csak kevés úr és sok szolga volt.

— Hiszed, hogy túl vagyunk minden szétmáthatási nehézségen? én nem. A história tanúságait ne felejtjük soha. A francia legitimisták félszázados

maguktartása mindenütt ismétlődik, a hol egy korábban hatalmas osztály nagy jogokat vesztett, csak alkalom kell hozzá, a dolgot visszacsinálhatni. Az átmenet 47-ből 48-ba csak a közvetlen ezután bekövetkezett nagy események folytán történt simán, ellentállás vagy túlkapás nélkül. Mindkettőhöz megvolt a hajlam is, a jó akarat is. Mi nagybirtokosok, kik a középkor hagyományainak kultuszában nőtünk fel, nem mindannyian birunk azzal a lélek-erővel, hogy az anyatejjel beszitt nézeteket egyszerűen ellökjük és egy életen át jogos sajátunkul tekintett jogainkról minden keserűség nélkül lemondjunk. A föld népe pedig mindig kész az »uraké«-ban osztozkodni.

— Csak nem hiszi, hogy a főnemesség és nagybirtokos osztály még mindig kész volna veszteségét akár ravaszsággal, akár erőhatalommal, kedvező alkalom adtán visszaszerezni?

— Ez idő szerint nem, hanem hogyha 1848 után a kibontakozás külbonyodalmak közbejöttével nélkül reánk magunkra marad, akkor a lebonyolítás körül annyi nehézség, érdekellentét, gyűlölködés törhet vala ki, melyek vagy belső lázadást vagy osztályharcot idéztek volna fel. A 48 előtti magyarban ehhez meg volt a vérmérséklet és ettől csak ezek ott (az udvaron lézengő adót végrehajtó katonákra mutatott) óvtak meg bennünket, és megóvott az az előrelátás, hogy az urbériség megváltása nem a paraszt részéről, hanem az ország által történt.

— A tizenkét éves iskola e részben összeszoktató volt, s nem hiszem, hogy visszaesés lehetséges legyen.

— Hát bizony a 49 utáni elnyomatás a lélekzetet is visszafojtotta mindannyiunkba s egyáltalán

nem engedett tért az itt-ott fel-feltörni vágyó önzésnek sem.

— Még utóbb azt kellene ebből kiértenem, hogy a 49-diki katasztrófát szerencsének tekinti az országra.

— Nem! Isten őrizz! De egy dolgot látok, hogy így *egy akolba*, békés együttélésre csak a közös, súlyos nyomás terelt össze és ha a nyomás enyhébbé vált a után is ilyen összetartók maradunk: akkor szívesen etetem azokat ott (megint a katonákra mutatott) még néhány hétig.

Így lett egy régi jó táblabiróból modern állam-bölcsész; a nehéz sors, hosszas szenvedés, mély hazaszeretet és magába vonult elmélkedés hatásai következtében.

IV. RÉSZ.

A LÉKET KAPOTT ABSZOLUTIZMUS.

Protestáns pátens.

Ez a két szó: »protestáns pátens«, ezelőtt 40 évvel az egész magyar nemzetnél harczy riadót jelentett, és ma már csak az öregek tudnak róla; de majd később még a historikus is oly incidens gyanánt fogja méltányolni, a mely megint bebizonyította, hogy adott esetben a magyar *első helyre teszi a haza érdekét* és ennek alárendel minden felekezetességet, nemzetiséget, osztálykülönbséget stb.

A protestánsoknak Magyarországon élvezett autonóm egyházi alkotmánya országos törvényen alapul. Hosszas és véres küzdelmek után, melyekben a Caraffák, Basták, Heisterek és más tábornokok kegyetlenkedései a spanyol inquisitió napjait ujtották fel, Magyarországnak különösen felső vidékein, a Szepességnek, Sárosnak többnyire protestáns lakosai között, valamint Erdélyben is: ismételve fellázadt a Bethlenek, Bocskayak és Rákóczyak zászlói alatt nemcsak a protestáns lakosság, hanem a katolikus magyar nép is a protestánsok védelmére. Hosszabb harczok után megkötötték az osztrák császárral — mint magyar királylyal is — a nikolsburgi, linczi és bécsi békességeket, a melyek

a protestáns vallás szabad gyakorlatát szűkebb vagy tágabb korlátok közt biztosították. Az e részben tapasztalt ismételt törvénysértések folytán azután I. Rákóczy György a linczi békét a westpháliai békébe is felvétette és az angol, porosz, hollandi és svéd hatalmak által 1648-ban garantírozhatta.

Végre az 1790—91 : XXVI. t.-cikk által e jogaik a törvényhozás által is kodifikáltatván, ez úton jött létre a mai napig is érvényben levő és az 1848 : XX. t.-cikk által — a mely a 2. §-ban: »e hazában minden törvényesen bevett vallásfelekezetre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapít meg« — kitágított autonómiájuk.

Ezen autonómia a legszélesebb önrendelkezési jogot biztosította a két protestáns felekezetnek, a melyek zsinatjaikon, egyházaik ügyeiben, a korona szentesítésének fentartásával, törvényeket alkothattak, közigazgatásaikat szabályozhatták, külön egyházi és fegyelmi bíróságokat állíthattak stb.

Azonban a zsinatok megtartását az állam kormányai mindig nehezítették és így a gyakorlat a községi, esperességi, kerületi és egyetemes gyűlések segélyével tartotta fenn az egyházakban a rendet és alkotta meg intézményeit.

A protestáns egyház szervezete teljesen az ország közigazgatási szervezete módjára alakult. Volt törvényhozása (zsinat), voltak kerületei, megyei (esperességek) és községi önkormányzata. Úgy a törvényhozás (zsinat) tagjait, mint a kerületi-esperességi és községi tisztviselőit, tanácskozó és határozó testületeit és egyházi ügyek és személyek feletti törvényszékeiket, szabad választás útján állították illető helyeikre. A választási jog semmi cenzushoz kötve

nem volt: minden egyháztag — választó volt. A választott közegek küldőik által felelősségre vonathattak, és autonóm fegyelmi bíróságaik elé állíttathattak, melyek esperességek, kerületiek és egyetemesek voltak.

Az egyházak közigazgatása ezen szabadon választott tisztviselők (a lelkész is ilyen volt) kezébe volt letéve, kik sáfárkodásaikról a közgyűlésnek — mely őket kiküldötte — leszámolni tartoztak.

Feje az egyháznak a szabadon választott egyetemes főgondnok, vagy egyetemes főfelügyelő (világi) és a rangban legidősebb püspök (superintendens) volt. Az országon kívül álló semmiféle egyházi főhatósággal a magyar protestantizmus szervi összefüggésben nem állott.

A koronát az 1790/1 : XXVI. t.-cikk szerint a »legfőbb felügyelet« joga a »suprema inspectio« illette meg, a mely annak »vétó«-jogot biztosított, úgy, hogy semmi törvény, semmi statutum létre nem jöhetett, a mely ellen a korona vétójogával élt. Ezen jogát kormánya útján gyakorolta.

Ezen helyzetből a korona és a protestantizmus közt egy oly benső — a nép felfogását és érzelmeit tekintve — bizalmi viszony állott elő, hogy minden igazságtalanság, üldöztetés vagy elnyomatás ellen (a melynek sokáig ki volt téve), mindig egyenesen a koronához fordult segélyért és támogatásért. Ez a legnemesebb fiúi bizalom megnyilatkozása volt, a melyet vajmi ritkán tudtak kellően méltányolni!

Miután a protestáns egyház szervezete egészen az ország közigazgatási szervezetéhez alkalmazkodott és a teljes nyilvánosság alkalmazásával kezelte

ügyeit: ennél fogva az ország egyéb, különösen a róm. katolikus egyház világi tagjainál, a rokonszenv egy nemére talált. Ezen rokonszenv az általános szabadelvűség és humanizmus határain túl, bensővé alakult, úgyannyira, hogy midőn az üldözések ideje beállott, a katolikus urak közt épp oly buzgó védői voltak a protestantizmus jogainak, mint maguk a protestánsok soraiban.

A protestánsok autonómiájának jogai és Magyarország önállóságának jogai az osztrák abszolutizmus szemeiben oly szoros kapcsolatban állottak, hogy szerintük, egyiknek megtámadása és lerontása a másiknak lerontását is okvetlen maga után kell vonnia. Ezért azután, megfordítva is, a magyar a protestánsok jogai védelmében saját országa önállóságának védelmét, és a protestánsok az ország jogai védelmében saját egyházi jogaik melletti küzdelmet is látván, ez a jó egyetértést folyton fentartotta. Így jött, hogy a Bocskayak és Bethlenek, sőt Rákóczy is, a magyar protestantizmus harcát mindig össze tudták kötni Magyarország megsértett közjogaiért való harcczal és így zászlóik alá seregtek a katolikusok és protestánsok egyaránt.

Ugyanez az eset állott be az 1859 szeptember 1-én kelt és szeptember 30-án kibocsátott protestáns pápens ügyével szemben.

* * *

Az így kifejtett gyakorlat hazafias is, eszélyes is volt, mert az ország ellenségeivel szemben megakadályozta a felekezetek szerinti pártra szakadást és másrészt a gyenge protestantizmusnak segélyt, támaszt szerzett az erős katholicizmusban.

A protestáns egyházi gyűléseknek kettős elnöksége volt, t. i. világi és papi; a gyűlésekbe küldhető tagok száma korlátozva nem volt s ezek túlnyomó többsége természet szerint mindig a világi elemből került ki.

A császár által kibocsátott pátens pedig egy hierarchikus szervezetet állított fel, melyben az egyházi élet minden fórumán keresztül a kormány által fizetett vagy szubvencionált és így a kormánytól függő, papi elem lett volna döntő factor.

Ennyit a protestáns pátens elleni mozgalom megérthetéséhez előre kellett bocsátanom, és most visszatérek az eseményekhez.

* * *

A katolikus klérust a »Concordátum«-mal reménylette az osztrák kormány megfogni és kezelhetővé tenni; most a protestánsokat törekszik fékhöz szoktatni. Érti az erőt, a mely a protestáns autonómiában rejlik, a mely — bár csak egyházi és iskolai dolgokban — szabad kezet, szabad mozgást és nagy önállást biztosít a felekezet tagjainak és az egyházi testületnek. Összejöhetnek, tanácskozhatnak, határozhatnak.

E tanácskozás és határozathozatal — úgy okoskodtak — vajmi könnyen ellentétbe hozhatja őket a kormány célzataival és ebből azután keserű küzdelem keletkezik, a melyben a protestantizmus mindig fölényben lesz, mert egyháza jogai és törvényileg biztosított vallásszabadságáért való küzdelem törvényes paizsa mögött áll.

Ez a kormányra nézve annyival kellemetlenebbé válhatik, mert a magyar protestantizmus

jogait, autonómiáját, szabadságát, véres harcok után, nemcsak formaszerű békekötési szerződések, — nikolsburgi, linczi, bécsi, westfáliai — hanem külföldi hatalmak is biztosították.

Midőn tehát az osztrák kormány e kényes kérdés megoldásához akar fogni: nagyon meg kell minden sebezhető oldalát vizsgálnia és azután az útban álló nehézségeket vagy eltávolítani, vagy megkerülnie. El kell ösmerni, hogy nagy óvatossággal vezette be a dolgot.

Már 1854-ben *Thun* közoktatási minister Bécsbe magyar protestáns papokból és világiakból egy értekezletet hívott egybe, a mely 1855 május 17-dikén kezdte meg tanácskozását.

Az összehívott értekezlet »bizalom férfiai« voltak: a *kálvinisták* részéről: *Szoboszlai Pap* debreczeni lelkész és superintendens; *Ferenczy* kassai — és *Török Pál* pesti lelkészek, *Szeremley* gymnasiumi tanár —, a *lutheranusok* részéről: *Toperczer* lőcsei lelkész és helyettes superintendens (a lutheránusoknak összes superintendenseiket, mint a forradalomban compromittáltakat, a bécsi kormány állásaiktól megfosztotta), *Osztroluczky Mihály* poltári lelkész és esperes, *Kanya Pál* pesti gymnasiumi és *Kuzmányi* bécsi theologiai tanárok.

A meghívó levél *német nyelvű* volt, magyarra átfordítva így hangzott:

1430—1854
v. k. m.

»Hogy az 1791. évi 26. t.-cikk 4. szakaszában kitűzött feladat: »cum stabilire ordinem, qui communi virorum ejusdem Religionis tam *secularium*

quam *Religionis ministrorum* consensione maxime congruus reputabitur« megoldassék, az 1791-ik évben beterjesztett Canones Pestiensesre válaszul — Ő cs. k. apostoli Felségének 1854. decz. 9-éről kelt legmagasabb parancsa folytán — világos, szigoruan formulázott törvényjavaslatot kell előterjesztenem, hogy a felett véleményt mondjanak. Azon szándékból, hogy e célra egy oly törvényjavaslat létre jöjjön, a mely a magyarországi evangélikusok egyházi viszonyainak régóta óhajtott szerencsés megoldását elősegíteni alkalmas legyen, hívom meg czimedet, miszerint május 17-dikére itt, Bécsben, egy előleges tanácskozásra megjelenni és nálam személyesen jelentkezni szíveskedjék; ezen tanácskozásom révén néhány mély belátású és tapasztalatú kitűnő férfiúnak bizalmas közlései és nyilatkozataiból a magyarországi mindkét felekezetű evangélikusok tényleges viszonyai és egyházi szükségletei felől magam is okulást szerezni óhajtok.

A midőn önnek a jó ügy iránti buzgóságától bizalommal várom mielőbbi írásbeli ígérését, csak az van még hátra, hogy az utazási és itt tartózkodási költségeknek megfelelő kárpótlásáról gondoskodjam.

Bécs, 1865., ápril 14-én.

Thun m. k.«

Maga gr. Thun Leo minister elnökölt a bizalmi férfiak első ülésén, a későbbiekben dr. Zimmermann osztálytanácsos.

Az itt folyt eszmecsere inkább formális természetű volt, mert az osztrák kormány úgy az egész szervezet elveire, mint az eljárás módozataira nézve

már jóval előbb megállapodott. De azért a tanácskozások hosszabb időt vettek igénybe.

Az értekezések megnyíltától számított négy hét után, 1855. június 18-án az illető bizalmi férfiak mindegyike következő elismerő okmányt kapott a vallásügyi minisztertől:

»679.

c. u. m.

A midőn Czimednek azon ügybuzgalomért, a melylyel a magyarországi mindkét felekezeti evangélikus egyház képviselője és adminisztrációja felett folytatott előtanácskozásokat egyéb, általam e célra meghívott érdemes férfiakkal előmozdította, köszönetemet fejezném ki, egyuttal értesítem, hogy a Cs. kir. általános kamarai fizető hivatal utasítva lón: Czimednek uti- és tartózkodási költségei fejében *háromszáz forintnyi összeget*, Önnek szabályszerűen bélyegzett, és Zimmermann József — ezen ministerium osztálytanácsosa — által előttemezett nyugtája mellett kifizetni.

Bécs, 1855. június 18-án.

(Németből.)

Thun, m. k.

A kormány ezen óvatos külsőségei a magyar felekezeti bizalmi férfiakkal, ügyes fogás volt. Azonkívül a külföldi protestantizmust megnyugtatta azzal, hogy a szervezetet egészen a protestáns Németország alapelveire fektette. És csakugyan sikerült is neki a bölcs németeket meg is téveszteni, a kik meg nem tudták fogni, hogy a magyar protestánsok meg nem akarnak elégedni egy oly szervezettel és annyi

szabadsággal, a mely mellett ők századok óta közmegelegedésre kormányozzák egyházukat.

Persze az nem jutott eszükbe, hogy egy szervezet, mely protestáns jogok biztosítására *protestáns országokban* megfelel: lehet elégtelen ugyanezen jogok megvédésére — *katholikus országban*.

A másik szikla, melyet megkerülnie a bécsi kormánynak feltétlen szükséges volt: a *protestáns papság* felizgatása és elégedetlenné tétele.

E részben is elég ügyesen számított, mert a felekezeti jogok óréül túlnyomó hatalommal a papságot tette; ezt pedig részint javított anyagi helyzetével, részint a magasabb állásokban a kinevezés, illetve megerősítés által akarta magától függővé tenni.

Csak egyet felejtett el ezen számításnál, mint összes magyarországi szervezkedéseinél, hogy t. i. *magyarokkal van dolga*, a kik a haza szeretetén túl még elég politikai belátással is birnak, hogy a rejtett rúgókat is megtalálják, és elég hazafiassággal, hogy az önérdeket a közérdeknek alárendeljék.

Mikor 1855-ben a jogi doktorátust elnyertem és ezáltal az önálló pályanyitás egyik stádiumába jutottam, egyik első dolgom volt: magamat a pesti evangélikus magyar egyháznál fizető tagul felvétetni.

Első sorban elmentem *Székács József* magyar lelkészhez; beküldtem névjegyemet, a mely »Dr.« betűkkel kezdődött.

Bebocsátanak.

— Az egyház tagjai sorába óhajtanám magam felvétetni — szólottam az első üdvözlés után.

Székácsnak, a ki beléptemmel még meglehetősen hidegen fogadott, ajkai lassanként mindég szélesebbre húzódtak s végül mosolylyal nyujtotta mindkét kezét, és azokkal a jóságos kék szemcivel rám tekintve, azt mondja:

— Édes öcsém! német neve és a »Dr.« után azt gondoltam, hogy egy bevándorolt osztrák vagy cseh emberrel lesz dolgom. No, hála Isten, hogy nem így van. Üljön le!

És mi később nagyon jó barátok lettünk.

Már 1856-ban megjelent egy *egyházszervezési tervzet* (Kirchen-Verfassungs-Entwurf), a melyet a hangulat kitapogatása végett bocsátottak világgá.

Egy német evangélikus paprokonóm volt akkor *Varsádon*, Tolnamegyében, a ki felkért, küldeném meg neki ezen »Kirchen-Verfassungs-Entwurf«-ot áttekintés és tájékozódás végett. Ezt 1856 szeptember 2-án leküldtem neki a fővárosból. Már október 20-iki levelében arról értesít, hogy azt szeptember közepén hivatalból is leküldték nekik.

Ez az egyszerű falusi pap, *Schneiker Jakab*, említett levelében az »egyház-alkotmányi tervzet«-et beható kritika tárgyává teszi és oly szakszerűen, politikai és közjogi szempontokból oly alaposan bírálta meg, hogy valahányszor e levelet elolvasom, mindig gyönyörrel és büszkeséggel tölt el, hogy megyém egy igénytelen német falujának egyszerű lelkésze, távol a szellemi központokkal való minden összeköttetéstől, egy félreeső zugban, annyi belső műveltséggel, oly helyes felfogással és hazafias érzéssel nyilatkozik e tervzet felett — *három évvel előbb*,

mint a pápens kötelezőleg megjelent és mielőtt ellene a Zsedényiek, Székácsok, Vayak, Tiszák stb. támadást intéztek volna, a kik, mindannyian együttvéve, ugyanazon érvekkel harczoltak, melyeket e falusi lutheránus pap három évvel korábban felvetett.

Egyebek közt a következőket írja ezen tervezetről:

»Azon fontos politikai szemponttól, melyet jelen soraim befejezésénél fogok felemlíteni, eltekintve, az *Entwurf* — a gépszerű rendet kivéve — jót semmivel sem ad többet, mint a mennyivel eddig is *törvényesen* birtunk; adna sok olyat, a miben köszönet alig lenne; megfosztana pedig egy oly becses kinstől, az eddig oly híven, annyi áldozatkészség, önmagunk megtagadásával megőrzött autonómiánktól, melyért bármi nyílt diplomatikai biztosíték, bármi csillogó külfény, bármi anyagi nyereség, de csak megközelíthető kárpótlást se nyujtana! Okadatolom ezen kemény ítéletemet.«

»Az *Entwurf*-on, mint veres fonál, úgy huzódik végig a *Kirchenrath*-nak egyházunknak mindenmű ügyeibe való beavatkozhatási joga; igen! ezen, a polgári főhatalom ellenében minden önállás nélküli, az egyház irányában pedig minden gondolható hatalommal felruházott főtanács gyakorolná, itt közvetve, amott közvetlenül, nemcsak a »*ius circa*«, hanem a »*ius in sacra*«-t is, s nyernénk benne egy Inquisitionalis Tribunált, egy *kirchliche Polizeianstalt*ot, egy tökéletes *Caesareo-papatust*.«

»Az I-ső, az egyházközségeket rendező szakasz, egészen jó volna, ha egyházközségeink legnagyobb részét eddigi törvényes jogaitól meg nem fosztaná, és egy gyűlölt Oligarchiát nem szülne a 66 §., mely-

ben az parancsoltatik, hogy az egyházmegyei gyűlésekből a *nyilvánosság kizárattassék*. Méltán tartanék attól, hogy legtöbb egyházmegyében a papoknak, a leginkább közpolgárokból álló községképviselőkénél nagyobb intelligenciája következtében — időfolytával — kivált egy Kirchenrath pártfogása mellett, ezen túlnyomó papi befolyás könnyen *papi egyedáruskodást* szülhetne.«

»Pillantsunk be már most a *Gen. Conferentiákba*. Itt a papságnak már csak egy képviselője sines *szabadon választott*.«

»Nézzünk a *Zsinatnak* — annak a »Jóreménységfokának« — a szemébe, ott talán megtaláljuk az ígéret földjét! Oh, be csalatkozik, ki azt hiszi! Minél magasabban emelkedünk, annál fojtósabb, szorultabb a levegő. Állana az 24 papi, 24 világi képviselőkből. Az utóbbiakról nem szólok, nekem itt is — mint eddig — inkább csak a papurakkal van dolgom! S itt mindjárt — mint már a konferenciáknál — valóságos szálla a szememben az a »Vicesuperintendens«. Ha már helyettes akar lenni, miért nem marad a superintendensnek talán 4—6 heti távolléte alatt legalább ő otthon a Dioecesis-ban vissza.«

»De meg a két másik papi képviselő is kikből állana? Esperesekből! tehát Dignitariusból, a *kormánytól fizetett emberekből*!«

»Hát arra mit mondjunk, hogy teszem a verbászi superintendentiának annyi képviselője legyen, mint a 4-szerte népesebb pozsonyinak! Itt is pro corone a *gyűlések titkosak*. A zsinatnak, ha elég vakmerő lenne, szabad a Kirchenrath ellen a kultusz-miniszternél panaszt intézni!!!«

»A cs. kir. Oberkirchenrath: ez lenne az egyház *censura*« á la Cato; ez a *hitbiró*; egy második *inquisitió*. Ez fog örködni a cs. k. jogok fölött, s egyúttal az egyház jogait is hatalmas védszárnyai alá veendi. *Én szabad zsinatot kívánok, nem lekötelezett szolgálkából állót!* én egyházunk számára »coordinatiót«, nem subordinatiót követelek; ezt követelném még egy protestáns státusban is, annnyival inkább egy gazdag és befolyásos hierarchiával körül hálózott, túlnyomó népességű r. kath. birodalomban. Furesa ez az egész eljárás irányunkban! Ő Felsége a Császár a birodalombeli r. kath. klérust úgy-mondva egészen szabad szárnyára eresztette; az episcopátusnak a maga működésére a legkorlátlanabb tért nyitotta meg; s bennünket, az eddig szabadokat, engedne-e leigáztatni? s éppen csak evangyelmi egyházunkban, mely pedig csak a szabadbságon tenyészhet, melynek ez, az evangyelmi igazság mellett, egyedül éltetője, sőt fentartója, ebben akarná r. kath. fejedelem létére — a *Jus episcopátust* gyakorolni, melynek pedig saját egyházában még csak árnyékával sem bír!«

»Azt vehelnék ellen, hogy ezt tévén, hiszen csak külföldi protestáns fejedelmek — burkus, angol stb. — stb. — példáját követi! Ezen ellenvetés sem áll! Mert azon fejedelmek csakugyan protestánsok és *sajtószabadsággal bíró* protestáns — legalább nagyobb részből — prot. népek fölött uralkodnak. *Mily rettenetes ostora pedig a zsarnokságnak a sajtószabadság!* s mi nagy a közvéleménynek — éppen általa fejlődik ki — a hatalma, ezt Napoleon oly nyíltan bevallotta éppen a tavasszal, Miklós czár pedig egy kissé tapasztalta is. De hát hiszen nem közvetlenül,

hanem közvetve gyakorolhatná Ő Felsége e jogot! és pedig egy egészen evang. hitrokonokból álló testület által! avagy nem megbizhatnánk-e ennek evangyelmi önérzetében, energiájában, becsületében? Nem biz én! Az evang. egyház csak azoknak kezeibe teheti legszentebb ügyeinek vezetését, kiket erre maga megválaszt, s kiket, ha bizodalmával visszaélnék, *ettől meg is foszthat*. De teheti-e ezt az Oberkirchenrathtal? Nemde, hogy ez tőle egészen független, sőt fölötte álló, s időfolytával mindinkább növekedő befolyással bíró hatalom lenne? — a legfőbb polgári hatalom által kinevezve, fizetve s támogatva is?»

»A »facit« tehát az, hogy *tartsunk zsinatot*: de olyant, minőt törvényeink kívánnak, *szabadon választott s független képviselők*ből állót! Ez aztán majd elrendezi, micsoda rend uralkodjék az egyházban: ez majd aztán megalkuszik a magas kormánynyal, *ha hogy lehetséges*, becsületes feltételek alatt és léteünk kockáztatása nélkül; ha pedig ilyen zsinattartásra engedelmet nem nyernénk, vagy az a magas kormánynyal meg nem alkudhatnék, akkor ámbár eddigi ignoráltatásunk, sőt úgy látszik, szántszándékos letartóztatásunk fáj is! de mégis inkább maradjunk meg — hiszen megszoktuk mi már a túrést — ezután is eddigi szegénységünkben! Mert ha egyszer autonomiánkat ki hagytuk csikarni kezünk-ből, vagy éppen könnyedén odaadnánk, s az evangyelmi szabadság s a legalitás teréről elegendő garancia nélkül éppen a kegyelem terére léptünk át: akkor olybá tarthatjuk, mintha a láncz már a nyakunkon volna! S bizony, akármennyit rázunk rajta, még kevésbé rázhatjuk azt le nyakunkról, mint

német honi prot. hitrokonaink, kik az újabb időkben nem egy hasztalan kísérletet tettek e részben! s mit nekünk elviselni — amazoknál — annál terheesebb lesz, mert szokatlan, és mert még panaszkodunk sem szabad: mert lánczunknak még zörgését sem hallja senki! *Exempla docent! Vestigia terrent!*«

Egy november 1-ei levelemre november 24-én válaszolva egyebek közt ezt írja!

»Nem hiszem, hogy a kultuszminiszternek leszen bátorsága elrendelni egyházunk jövődöbeli állását! én nem akarnám hinni, hogy bele merne kapni; ha pedig mégis... *akkor aztán aligha mind a felső, mind az alsó régiókban olyan ellentállásra nem találánd, melyre bizony mondom: nem számított!*«

* * *

Három évvel a protestáns pátens kibocsátása előtt írta ezeket az *a falusi lelkész*, és a mit tiszta logikus eszével ott a félre eső faluban, a tervezet olvasásánál következtetett, *mindaz szóról-szóra, belülről-betűre beállott!*

Lássuk már most, miként fejlődött ezen ügy annyira, hogy belöle az egész Magyarországnak — vallásfelekezeti különbség nélkül — minden lakosát érdeklő oly kérdésévé vált, melyet az összes felekezetek a katholikus főpapságtól le az utolsó görög lelkészig magukévé tettek.

Mikor 1859. szeptember 2-án a pátens megjelent, pár napra rá elmentem Székácshez. Nála találtam *Hunfalvy Pált*. Ők is a pátens dolgáról és azzal szemben való magunktartásáról beszélgettek.

Bár az 1856-ik tervezet feletti tanácskozásokat és nyilatkozatokat ismerték, de még nem voltak

tájékozva az általános benyomásról, a mit ez a nyílt parancs az *országban* elő fog idézni. — Hunfalvy azt vélte:

— Nem szabad az egyes gyülekezetek elé terjeszteni, míg egyetemes tanácskozmány elé nem kerül.

— Ez a nyílt parancs sokban javította ugyan az 1856-diki eredeti tervezetet, de elfogadása által egyházunkat mégis egyenesen az állam szolgájává tennők, mondá Székács.

— Én — mond Hunfalvy — nem ezen, hanem általános politikai szempontból tekintem. Szabad-e nekünk a legjobb szervezetet is *ajándékol* elfogadni és törvénybiztosította *jogokat* érte feladni?

No hát nem kellett soká várniok.

Már 1859. szeptember 27. és 29-ik napjain Kés-márkon evangélikus konventet tartanak és ebben nem kisebb ember, mint az egykori udvari kanczellária referense és udvari tanácsosa, *Zsedényi Ede* támadja meg a pátens! és teszi azt oly kiméetlenül s oly hangon, mely ugyan élénk visszhangot keltett az egész országban, de ellene »közcsend háborítás« büntette miatt fenyítő pert vont maga után, melyben az államügyész *két évi nehéz fogságot* kért ellene. Az ezen konventen vele együtt functionáló és a pátens ellen felszólalt szepesbélai evang. pappal, *Mádayval*, hasonlóan bántak.

Zsedényit csakhamar, már október 8-án, követték a helvét hitv. evang. reformátusok is. A tiszántúli egyházkerület, és október 17-én, ugyancsak a reformátusok dunántúli egyházkerülete szintén erőlyesen tiltakoznak a pátens érvénye ellen, és a fejedelemhez ebbeli jogsérelmeik miatt feliratot határoznak intézni.

Csakhamar az egész protestantizmus — néhány felsővidéki lutheránus tót és egy vagy két bánáti német község kivételével — állást foglalt a protesszantok törvénybiztosította jogaik és alkotmányuk elkobzása, annak hírük, tudtuk és beleegyezésük nélkül egy oktroyált szervezet által való helyettesítése ellen.

Egy név tűnt fel ez alkalommal, a mely akkor talán *helyi* nevezetességgel bírt, de országosan bizony még mély homályban állott, egy fiatal emberé, a ki heves és szívós ellenzése által tűnt fel régi és kipróbált oly férfiak mellett, mint Lónyai Menyhért, Balogh Péter, Révész Imre stb. Ezen név a fiatal *Tisza Kálmáné*; akkor nagyszalontai egyházközségi segédgondnok volt, s később — Magyarországnak másfél évtizeden át miniszterelnöke...

Nagyon kómikus hatást tett a tiszántúli, kizárólag magyar református hívekből álló egyházkerület ülésén Balogh Péter superintendensnek azon jelentése, hogy a cs. kir. helytartóság neki a kerületi gyülekezetek részére kiosztás végett 410 nyomtatott példányát a pátensnek és miniszteri utasításnak megküldötte... **német nyelven!**...

Nos hát ezekből a tiszavidéki kálvinista magyarság alapos tudást meríthetett!

Az egész országban egy »pátensláz« keletkezett. Minden esperesség tiltakozott.

Az ülések után rendesen bankettet adtak, *azonkon minden vallásfelekezet tagjai megjelentek*, és buzdító felköszöntőket mondtak; kitartásra, egyetértésre s bizalomra serkentették egymást. Így például az ágost. hitv. evangélikusok 1860. október 10-én Pesten tartották 12 év után első egyetemes

konventjüket. A konventen Dessewffy Ottó elnökölt. Hamar egyhangulag kimondták a tiltakozást. Ekkor lép be a rendőrbiztos. Hirtelen feláll Székács és buzgó imához kezd; erre feláll az egész gyülekezet — maga a császári biztos is. Székács hálát ad Istennek a hivek egységes érzelmeiért!...

A konventet ebéd követte, a melyen résztvettek: *Danielik* r. kath. kanonok, *gróf Dessewffy Emil*, báró *Eötvös József* róm. katolikusok, *Mariznati görög nem egyesült apát*. Ez ebéden a protestáns szónokok éltették »az ország primását«, az »egri érseket«, Bartakovicsot stb.

Ily viszonyok közt és ily támogatással ez a kérdés mozgásba hozta az egész országot. Banket bankettet követett, ülés ülést, tiltakozás tiltakozást; az izgatás mint a láva terjedt.

Megdöbrentő mérveket öltött az izgalom, mely már-már az egész ország *minden lakosát* megfogta, és a magukon segíteni nem tudó hatóságok felső parancsra betiltották az egyházi gyűlések megtartását, és a tilalmi parancsokat a templomok ajtajára ragasztották. Ekkor azután megint a templomok előtt keletkeztek csődülések, demonstráló énekek. A hol szerit ejthették, azért megtartották a tiltakozó gyűléseket. Így a pestvárosi magyar-német egyház is.

Ennek jegyzőkönyve vezetésére engem kértek fel.

Az érdeklődés élénk volt; többen jelentek meg, a kik rendesen nem jártak egyházi gyűlésekre és a kiket nem ismertem. Elkészítettem a jegyzőkönyvet, és az egyik jelenlevőnek keresztnevét hibásan vezettem be. A hatóság elzavart bennünket, konfiskálta a jegyzőkönyvi tervezetet és mindannyiunkat perbe

fogott, köztük Fuchs Rudolfot is, a kinek nevét tévesen írtam be fivéréé helyett.

Időközben a magyar protestánsok ügyében érdeklődni kezdtek azon európai hatalmak, melyek 1648-ban a westfáliai békekötésben a protestánsok szabad vallás gyakorlását és jogaikat garantirozták: Angol-, Holland-, Svéd- és Poroszország.

Székács nekem edologról panaszlólag azt mondta:

»Itt van egy angol, a ki kormánya nevében a protestánsok bajainak alaposságát vagy alaptalanságát jött megvizsgálni. A református atyafiak folytonos érintkezésben vannak vele, és a mi főuraink közül senki se mer vele összeköttetésbe lépni.«

Báró Prónay Gábor volt a magyar evangélikus egyház *egyetemes felügyelője*.

Tényleg úgy is történt, hogy Anglia-, Poroszország és Hollandia beavatkoztak; a pátens visszavonatot és Thun elbocsáttatott.

Sok dolguk volt az államügyészeknek ország-szerthe. Mindenkit perbe fogtak, a ki a pátens elleni mozgalomban aktiv résztvett; mindenki ellen megindították a fenyejtő keresetet; ezek közül mindjárt kezdetben — mint emlitém — Zsedényit, Szentiványi Mártont, Mádayt, Pálkövy sárospataki tanárt és számos másokat.

Az elitéltekkel kezdetben igen szigorúan, sőt embertelenül is bántak. Így Zsedényivel is, a kit a kassai cs. kir. törvényszék 4 hónapi börtönre ítelt, a melyet azután az eperjesi főtörvényszék 8 hónapra emelt fel. Megtiltották neki látogatásokat fogadni, börtönkosztra szorították, s miután ezt négy napon át visszautasította, csak akkor adtak neki beteg kosztot; sétahelyül egy rossz kigőzölgész udvart

jelöltek ki stb. Daczára ezeknek, ő senkinek sem panaszkodik; semmit sem kér, és azt az örömet, hogy őt megtörve lássák — az osztrák tőle meg nem éri. Nyugodtan van börtönében és Cicerónak a »kötelességekről« írt művét fordítja francziára.

Mikor Zsedényit a fejedelem kegyelme fogságából kibocsátotta, az *egész város lakossága, valláskülönbség nélkül, a »Szózatot« énekelve kísérte őt szállására.* De a külhatalmak beavatkozása után a pátenst visszavonták, a pereket megszüntették és az emiatt fogságban tartottakat szabadon bocsátották.

Mindezekhez a hivatalos körök felfogását a hivatalos »Wiener Zeitung« következőkép jellemzi:

»... valóban sajnálni lehetne, ha... az üdvtelen viszály **finom forma** (óh! óh!) **kérdések** felett, melyek »kezdetben« alaptalan bizalmatlanság által idéztettek fel — szakadatlanul folytattatnék.«

Nos hát előttük »finom formakérdés«, hogy törvénybiztosította jogokat elvettek; hogy a protestáns küldöttségeket, a kik emiatti panaszukkal fordultak a fejedelemhez, a trón elől elzárták; és »alaptalan bizalmatlanságnak« bélyegzik, midőn törvényeket erősebb biztosítéknak tartják, mint egy császári nyílt parancsot, melyet egy másik nyílt parancs visszavonhat. — Hát miben lehet bizalom, ha a törvénybiztosította jogokban nincs garancia? mikép higgyen a nép a kormány intézkedéseinek komolyságában, megbízhatóságában és állandóságában, ha maga a kormány egy rövid tollvonással semmisít meg oly törvényt és intézményt, melyek paizsa alatt a nép védelmet s melyek védelme alatt az ország nyugalmat szokott találni?

Az egész országon egy iszonyú felháborodás szenvedélye vett erőt; a kérdés — mint említők — csak külalakja szerint volt egy felekezet kérdése; lényegében az egész nemzet együtt érzett a protestánsokkal; mindenki tudta, látta, érezte, hogy a protestánsok küzdelme nem a több vagy kevesebb vallásszabadság, nem a több vagy kevesebb jog más felekezetekkel szemben, hanem hogy a protestánsok *törvényes* jogai megvédésében egy darabját a magyar törvénynek, a magyar alkotmányjognak védik meg; és hogy e harc az utolsó *mentsvárérti küzdelem*, a melynek sánczai mögött még magyar élet, magyar szabadság, magyar törvényesség él; és így a magyar állam törvényei fentartásáérti harc volt, a melynek esetleges győzelme — mindnyájunknak győzelme leend.

Ezért buzdították és támogatták a protestánsokat egész lélekkel katholikus főpapok és főurak és támogatta az egész nemzet kivétel nélkül.

Október 20-iki pátens.

Az az izgatottság, az a szenvedély és fájdalom, majdnem úgy mondhatnók: az a »vérboszuérzet«, melyet a 12 évi elnyomatás a nemzetben fölkeltett, és a mely a társadalomban a »meghalt!« elátkozással tört ki ezen korszak munkásai ellen: tova- és átterjedt a megyék, a törvényhatóságok, sőt a törvényhozás terméibe is. Az indulatosság kavargó örvényéből csak igen kevesen tudták nyugodt ítéletüket kimenteni és megóvni. De engesztelékeny irányban hatni, befolyást gyakorolni ez időben senki sem volt képes.

Nemzetek szakonként épp úgy alá vannak vetve az indulatok, a szenvedélyek uralmának, mint egyesek; nem keresztyén erény ugyan, de tény, hogy megkönnyebbül a kebel, ha az egyes, vagy tömeg a szenvedélyt fölkeltő tárggyal vagy egyénnel indulatrohamának súlyát éreztetheti. Köztudomás szerint, a fékevesztett tömegek szenvedélye még kegyetlenebb módon nyilatkozik, mint a magános egyéné.

A magyar udvari kanczellár, br. Vay Miklós, egybehívta az országgyűlést; ennek összejöhetése czéljából, és a választáshoz szükségelt előmunkálatok megejtése végett, helyre kellett állítani a megyéket, a törvényhatóságokat. Előre látható volt, hogy a hol annyi gyúanyag gyült össze, és a hol az éles ellentétek szenvedélyes surlódása mindig hevesebbé válik: ott a lángok fellobbanása is kikerülhetlen.

Ehhez még az a körülmény is járult, hogy a szenvedélyek több, különböző oldalról folyton tápláltak. Nálunk a köztudat a lefolyt 12 év alatt a közös

állam iránt minden rokonérzésből nemcsak kivetkőzött, hanem ellenébe gyűlölettel viselkedett. Jöttek izgaló és kültámogatással kecsegtető hírek Kossuth-tól és a menekültektől, kikkel tekintélyes hazai politikusok folyton fentartották az összeköttetést; izgattak külkormányok ügynökei, kiknek nem volt érdekükben Uj-Ausztria consolidatiója; táplálták az elégtelenséget itthon még azon legkonzervatívabb elemek is, melyek pedig sohasem szüntek meg a monarchia két államának összetartozása érdekében és a nemzetnek a dynastiával való kibékülése ügyében működni.

Ez utóbbi elemekről nébány szót kell szólnunk.

Nem szabad elfelejtenünk az akkori politikai helyzetet: az 1849-ben legyőzött Magyarország, elkeseredettségét —, a beolvasztási munka 12 éven át való kiméletlen folytatását, az összes új intézményeket, melyek ez idő óta működésben voltak, a reménytelenség zsibbasztó korszakát —, a félelmet, hogy lassanként új generációk cseperednek fel, melyek idővel közönyösekké válnak országunk önállósága s önálló politikai intézményei iránt-, a nyilvános felszólalás teljes lehetetlenségét —, a nyilvános élet abszolút szünetelése és a sajtó elnyomtatása mellett, a régi magyar politikusok letűnését stb., azon konzervatív férfiaknak, kik ekkor az ország ősi jogai mellett buzgólkodtak, első sorban arra kellett törekedniök, hogy felfrissítsessenek mindazon eszmék, melyek hazánk önállóságával kapcsolatosak és hogy az érdekeltség Magyarország közjoga s önállósága iránt népünk lelkében el ne halványodjék.

Azon izgatási anyagok, melyeket eddig felhasználáltak, melyeket tulajdonképen mondva csináltak — a hatalom egy parancsszavára kicsavarhatták kezeikből. Ma a protestáns pátens, holnap az akadémia ünnepélye, az erdélyi múzeum ünnepélyes megnyitása, majd ismét a Kazinczy-ünnepélyek, a különböző szoborleleplezési alkalmak s egyéb összejöveteli lehetőségek — egy egyszerű hatalmi szóval beszüntethetők voltak. Eddig a memorandumokat hiába készítették, mert rendeltetési helyükre eljutni nem engedte a politikai hatóság, sőt azokhoz még az aláírások gyűjtését is szigorú büntetéssel sujthatta.

Ezért Apponyi, Dessewffy, Szécsen grófok és társaik egész politikai működése arra volt irányozva, hogy minden kínálkozó alkalmat felhasználjanak, melyekben az országnak jogait reklamálni és a közvéleménynek érzelmeit felkelteni és e felizgatott érzelmekkel nyilvánosan tüntetni lehessen.

Az 1859-diki szerencsétlen francia-olasz hadjárat után kettőzött erélylyel és tevékenységgel indították meg az akeziót.

Dessewffy Emil majd Bécsben, majd Budapeszten kísérlette meg hivatalos körökben hangulatot csinálni; ott Rechberggel és Hübnerrel, majd ismét Goluchowsky belügyminiszterrel értekezett és emlékiratokat nyújtott át; itt Apponyival, Jósika báró volt erdélyi kanczellárral, majd ismét a primással s másokkal konferált, terveket készített, megállapodásokat formulázott. Mindenütt és mindenben ő volt a mozgó-szellem, a fáradhatlan munkás. Folytonos levelezésben állott Szögyényvel, Szécsennel, Rechberggel, Apponyival, Jósikával stb., Pozsonyban lakott, hogy Bécs kormányférfiaival szakadatlan

érintkezésben lehessen és szükség esetén hamar Bécsbe rándulhasson-, majd ismét Pesten tartózkodott, hogy többi munkatársaival, Majláth Györggyel, Sennyey Pál báróval, Ürményi Józseffel stb. eszméket tisztázhasson és az eljárás módozatait megállapítsák.

Törekvésük mindig az volt: *az országgyűlés összehívását lehetővé tenni*. Remélték, hogy ha ez a lépés sikerül, akkor a nemzet és fejedelem egymást meg fogja érteni és a többit a közös jóakarat meg fogja hozni.

Tehát egyrészt a kibékíthetlenség, másrészt a békebarátok, de mindegyik más-más célzattal hatottak a nemzet kedélyére és táplálták az izgatottságot.

Az emigráció konspirált francia és olasz támogatás mellett, a szomszéd kis államokkal, Oláh- és Szerbországgal és ezek útján ittben levő egyes nemzetiségi izgatókkal; a konzervatívek működő csoportja ez utóbbiakat szintén megnyerni törekedett saját céljaira; s ezért úgy az emigráció, mint a konzervatívek messzemenő ígéreteket tettek a nemzetiségeknek. Utóbbiak, hogy a monarchiában saját törekvéseik mellett hazánk egységességét dokumentálhassák, amazok, hogy a monarchia szétbomlása esetén Magyarországot egy közös célra törekvő, erős, nagy testnek mutathassák fel a külhatalmaknak.

Mind a két törekvés ephemer hatású volt; az emigrációé csak addig hatott, amíg Napoleon és Cavour protekciója tartott, a mint ez megszűnt — megszűnt ezen kis államoknak az emigráció iránt tanúsított jóakarata is; a Dessewffy és társainak e részbeli törekvése pedig legföllebb egy pár nem

egyesült görög-keleti főpapot nyert meg, a kikre azonban szintén csak addig számíthattak, amíg az udvartól másnemű intelem nem jött le hozzájuk.

Röviden összevonva e tájékoztató sorokat, kitűnik, hogy minden oldalról hatottak a népre a czélből, miszerint a helyzettel való elégtelenségét elhalványulni ne engedjék.

Igy azután sikerült is a kedélyekben oly hangulatot teremteni, mely az osztrák monarchia felbomlását egész közönyt nyel vette volna.

Igaz, az általános bomlási proceszszus hazánkat is magával ránthatta, mert belső ellenségeink, minden törekvések daczára is, sem kibékítve, sem — és még kevésbbé — megnyerve nem voltak, miután a szerb, az oláh stb. népek hazánk egyes részeinek elszakítására és egy Dáko-Románia alapítására spekuláltak és bennünket legfeljebb saját czéljaiknak elérésére faltöröknek használtak volna. És így, mikor minden államkötelék felbomlani indult és mikor már reánk nézve a monarchia szervezetében semmi vonzeró nem létezett: bizony-bizony, még egy ellenséges invázió és ezzel való szövetkezésünk is, még győzelem esetén is, csak ephemer sikert ígért a mi ügyünknek!

A közvélemény nem szokott gondolkodni, hanem csak érezni. A szenvedélyek izzó tűzzé voltak felkorbácsolva; a bel- és külbonyodalmak annyira félelmesek és veszélyesek voltak, hogy magának a bécsi kormánynak is azt kelle tennie, mire maga a fejedelem törekedett: keresni és találni kellett módot, hogy a dynastiával való őszinte kibékülésünk létrejöhessen. És e részben legközelebb találta Dessewffyt és társait.

Midőn tehát Apponyi, Dessewffy és társaik, kik maguk is egy tisztességes kibontakozás megvalósításáért küzdöttek —, sőt a fenforgó viszonyok közt, a lefolyt évtizednek alakulásaival és fejlődésével számolva, az ország eddigi közjogából, közös érdekek parlamentáris tárgyalása körül, még áldozatot is készek voltak hozni: ezt az akkori kétségbeejtő helyzet viszonyaiból kell megítélni; mikor az osztrák örökös tartományok hangulata még Magyarországnak az októberi diploma által kilátásba helyezett szerény jogi állását is sokallta; és még sok és nagy csapások bekövetkezése kellett, hogy ezen szövetségeseink nagy nehezen beletalálják magukat a magyar korona tartományainak gyarmati helyzetükből való kiemelésébe.

Mi, a tömeg, ekkor már nem a monarchiában kerestük jövőnket. Bennünk a fanatikus gyűlölet, a visszatörlesztés boszúvágya égett.

Csak egy pár messzelátó, objectiv ítéletű ember birt még judiciumának annyi nyugodtságával, annyi objectivitásával, hogy a reményt fel ne adja, hanem munkásságát folytassa és annak sikerében bízzék.

Ez volt a helyzet Magyarországon 1860-ban.

* * *

Az osztrák birodalom helyzete tehát igen súlyossá lett. Az *olaszoknak nyílt* ellenséges maguktartása —, a poroszoknak *alattomos* aknarakása —, a magyar lakosság folytonos izgalmai és ellenséges érzelmei, melyek esetleg egy ellenséges hadsereg közeledésére nyílt lázadásban törhetnének ki —, a *francziák* császárijának sajtóságtól megbízhatlan politi-

kája a békekötés után is: az ifjú osztrák uralkodót mély gondokba ejtették.

Kereste a kivezető utat ezen tömkelegből. Láta, érezte, hogy az abszolutizmus egészségtelen levegője minden irányban veszedelmes miazmákat terjeszt; hogy általa sem benn a birodalomban nem tisztul a helyzet, nem csillapodnak a kedélyek, normális állapotok el nem érhetők, sem kifelé megbízható szövetségesekre szert tenni nem tud.

Tanácsadói, a hármás »szent szövetség« megújítását hozták javaslatba, remélvén, hogy ha a három északi hatalom újból véd- és dacszövetségre lépne, mint a nagy napoleoni hadjáratok után 1815-ben: akkor a francziák császára is nyugton maradna és a magukra maradt olaszokkal az osztrák majd elbánná, s azután a kívülről biztosított nyugalom segítségével a belnyugalom is — táplálékot ellenséges érzelmeihez a nyugtalan elemek kívülről nem nyervén — helyreállana.

Egy dolog azonban — az eddigi tapasztalásokon okulva — tisztán állott előtte, hogy a magyaroknak alkotmányos érzületét valami úton meg kell nyugtatni, és hogy az 1849. márczius 4-iki alkotmány megvalósítása, az ott felállított merev formában, Magyarországon teljes lehetetlen. Ezért azután felhívta a magyar főuraknak gróf Apponyi Györggyel működő csoportját: találnák meg módját annak, hogy a birodalmi kötelék lazulása nélkül és a birodalom egységi erejének gyengítése nélkül, miképvolna a magyarok óhaja teljesíthető?

A fejedelem, köztudomásúlag 1849. márczius 4-én egy »birodalmi« alkotmányt bocsátott ki, melyet 1851. ápril 13-ikán kelt nyílt parancsesal

módosított, és azután 1860. márczius 5-iki legfelsőbb rendelettel az ezen alkotmányban körülírt birodalmi tanács tagjai számának kibővítését rendelte el.

A birodalmi gyűlés tagjai másodfokú választás útján az egyes »koronaországok« (!) által küldetnének ki. Miután azonban egyes koronaországokban a lakosságnak forrongó magatartása folytán az országos-, illetve tartományi gyűléseket, melyek a birodalmi gyűlés tagjait megválasztanák, egybehívni egyelőre nem lehetett: ennélfogva mindaddig, míg minden egyes országgyűlések összejöhetnének, a hiányzók részére a birodalmi tanács tagjai *kinevezés útján* voltak behivandók.

Az ily módon összetett elemekből megalakult birodalmi tanács 1860. márczius 27-re egybehivatott.

Ezen »kibővített«-nek nevezett birodalmi tanácsba Magyarország részéről kinevezettek: Szőgyény-Marich László, gr. Almássy Móricz, gr. Haller Ferencz, gr. Barkóczy János, ifj. Majláth György, Toperczer Jenő, gr. Andrássy György, Koriznich Antal, gr. Szécsen Antal, br. Eötvös József, br. Vay Miklós és Somsich Pál. — Erdélyből: br. Saguna András görög nem egyesült oláh püspök, Maager Károly, brassói kereskedelmi kamarai elnök, Jakab, szamosujvári polgármester és gr. Bánffy Miklós.

Ezen meghívottak közül a meghívást nem fogadták el: br. Eötvös József, br. Vay Miklós, Somsich Pál; Erdély részéről: Bánffy Miklós gróf.

Itthon rendkívül élénk figyelemmel és érdeklődéssel kísértük ez ügy lefolyását, és a közvélemény *nem helyeselte* a meghívott tagok belépését ezen testületbe, miután azt előzményt alkotónak tekintette.

A feltétlen passzív ellentállást fel nem adni, — semmi-
ben, még esetleg a jóban sem segédkezni mindaddig,
amíg jogaink vissza nem adtak és 48-diki alkotmá-
nyunk vissza nem állított — ez volt a közvélemény.

Az első ülés 1860. május 31-én tartatott meg
a melynek mindjárt kezdetén *gróf Apponyi György*-
nek felszólalása a magyar részről jelenlevők állás-
pontját írta körül, kijelentvén, hogy neki *megbízása*
nincs, ennélfogva csak *egyéni nézetét* mondhatja el,
a melynek lényege az volt:

»hogy a kibővített birodalmi tanácsot — tekin-
tettel a kivételes állapotra, melyben vagyunk —
csak azon *kivezető útnak* tekinti, mely a félreérté-
sek eloszlatására egyedül alkalmas, s a hol Magyar-
ország helyzetét, óhajait és igényeit legjobb sikerrel
lehet tanácskozás tárgyává tenni.«

»S itt — úgymond — nem lehet eltitkolni, hogy
ezen birodalmi tanács Magyarországon aggodalma-
kat keltett . . . Megérthető, — folytatja — hogy egy
népnél, a mely korábbi törvényes vonatkozásaiban
az összállamhoz, históriai jogaihoz és intézményei-
hez vallásos pietással ragaszkodik, ezen viszonyok ily
lényeges átalakítása mély aggodalmakat kelthet.«

Utánna *gróf Andrássy György* kijelenti, hogy
Apponyi Györgynek most kifejtett álláspontja az
övé és magyar társaié is, kiknek nevében e nyilat-
kozattételre fel van hatalmazva.

Június 4-én Majláth György egyebek közt — vo-
natkozólag a tárgyalás alatti költségvetésre — meg-
jegyzí, hogy nincs drágább kormány, mint az, mely-
nek elégületlenek a kormányzottjai.

Ily hangból folytak magyar részről a tár-
gyalások.

Mi, itthonn, rendkívüli mohósággal faltuk azon sovány közléseket, melyeket a napilapok hoztak — de megtanultuk a sorok közti olvasást és egy szóból a mondatkiegészítést.

Ezen birodalmi tanácsban résztvett magyar tagok élénken és erélyesen indokolták annak szükségét, hogy Magyarországnak állami önállóságát vissza kell adni, ha a birodalomban a belső békét helyre kívánják állítani, és ha kifelé ismét egy nagyhatalomhoz méltó tekintélyes állásra szert akarnak tenni — hangsúlyozván: miszerint csak egészséges *belpolitika* mellett lehet erőteljes *külpolitikát* csinálni; hangsúlyozták, hogy Bach rendszere miatt a külpolitika annyit szenvedett, hogy hasonló új veszteséget a birodalom már meg nem bírna stb. Az uralkodó, a ki élénk figyelemmel kísérte ezen tárgyalásokat: csakhamar meghallgatta gr. Apponyi György, gr. Szécsen Antal és több más előkelő magyar politikusokat, hogy véleményüket Magyarország kibékítésének módja iránt megismerje.

És annak illusztrációjául, hogy mily lelkiismeretes komolysággal vette úgy a fejedelem, mint a magyar urak a nehézségek megoldását, legyen szabad egy kis történetet elmondanom:

Apponyi György gróf egy délután, gondolatokba elmerülve, sétál a bécsi Schönbrunn gyönyörű fasorai közt. Egyszer hirtelen megáll, visszafordul és megy egyenesen a császári nyaraló felé, a hol egy fogat áll a lejárónál, a melyről a grófnak azt mondják, hogy az uralkodót várja.

Apponyi, daczára ennek, felmegy a lépcsőn, a hol az uralkodóval találkozik. Bocsánatot kér a háborgatásért és megjegyzi, hogy csak a legfon-

tosabb közlések sürgösségének szüksége adta meg neki a bátorságot.

A fiatal fejedelem, a ki lemenőben volt, egész nyugodtan meghívja a grófot közléseinek meglátelére; visszafordul és dolgozó-szobájában Apponyi Györggyel órahosszat tanácskozik a teendők felett, és csak ennek befejeztével megy le vissza, várakozó kocsijához.

A birodalmi tanács befejezte üléseit 1860. július 19-én és erre megindultak, a fejedelem egyenes parancsára, a tanácskozások a magyar vezető férfiak és a kormány tagjai közt egyrészlről, és ugyanezek és az uralkodó közt másrészlről, miknek eredménye az lön, hogy három hónap után — október 20-án — báró Vay Miklós udvari kancellárrá, Szögyény László alkancellárrá, Szécsen Antal gróf miniszterré, ifj. Majláth György tárnokmesterré, Sennyey Pál báró helytartósági elnökké stb. kinevezettek, és pedig báró Vay azon utasítással, hogy Magyarország alkotmányos intézményei ismét életbeléptessenek és az országgyűlés mikor leendő összehívása iránt előterjesztést tegyen az uralkodónak.

Ezen legfelsőbb leirattal kapcsolatban, ugyancsak október 20-án megjelent egy császári *diploma*, a mely rendelkező részét azzal vezeti be, hogy

»... a Pragmatica Sanctio alapján és *teljhatalmunk erejével*... rendeltük«: stb.

A 3-ik pontban azután Magyarország különleges jogait szabályozza és egy báró Vayhoz intézett legfelsőbb külön kéziratban a legközelebbi országgyűlés egybehívását az 1608: III. t.-cikk alapján rendeli el, fentartván a képviselőválasztás módo-

zatára nézve az 1847—48. évi VIII., IX., X. és XIII. t.-cikkeket.

Ezen diploma és a reá vonatkozó kéziratok kibocsátása után, melyek a monarchia államjogi szabályozására a magyar udvari kanczellária tárnoki és helytartótanácsi állások betöltésére, a magyar törvénykezés és megyék visszaállítására, a magyar nyelv hivatalossá tételére stb. vonatkoznak — a fejedelem elutazott Varsóba, a hol az orosz czárral és a porosz regenssel találkozott.

* * *

Az októberi diploma egy új helyzetet teremtett; és pedig burleszkszerű helyzetet.

A megyéknek főispánokat adnak, a főispánok összehívják a megyeházak termeibe az 1848/9-iki bizottsági tagokat. A főispánok, a kik vissza nem útasítják kineveztetésüket, az ország, a megye restitúciójának ünnepléseül, nagy gálában vonulnak be a megyék székhelyére.

Pestmegye, a mely 1848-ig az országban vezető megye volt, tartja első sorban rekonstruáló közgyűlését. Főispáni helytartója *gr. Károlyi István* díszkocsin, gyönyörű négyes fogaton, elegánsan öltözött huszár és kocissal, ő maga díszruhában vonult be Pestre, a nemzeti zászlókkal díszített utcákon tolongó és ujongó nép sorai között a megyeházába, melynek karzatain nők és férfiak vegyest, az alól egybesereglett és az évek folytán már ismeretlenné vált kitünőségeket ismertették egymással.

Nyáry Pál volt a legnagyobb tekintély; ez a zömök, rücskös képű, rekedtes hangú, átszűrő nézésű zseniális ember, a ki a skót »kerekfejűekre« rend-

kívül élénken emlékeztetett, és pedig nemcsak külső megjelenésében, hanem határozott akaratának hajthatatlanságára nézve is.

Feliratot indítványozott »báró Vay Miklóshoz«, nem a kancellárhoz, hanem egyszerűen »Vay«-hoz, melyben 1848 alapján országgyűlést, a sajtó szabadná tételét, adóbehajtás felfüggesztését, 1849 óta életbeléptetett minden adónemek és dohánymonopólium érvényen kívül helyezését és az osztrák törvények alapján folyó perek beszüntetését kívánják.

Ezután reaktiválják — a mennyiben még élnek — az 1848-iki megyei tisztviselőket és itt azután egy tragikomikus helyzet áll elő:

a megyeház nagytermében az 1848-iki törvények alapján restaurálják a tisztikart és ez *névleg* átveszi a functiókat;

a szomszédteremben a Bach-rendszer német, cseh vagy magyar hivatalnokai *tényleg* vezetik a közigazgatást, mintha mitsem érdekelné őket a szomszédterembeli intézkedés;

ott megtiltja az autonóm megye a törvénytelen adók megfizetését;

itt a Bach-huszárok ugyanezen adókat végrehajtás útján szedik be,

a míg az újon megalakult megye az osztrák törvényeket érvényteleneknek, az azok alapján hozott ítéleteket végrehajthatatlanoknak mondja ki:

addig a császári bíróságok ugyanezen törvények alapján tovább ítélkeznek, ítéleteiket — esetleg katonai karhatalommal is — végrehajtják;

itt a császári jelvényeket ledobálják, összetörik, bepiszkolják;

ott ugyanezen tettekért börtönnel, elzáratással büntetnek ;

az autonóm megye bizottságot alkot, abba megválasztja Garibaldit, Kossuthot, Türrt, Klapkát, az osztrák monarchia legelkeseredettebb ellenségeit,

a mellékszobában a császári bíróságok elítélik a monarchia ellen elkövetett bűnöket és vétségeket ;

egyik törvényhatóság így, a másik épp ellenkező elvek alapján intézkedik.

A pesti tanács október 20-ának örömeire kivilágítást rendez és az utca sétáló népe a kivilágított ablakokat beveri.

A rendőri intézmény az udvari kanczellária kezébe ment át, és, mégis a császári csendőrség és katonaság, nem az ujon reaktivált kanczellária vagy más magyar hatóság rendeletére, hanem saját hatalmából, vagy titkos utasítás alapján apró kihágásokbani részvét vádja mellett Székelyhidy nevelőt, Kolonay Gábort, Ádámot és Sámuel Kassára, Bús-bach Ádámot Losoncra Budára stockházba kísérik és a polgári hatóságok fejei alig tudják őket a katonaság kezéből kivenni.

A diploma kiindulási pontja, alapelvei, iránya és célzatai óriási elkeseredett küzdelmet idéznek fel.

Szemere Bertalan menekült, Párisban a »La Presse« napilapban október 20-ika mellett, *Klapka* tábornok ugyanott *ellene* nyilatkozik.

Zsedényi Ede és *Török János* megtámadják az 1848-iki felelős miniszteri *rendszer*t és *Zsedényi* azt mondja, hogy az 1848-diki törvényeket »maga az első felelős minisztérium sem tartotta meg; mire azután *Deák Ferencz*, b. *Eötvös József* és b. *Kemény*

Zsigmond Zsedényi állítását visszautasítják és védelmükbe veszik az első minisztérium eljárásának korrektségét.

Míg e tarka-barka dolgok a közönség szeme előtt, hirlapokban, gyűlésekben, hivatalokban, börtönök ajtai előtt folynak: addig a »pestvárosi esték« mulatságai, a tüntetések, itt-ott egy czilinder kalap beverése, bálokban a keringő kifütyölése stb. oly kedélyességgel folynak tovább, mintha az október 20-iki diploma a Saturnus csillagban bocsátlatott volna ki.

Az októberi diploma az Apponyi, Dessewffy és társaik munkásságának eredménye volt, és habár nem azon tartalommal és szerkezettel jelent meg, a mint azt Dessewffy és Szécsen kontemplálták, mégis megtalálták benne az elveket, melyek alapján az országgyűlés összehívása lehetséges volt s ezért azt elfogadták és támogatni ígérték.

Igaz, hogy a bécsi kormány e részbeli engedékenységébe több hatalmas tényező is belejátszott. A monarchiának tekintélyéből már nem volt mit vesztenie és közszájon forgott, hogy III. Napoleon azt »cadaver«-nek nevezte. E beteg állapoton segítettök, a kormány tagjai az oroszszal való kibékülést és a barátságos viszony újból leendő helyreállítását tervezték, és el lón határozva, miszerint a fejedelem Varsóba utazzék az orosz czárt meglátogatni.

Tulajdonképpen ez utazásnak — mint már érintők — volt: a monarchiának III. Napoleon felforgatási törekvéseivel szemben a »szent szövetség« bizonyos alakban való felelevenítése, s ezért ugyanoda a porosz regens is találkozásra indult.

Ferencz József helyzete ezen terv kivitelénél nem volt irigylésre méltó. Megvert hadseregével és egy folytonos forrongásban levő, elégedetlen lakosságú birodalommal nem vihetett jelentékeny hozományt megnyerni óhajtott szövetségesei részére.

Ez volt egyik lényeges oka Varsóba indulása előtt az októberi diploma kibocsátásának, melylyel Magyarországot megnyugtatni s így birodalma erejét fokozhatni vélte.

Azonban az osztrák fejedelemnek törekvései már csak azért sem vezethettek eredményhez, mert Poroszország minden módon ellensúlyozni iparkodott egy szorosabb szövetség kötésének tervét, miután neki már a háttérben oly czélzatai voltak, melyek Ausztria megerősödésének egyáltalán nem voltak kedvezők. Hat évvel később — 1866-ban — ezen tervek napfényre jöttek, mikor Piemonttal egyesülten támadta meg Ausztriát.

Az októberi diploma volt a második rés, melyet az Uj-Ausztria sánczain törtek; ez volt az első vivmány, mely a további ostromot megkönnyítette, hogy 1848-hoz férközhessünk. Az osztrák kormányférfiak nem szívesen engedtek s nem szívesen léptek e talajra, mely egész 12 éves multjuk megtagadása volt: de a viszonyok és a helyzet

»Halb zog sie ihn —
Halb sank er hin.«

De a kormányférfiaknak nagyon sok okuk volt ez alapot elfogadni, ha a monarchia szétzüllését megakadályozni akarták; mert az egykor hatalmas ausztriai államot már csak hadserege képviselte; a monarchia minden ízében recsegett és ropogott.

A magyar nép egész tömege a monarchia ellenségeivel rokonszenvezett, ezektől várva ősi jogainak visszanyerését.

Magyarországnak nagy érdeke van a monarchia fentartásában, *de csak az önálló Magyarországnak*; azon Magyarországnak, melyet Bachék létrehoztak és a mely egy provinciává süllyesztetett alá, semmi érdeke többé nem volt Uj-Ausztria megerősödését, de még fennállását is támogatni.

Ez az álláspont magyarázza meg az országgyűlés, a törvényhatóságok, községek és magánosok bekövetkezett magatartását. Egy mindenre elszánt elkeseredés uralkodott a kedélyek felett. A végletig menni — ez volt a jelszó.

Pest város tanácsa az októberi diploma megjelenésének tiszteletére a lakosokat utasította, hogy október 24-én ünnepélyes kivilágítást rendezzenek. Ezzel szemben a fiatalság és a tömeg a kivilágítandó ablakok beverésével fenyegetődzött.

Október 23-án a délelőtti órákban a Dorottya-utczában járva, *Török Jánossal*, a »Pesti Hirnök« szerkesztőjével találkoztam.

— Hát ti, rebellisek, ablakbeverést akartok rendezni? — fordult hozzám.

— Én nem vagyok »ti«, mert ablakbeverésre senkivel sem szövetkeztem; de ha ilyesmi történik — ez megmagyarázható.

Én csakugyan semmiféle tüntetés-rendezésbe részt nem vettem; sem időm, sem hajlamom ilyenhez nem volt; de örültem azon mélyreható mozgalomnak, mely városunk egész lakosságát felkavarta. Ezt a lakosságot, melynek csak a »lateiner« része és a József- és Ferencz-külvárosok egy része volt

magyar, a többi mind német, tót és rác; ebben a kormány és fennálló rendszer elleni tüntetésben azonban mind — magyar volt.

Török Jánostól elválva alig mentem száz lépést a Fürdő-utca felé, a mikor *Lónyay Menyhért*tel találkoztam, kinek jogi tanácsadója voltam.

Lónyayt az 1847/8-iki pozsonyi országgyűlés óta ismertem, de közelebbi összeköttetésbe csak azóta jutottam vele, a mióta ügyvéd vagyok. Ezen összeköttetés bizalmassá vált, úgy hogy nemcsak jogi, hanem politikai dolgokban is meghittjévé tett és később, mint miniszter is a legkényesebb természetű parlamenti beszédek közölte velem, mielőtt azokat elmondta.

Lónyay — a kiról egy későbbi részben kime-ritőbben fogok még szólni — éppen útban volt hozzám. Én akkor a *Laszlovszky*-féle (V., Sas-utca és Zrinyi-utca sarkán) házban laktam.

— Tud-e valamit a tervben levő ellen-demonstrációról, a mely holnapra készülöben van? — kérdi tőlem.

— Hallani ugyan hallottam róla, — válaszoltam, — de sem biztosat, sem részleteket nem tudok.

Egyuttal elmondtam neki Török Jánossal csak az imént volt találkozásomat s a köztünk váltott pár szót.

— Két nagyon kényes pontja van a diplomának — úgymond — egyik, hogy a történelmi láncolatot szakítja ketté, s a másik, hogy egy új parlamenti intézményt, egy közös parlamentet állít fel s ez a beolvasztás kezdete. — Ezért bizony ne lelkesedjenek a diploma mellett, de ne is menjenek a demonstrációval a másik végletbe, mert *kezünkbe még nincs semmi*. A diploma elég jó ahhoz, hogy

az országgyűlést összehozza, a mi azután következik, — azt bízunk erre és ne kényszerítsük a fiatal császárt megint a teljes visszavonulásra.

— De hát hiszi-e, hogy ez a lépés őszinte és nem a kilátásban levő folytatólagos olasz-francia háborútól való félelem szülöttje?

— Nohát — lehet ez is! mert kétségtelen, hogy a birodalom Magyarország kibékítése nélkül tehetetlen. Ezt a fejedelemnek ma már be kellett látnia. Mi azonban ne számítsunk ugyan kizárólag külbonyodalomra, hanem *csak önmagunkba bízunk*; legfeljebb használjuk fel a külviszonyokat is, melyek jelenleg még a mi céljainkra is rászolgálnak, de egészen ne vessük oda magunkat ezeknek, mert — problematikusak és pozitív számításához alapul nem vehetők.

Lónyay Menyhérttel való összeköttetésem és a koronkint vele folytatott eszmecserék nagy befolyással voltak később is politikai judiciumom irányára, mert elérhetlen dolgok erőszakolását mindig *hiábavaló erőfecsérlésnek* tekintettem; pedig nekünk nincs annyi elvesztegetni való reális erőnk, hogy derűre-borúra pazarolhatnók azt.

A fantazmagóriák hajhászása csak félképzett emberek sajátsága, kiknek nincs érett politikai ítéljük.

Ha ez nálunk a kisebbség volna, akkor ezzel foglalkozni sem volna érdemes; de fájdalom, a politikus-poéták túlnyomó többségben vannak, s ez komolyan veszélyezteti hazánk jövőjét!

A Deák Ferenczek korabeli politikusokat egy küzdelmes epocha nevelte; átéltek egy szenvedésteljes életet és nem ritkán egy darabka mentődeszka

eléréseért, melynek segítségével az ország jogainak csak egy-egy roncsát is kimenthessék a partra, életüket kockáztatták. S íme, most — az obstruáló óriások Deákot felváltott nemzedéke — két marokkal dobálja ki az ablakon a megmentett s annyi vér- és kedélyáldozattal megvédett és gyarapított jogokat!

Persze, ők e jogokat, e szabadságokat, melyekért apáik és vénjeik élethalál harczot vívtak, készen találták; beleültek a teljesbe — úgy dűskálkodnak benne, mintha sohase fogyhatna ki!

Adja Isten, hogy utódjaik átokkal ne fizessenek nekik e harácsolásért!

* * *

A diploma az országgyűlést, mint láttuk, nem az 1848 : V. t.-cz., hanem az 1608 : III. t.-cz. alapján rendelte egybehívni, és így nem népképviseleti, hanem rendi alapon, de előre kijelenti a báró Vay Miklós kancellárhoz intézett legfelsőbb kézirat, hogy az 1847/8. évi VIII. (közös teherviselés), IX. (urbér stb. megszüntetés), X. (az összesítés, legelő elkülönzés, faizás), XIII. (papi tized megszüntetéséről szóló) törvényczikkeket elismeri és utasítja egyuttal a kancellárt, hogy az 1847/8-iki többi törvények mikénti módosításának előkészítése végett Esztergomban, a hercegprimás elnöklete alatt, mielőbb egy értekezlet hívassék össze.

Az országgyűlés hatásköréből kivétettek és a közös parlamentnek tartattak fenn: a pénz- és hitelügy, vám- és kereskedelmi ügy, jegybank, posta, távírda, vasútügyek alapelvei és katonakötelezettség módosatai; úgyszintén újabb adók és illetékek fel-

emelése, sóár nagyobbítása, államkölcsön felvétele, átváltoztatása, állami ingatlanok eladása vagy átváltoztatása, állami költségvetés és zárszámadás átvizsgálása.

Az esztergomi tanácskozmány összeült a primás meghívása folytán, de Deák Ferencz megtagadta az abban való részvételt.

Az értekezlet tanácskozásait az országgyűlésnek mily alapon leendő összehívása kérdésével kezdette meg első sorban, mert hisz a nemesség privilégiumai, melyek közé a »követválasztás« is tartozott — megszűntek, pedig az 1608 : III. t.-cz. alapján való összehívás erre vezetett vissza.

Az első, aki az 1848:V. t.-cz. alapján tanácsolta az országgyűlés létrejöhetését, gróf *Dessewffy Emil* volt; támogatták: b. Eötvös József, Somssich Pál, Andrássy Gyula; — ellenezték: Barkóczy János, gr. Zsedényi Eduárd; a többség végül határozatul kimondta:

»Kéressék meg ő Felsége az országgyűlésnek az 1848:V. t.-cz. alapján mielőbb való összehívására.

Ezen egész tanácskozás és határozathozatal pár óra műve volt. Ezen határozat a magyar alkotmányjognak törvényes folytonosságát rendelte helyreállítani, s ez által az 1847/8-iki törvények elismerésének keresztülvitelével czélozták a jogfolytonosságnak alapjain tovább működésüket biztosítani.

Hiszen, ha ez elfogadtatik, ebből foly az egész rendszer visszaállítása is.

Ezen alap a fejedelem által elfogadtatván, az országgyűlés 1861. ápril 6-ára hívatott össze.

Nagyizgalom terjedt szét országszerte az országgyűlés lehető eredményének mérlegelésénél. Ez eredményre való kilátást tetemesen alászállította az

időközben kibocsátott február 26-iki pátens és épp a befolyásos magyarok segélyével miniszterré lett *Schmerling* államminiszter magatartása. Az országgyűlés megnyitásának napja megérkezett. Az érdeklődést fokozta az előtanácskozmányok és képviselői értekezletről városszerte elterjedt hírek éles pártszakadásokról, kiengesztelhetlen ellentétekről. Pestről fel a budai királyi palotáig ember ember hátán állott úthosszat, egy óriási élő sorfalat képezve. A bizalmatlanság mindenkiben túlysúlyra jutott, de sőt az egész országgyűlési működést senki se vette komolyan. Csak arra volt kíváncsi mindenki: hogyan fog e »komédia« végződni? A képviselők egy nagyrésze nem ment a megnyitáshoz, mert ez Budán és nem Pesten történt, mint a törvény rendeli.

Az országgyűlést Apponyi György gróf nyitotta meg a fejedelem nevében, a ki személyesen nem jött le Bécsből.

Csakugyan mindjárt a tanácskozások kezdetén éles ellentétek merültek fel egyrésről a Deák Ferencz vezetése alatti mérsékeltek, másrésről a Teleky László gr. vezetése alatti ellenzék közt. Az utóbbiak többségben voltak, a mint már az elnökválasztásnál kiderült, miután 245 beadott szavazat közül az ellenzéki *Ghyczy Kálmán* az elnöki állásra 240 szavazattal, *Tisza Kálmán* és *Podmaniczky Frigyes* br. pedig 132, — illetve 138 szavazattal alelnökökül választattak meg.

Mindjárt kezdetben a pártok a szerint alakultak: intéztessék-e *felirat* a fejedelemhez a megnyitó trónbeszédre válaszul? vagy ezt mellőzve, a fejedelemmel, a ki nincs megkoronázva és így nem törvényes, szóba sem állva, egyszerűen *határozat* alak-

jában mondja el a Ház az ország panaszait és sérelmeit és megint oszolja szét. — Innét a pártokat is »*felirati*« és »*határozati*« pártoknak nevezték. Amannak élén Deák, emezén Teleky László állott. Utóbbi volt az ellenzék.

Már ekkor a mérsékeltek és a határozatiak közt mély ingerültség foglalt tért. Amazok a fejedelemmel való kibékülést őszintén akarták és az ország önállóságát ez úton elérhetni reménylették, míg emezek mindent a menekültek segélyével a külföldről vártak és Kossuth politikájának voltak ügynökei, a ki pedig az ápril 14-iki detronizáció politikáját következetesen folytatta.

1861. május 8-án került volna érdemleges tárgyalás alá a kérdés: felirat-e? határozat-e? mikor a nemzeti múzeum termében — a hol a képviselőház üléseit tartotta, és a melynek nemcsak karzatai, de előcsarnoka és az oda vezető utak is egy áthatlan embertömeg által voltak elállva — egyszerre elterjed a hír: *Teleky László az éjjel meghalt!*

Mint tiszta égből egy villámcsapás, úgy hatott e hír; egy megdermesztő zsibbadtság fogta el az ember minden érzékét; a gondolat elállott. Először e hírnek senki sem akart hitelt adni, de csakhamar több oldalról megerősítették azon hozzáadással, hogy *nem természetes halállal mult ki!* ... Egy leírhatlan rémület, egy gyanúsító düh fogott el mindenkit. Minden embernek rögtön eszébe jutott gróf Széchenyi Istvánnak egy év előtt hasonló kimulása! Senki sem tudott indulatának, szenvedélyének e perczen ura lenni! Még az ülésteremből kijövő Deák Ferenczre is azt kiáltották: »Ez Teleky László gyilkosa!« és hogy a tömeg e rendkívüli izgultsá-

gában tettelegességtől mégis tartózkodott, mutatja azon óriási tekintély, melyben Deák önzetlensége, tiszta hazafisága és eszményi jelleme még a közemberek előtt is állott.

Teleky öngyilkossá lett. Barátai és családja elismerték később, hogy politikai töprengései adták a gyilkos fegyvert kezébe. Örökét a határozati párt vezetésében Ghyczy Kálmán és Tisza Kálmán vették át.

Teleky halálának oka saját párthíveinek meszebb látó férfiai is gondolkodóba ejtette.

Itt egy kis történetkét kell elmondanom, a mely akkor szájról-szájra járt. Ugyanis:

Deák az országgyűlés megnyilta után, mikor a felirati és határozati kérdések kielesedni kezdettek, egyszer figyelmeztette Telekyt azon roppant felelősségre, melyet a dynastiával lehető kibékülés meghiusítása által magára vállal, és egyenes kérdésként vetette oda:

— Biztosíthatsz bennünket arról, hogy a francia császár hadsereget küld be Magyarország függetlenségének helyreállítása végett? Ha *igen*: akkor én is átmegyek a te táborodba; de ha *nem*: akkor gondold meg mit mívelsz!...

A felirati párt vezérei, Ghyczy és Tisza, a helyzet komolysága és most Teleky halála után a reájuk nehezedő felelősség érzetében ezen örökség mikép leendő felhasználása ügyében alapos tájékozást kívántak szerezni, és Kossuthtal léptek összeköttetésbe, kiküldvén hozzá *Darbay* (akkor *Scheiter*) volt 48-as honvédhuszár őrnagyot, kérve utasítást ez n felirati vita alatti maguktartására nézve.

Darbay e sorok írójának következőkép beszélt el ebbeli eljárását.

»Éjjel érkeztem meg, július 5-én, Turinba, hol Kossuth akkor tartózkodott; éjfél felé volt; felkölttettem. Elmondtam érkezésem okát s átadtam neki a küldött sorokat. Kossuth velem rögtön elment *Ricasoli*, akkori olasz miniszterelnökhöz, s engem a váróterembe visszahagyván, azzal magánosan értekezett. Mit végeztek? nem tudom, Kossuth csak azt mondta, hogy Puky útján, a ki akkor Schweizban élt, táviratilag közölni fogja küldőimmal nézetét.«

Az országgyűlés május 13-án — mikorra Teleky halála folytán az ülést elhalasztották — kezdte meg felirati vitáját. E napon terjesztette be Deák Ferencz egy másfél óráig tartó nagyszerű beszéd kíséretében azon impozáns, kimerítő, a sérelmek minden részét, a jogi álláspont minden árnyalatát, a politikai éleslátás és bölcsesség mintaképcül szolgáló azon válaszfelirat tervezeti államiratát, melynél szebbet, nemesebbet és tartalmasabbat a magyar történet nem ismer.

A határozati párt, többsége daczára, a szavazásnál mesterségesen átengedte a felirati javaslatnak a többséget, úgy, hogy tagjai egy része az ülésterem előcsarnokában maradt, és így Deák javaslata három szótöbbséggel (155 mellette, 152 ellene) általános-ságban elfogadtatott a részletes vita alapjául. — Azonban a részletes vitánál oly lényeges változtatásokat tettek rajta, hogy azt a fejedelem »a királyi jogokat sértőnek s nem Magyarország örökös királyához intézettnek« jelentvén ki — visszautasította; de azért a feliratot nem utasítja egyszerűen vissza felelet nélkül, hanem egyúttal felhívja a törvényhozást, hogy terjessze fel »a feliratot oly alakban, hogy annak elfogadhatása az Általunk bármely meg-

támadások ellen mindig megőrzött korona méltóságának és uralkodói öröklött jogainknak kellőleg megfeleljen».

A közeledési szándéknak a fejedelem ily nemes bizonyítékát adta. A közhangulat javulni kezdett, a midőn Bécsben egy maliciozus incidens, egy ravaszul kiszámított »lapintatlanság«, az egész halást megsemmisítette, sőt ujabban tökéletesen elrontotta, mert — — ezen leíratot a bécsi Reichsrathnal is közölték, melynek pedig a magyar törvények szerint hazánk ügyeihez semmi köze.

Ismét főlényt nyert a Bécs elleni megbízhatlansági indulat; az ország széles rétegeiben úgy sem lehetett még a kibéküléshez való hajlamot általánosítani, s így ez az eljárás az ingerültséget csak fokozta.

Báró Vay Miklós kancellár és Szécsen Antal miniszter elbocsáttattak július 18-án és gróf Forgách Antal neveztetett ki kancellárrá, a ki ellenjegyezte a július 21-iki leíratot, melyben kijelenti, hogy:

»az 1848-ki törvények azon czikkelyeit, melyek összbirodalmunk válhatlan érdekeinek szükséges biztosítékaival, névszerint pedig az 1860. évi mindszenthó 20-án (októberi diploma) és 1861 böjtelőhó 26-án kelt (februári pátens) határozványaikkal ellentétben állanak, a mint azokat általában eddig soha el nem ismertük, úgy jövőre is elismerni — mire magunkat személyesen kötelezve nem tartjuk — nem fogjuk.«

Itt tehát megint visszatértek a Reichsrathnak birodalmi hatalmi körére és szentesített törvényeink jogérvényének megtagadására. Látni való, hogy e téren találkozni teljes lehetetlenség volt.

1861. augusztus 22-én az országgyűlés fejedelmi leirat által feloszlattatott.

Ezen felosztatás ellen Deák indítványára *óvást* tett a képviselőház, mert: »a múlt évi zárszámadások és következő évi költségvetés előterjesztése és azok feletti határozathozatal nélkül az országgyűlést felosztatni nem szabad.«

* * *

Az októberi diploma megjelenése indította meg az új hadjáratot az 1848-iki törvények mellett. E hadjárat kezdeményezője *b. Kemény Zsigmond* — akkor a »Pesti Napló« szerkesztője — volt. Egész e perczig csak általános elveket fejtegettek, a külföldi viszonyokat — hazai színekkel megrakva — tárgyalták; most, hogy a sajtó a bécsi rendőrminiszter kezéből a magyar kanczellár kezébe ment át, megkísérlették a szabadabb mozgást, és báró Kemény egyenesen szembe állította 1848-at az októberi diplomával, habár ez nem volt Deák Ferencz inyére, — mint Beksics írja — miután Deák előbb a közhangulat megnyilatkozását óhajtotta megvárni. De Kemény eltalálta a húrt, a mely végig rezgett a nemzet érzelmein.

Ekkor aztán Deák is kilépett félrevonultságából és *ezen* mozgalom élére állott.

Október 20-ika az opportunítási politikai álláspontra helyezkedett — Deák ezt reparálta és a *törvénynek* követelte a maga jogát, — október 20-ika megtörte a »Verwirkolás« (jogeljátszás) teoriáját — Deák a *teljes* 1848-at tűzte zászlajára, — október 20-ika még a fejedelmi teljhatalom elvét lobogtatta — Deák a sanctio pragmatika kétoldalú szerző-

dési kötelezettség érvényét proklamálta, — október 20-ika még octroy — Deák történelmi alapot követel.

Ezzel a zászlóval indult meg október 20-ika után a küzdelem. Miután az országgyűlés feloszlatásával az aktív küzdelem lehetlenné lett, megint visszatért az egész nemzet a — *passiv ellentállásra*. Ezen a téren aztán megszűnt minden politikai pártárnyalat és a nemzet újra egy zászló alá, egy táborba került.

* * *

A megyék az abszolút korszak minden intézményét semmisnek, hatályvesztettnek jelentették ki. Igen ám, de a lefolyt 12 év alatt az élet oly viszonyokat hozott elő, oly intézményeket létesített, melyek a nyilvános életnek, a gazdasági forgalomnak, a tulajdonjognak immár nemcsak megszokott, hanem nélkülözhetlen biztosítókaivá lettek.

Ilyen egyebek közt a *telekkönyv*. A megyék a telekkönyveket némely helyeken egyszerűen érvényteleneknek jelentették ki, vagy meg is semmisítették.

Ez az eljárás megrendítette a köz- és magánhitelt egyaránt.

Itt a megyei tisztviselők választása alkalmával született meg a »meghalt!« jelzővel való exorcizálás, mely azután az egész országon végig hangzott.

A 48-as alap elfogadása természetesen törvénytelené tette a »kanczellár« állását is, mert hisz az csak »minisztereket« ismer.

A császári hatóságok tekintélye és hatalma elenyészett, az autonóm hatóságok tekintélyre szert

nem tudtak tenni, mert hogy befolyásuknak legalább látszatját mentsék meg: a tömegeknek kedvét keresték, a mi — köztudomás szerint — a tekintélynek éppen az ellenkezőjét éri el. A legfőbb hatóságokat: a kancellárt, tárnokot, helytartót törvényesnek el nem ismerték, és így rövid idő alatt egy szemenszedett *anarchia* állott elő, a mely, hogy szomorú eredményeket nem idézett elő — csakis népünknek jólelkűségén múlt.

Hogy a zűrzavar még teljesebbé váljék: megalakultak országszerte a *48-as honvédegyesületek*, melyek, eltekintve attól, hogy a forradalom bukása folytán pályavesztett, vagy más irányban szerencsétlenné vált egyéneket gyűjtöttek egybe, kik elégületlenségüknek testületileg siettek kifejezést adni, és így a különben eléggé tarka chorust még tarkábbá tették: mellékesen Bécsben még azon gyanút is ébresztették, hogy ezen honvédegyesületek a Kossuth tervezte francia-olasz invázióhoz a tervbe vett felkelő sereg kereteit képezik, és így éles gyanú tárgyaivá váltak.

Pesten a hangulat eléggé izgatott maradt folyvást, erről — mint érintém — a legellentétesebb irányzatok gondoskodtak; de gondoskodott azon elem is, mely a törvényhatóságokban szerepelni kívánt és magának támaszt kívánt biztosítani.

V. RÉSZ.

KOSSUTH ÉS GÖRGEY.

Dunai confoederatio.

Az októberi diploma egyidőre szabadabb mozgást engedett a szellemeknek, — míg a február 26-ikával a Schmerling-féle Reichsverfassung megint bilincseket rakott a szabad gondolat nyilvánítására. Különös dolog, hogy a német faj, ez a mély képzettségű, alapos tudományú, meleg kedélyű nép, mely vitéz és szívós kitartású a csatában, fáradhatatlan a szellemi kutatásban, a kinél a gondolat kifejezésének szabadsága egy leküzdhetlen lelki szükség, a mely éppen a sajtó termékeit közigazdaságának egy nagy, fontos ága gyanánt kultiválja: éppen e fajnak egyes hajtásai oly merev ellenségei a szabad szónak írásban és nyomtatásban.

Ausztriában ősidők óta itt termett a cenzura, a szó szabad kimondásának béklyója, mely ellen már dalaiban is keserűen panaszkodik s legalább gondolatait mondja lenyűgözhetetleneknek, mert azokat éjji árnyak módjára megfogni nem lehet:

»Die Gedanken sind frei,
Wer kann sie errathen,
Sie schleichen vorbei
Wie nüchtlige Schatten ;

Mein' Wunsch und Begehren
 Kann niemand verwehren
 Es bleibt doch dabei:
 Die Gedanken sind frei !»

Épp ez a faj, melynek a könyvirás életeleme volt, ez volt az, mely nálunk a »szabad« gondolat minden alkalommal békóba verte azáltal, hogy annak kifejezését rendőrségi szabályaival lehetlenné iparkodott tenni. A következése az volt, hogy azután a legképtelenebb dolgok adattak szájról-szájra és hitték azokat minden kritika nélkül.

Soha Magyarországon annyit nem politizáltak, mint ezen időben. Az egyszerű iparos a műhelyben, a földműves a korcsmában, a pásztor, a csikós, a gulyás, ha a sík mezőn, vagy árnyas ligeten, vagy a cserény mögött jó napot mondtak egymásnak — Garibaldi, Türr, Kossuth és Klapka nevét emlegették; vagy ha véletlenül kabátos ember közelébe férközhettek, magas politikát űztek, kérdezvén:

— Napoleon herczeg lesz-e a király?

De az értelmiség köreiből, klubokban, kaszinókban és szalonokban úri hölgyek is élénken politizáltak vagy korteskedtek, ahhoz képest, a mint napirenden volt: a követválasztás, megyék újra szervezése, felirat vagy határozat? Természetesen kivettük részünket ebből édes mindnyájan, a ki csak beszélni, s a ki hazájával törődni szokott, s ki ne törődött volna vele *ez időben*?

Az olasz-francia-osztrák háború kimenetele és Cavour gróf hirtelen halála sok emberben lehűtötte a külföld segélyébe vetett vérmes reményeket. De a kedélyek azért Ausztriával szemben nem voltak békésebben hangolva; még folyton a legélesebb

ellenszenv, a legforróbb gyűlölettel gondoltunk a schwarzgelbekre. Az az erős hit élt bennünk, hogy folytonos tüntetéseink és országszerte elterjedt mozgalmaink által mégis kidaczoljuk Ausztriától hazánk ősrégi jogait; s azért e tüntetések folyvást tartottak. Nem engedtünk neki nyugtot egy perczig sem, mert tudtuk, hogy ez a külföld előtt az osztrák kormány egy kimondhatlan gyengeségének jele és politikai befolyását, hatalmi súlyát zérusra szállítja le.

De másrésről épp e demonstrációk tévesztették meg, vagy ezek segítségével sikerült a rosszul informált, vagy bizonyos érdekből ezeket célzatosan balul magyarázó ügynököknek magát Kossuthot is megtéveszteni, ki e tüntetéseket csakugyan maga is egyenesen forradalmi mozgalmaknak tekintette; holott nem volt most már más céljuk, mint az osztrák kormánynak és a világnak tudtára adni azt, hogy a magyar nép a jogfosztást minden érzésével kárhoztatja, és annak okait és tényezőit minden erejével leküzdeni kész.

De már a közönség komolyabb és nagyobb része, pártkülönbség nélkül, ekkor kezdette feladni az emigrációba vetett reményét. Saját erejét próbálgatta. Körül nézett a hazában és itt kereste a vezéreket, a kiknek zászlaja alá sorakozhatna; bár a vérmesebb jellemek még mindig forradalomról rajongtak és fellegvárakat építettek; de ezek napról-napra fogytak.

Nehezen ment a csoportosulás a komolyabbaknál. Az Apponyi-Dessewffy csoport által elért eredményt, az októberi diplomát, keveselték; a régi Eötvös, Csengery, Szalay-féle centralista ellenzék irányát, a melynek programját b. Eötvösnek »die

Macht und Einheit Oesterreichs» című munkájában egy összbírodalom javára vélte feltalálni, perhorreskálta, és már, mint érintők, a forradalmi irányban való hit is lassankint kiapadt és vele Kossuthnak és menekült társainak befolyása is csökkent: ezért az ismert komoly politikusok felé fordultunk.

Egy idő óta már a fővárosban élt *Deák Ferencz*, a ki ha nyilvánosan nem szerepelt is, de mindennap láttuk, mindennap hallottunk felőle; körüle gyülekeztek, a kiknek az országban politikai multjuk, politikai tekintélyük volt, és tudtuk, hogy a hol ezek a férfiak sorakoznak: ott nem léha tréfákkal töltik az időt.

A fővárosi és a fővárosban gyakrabban megforduló vidéki közönség figyelme mindinkább e csoport felé fordult. Tudta mindenki, hogy e csoportnak organuma a »Pesti Napló«, újabb időben — a viszonyok engedte határokon belül — fáradhatlanul küzdött 1848 mellett.

Volt egy másik csoport, az 1849-eseké, határozottan forradalmi irányú, a kik a menekültekkel állandó összeköttetésben állottak; itt benn az országban egy »*központi forradalmi bizottmányt*« alakítottak, Kossuthtól utasításokat kaptak, ezek értelmében izgatniok és a forradalmat előkészíteniök kellett volna, de a kikről Kossuth »*Irataim*« III. kötet 46. lapján azt írja Telekynek és Klapkának Genfbe, hogy :

»Az otthoni középponti bizottmány nemesak nem csinált semmit, hanem ha úgy marad alakítva, a mint van, nem is fogja megcsinálni azt, a minek megcsinálása a dolgok jelen állásában élet-halál kérdés a hazára nézve.«

»Ide számítom különösen: 1. az oláhokkal, szerbekkel és horvátokkal való megalkuvást (*a határőrrezredeket különösen ideértve*); 2. *a felkelési szervezést hadludományi alapon.*«

Ezt Kossuth 1860 szeptember 27-én írja és panaszkodik, hogy Komáromy György és a vele egyetértő tagok paralizálva találják magukat a bizottság igen kétes határozottságú tagjai által, »kik reám azt a benyomást tették, hogy nagyon nem bánnák, ha forradalmi czégű bárkájukat a szél a konczessziók kikötőjébe hajtaná«. (Kossuth: »Irataim« III. 47. l.) — 1860. november 13-án ezen központi bizottság még jelentést, »ordre de bataille«-t, ígért kiküldött és egyik vezérül kiszemelt tagja által, és Kossuth 1861. január 18-án egy kategorikus utasítást ad a központi bizottmánynak, midőn ez — — *1861. márczius közepén feloszlott . . .*

Itt van helye pár szóval visszatekinteni a szabadságharcunk alatti nemzetiségi mozgalmakra, melyek bukásunkat elősegítették.

Egy külön hadsereget kelle küldenünk az erdélyi oláhok — és egy másik hadsereget a bács-bánáti rácok ellen. Ezen két népfaj mindig ellenséges érzelmeket táplált a magyarság ellen, tanú reá a történelem. Ha még a horvát határőrvidéket, mint az osztrák által évszázadokon át osztrák szellemben nevelt, osztrák fegyelemhez szoktatott, osztrák érdekközösségben élő, — minden jót, minden rosszat csak az osztráktól váró harczedzett testületet is, mint ellenünk felhasználható erőt, számba vesszük: igen természetesnek fogjuk találni, hogy minden gondolkodó politikusnak e három népfaj kibékítését és megnyerését szíven kellett hordania.

Ezen népfajok Magyarország határán kívül igen tetemes számú, nem egészen civilizált és a magyar iránt ellenséges érzelművé izgatott, törzs-rokonokkal birnak, kik az ittbenn élőket a magyarok elleni küzdelmekben anyagilag és erkölcsileg folyton támogatják, sőt maguk is, hogy a zavarosban halászhasanak, nem ritkán küzdelmekre izgatták.

Minden komoly magyar politikusnak — tekintet nélkül belső vagy külső bonyodalmakra — minden körülmények közt egyik legfontosabb feladata: e népfajokkal barátságos lábra állani, érdekeiket a mieinkkel összekötni s őket ellenséges elemek befolyása alól elvonni. Tehát ha az itten élő nemzetiségeket magunkhoz akarjuk kapcsolni: a határainkon túl élő törzsrokonaikat kell megnyernünk.

Ezen eszme foglalkoztatott Magyarországon minden számításba vehető politikust normális időkben is, midőn békében élünk egymás közt, békében a dynastiával és semmi ellenséges vagy államfelforgató célzatok nem kavarták fel beléletünket.

Mennyivel inkább kellett ez eszmével foglalkoznia az emigrácziónak, Kossuthnak, a ki a dynastiát detronizálni hazánkat Ausztriától elszakítani és mindezt egy külseregnek Magyarországra vezetése segélyével akarta elérni? mennyivel inkább kellett neki ezen népfajokat megnyerni törekedni, midőn ezek dél és kelet felől hazánkat átölelik és egy általa behozni tervezett invázió csak e népfajok országain keresztül juthatott volna hazánkba? és mennyivel inkább, ha meghiusul az olasz-francia segélybe vetett hit, és neki a keleti kérdés felvetését, Törökország szétbomlását kell bevárnia? miután

mindezen esetekben neki hadi operációinak bázisául épp e tartományokat kellene választania.

De szüksége volt e fajok szövetségére és barátságára belpolitikai okokból is.

Érezte, tudta, hogy Magyarországot a nemzetiségek gyengítik, és ha neki sikerülne országunkat Ausztriától elszakítani: mi magunkban sem elég egységesek, sem elég erősek nem volnánk s különösen *akkor nem voltunk*, hogy a kikerülhetetlenül bekövetkező osztrák támadások és az ezek által ellenünk újból felizgatható oláh, szerb és egyéb népfajok ellen magunkat necsak fentartsuk, de Európa számára az osztrák birodalom szétzüllése után szükségessé vált új nagyhatalom feladatait és kötelességeit — az európai egyensúlynak itt délkeleten fentartását — betölthessük.

Igen természetes tehát, hogy Kossuth sokat és behatóan foglalkozott azon gondolatokkal: miképp lehessen e fajokkal kibékülni.

Ezért mondotta 1860 szept. 27-én a magyar forradalmi központi bizottmánynak, hogy:

»az oláhokkal, szerbekkel s horvátokkal való megalkuvás« ... »a dolgok jelen állásában élet-halál kérdése.«

Ezért foglalkozott már 1851-ben e fajok megnyerésének eszméjével, és *szövetséget* ajánlott, mint a közös érdek kielégítésének legmegfelelőbb formáját.

Közbejött a krímiai háború a maga meddőségével a mi ügyünkre nézve, közbejött az olasz-francia-osztrák háború a maga villafrancai fegyverszünetével és zürichi békéjével, a mely mint egy júniusi fagy a legszebb kilátással kecsegtető tényé-

szetet gyökérig leperzselte; közbejött Cavour halála . . . A menekültek reményhorgonya kötelének egyik szála a másik után leszakadozott.

Hátra volt ugyan még Velenczének Ausztriától való elszakítása, mely nélkül az olasz kérdés megoldva nincs. De a francia császárnak nem volt kedve új háborút kezdeni, és az olasz egymagában gyengének érezte magát Ausztriát megtámadni.

Benn Magyarországon pedig a kibékülési hangulat tért nyert.

Igy tehát Kossuth előtt már csak két lehetőség maradt:

vagy Garibaldival egy koczkázott támadást intézni önkényes csapatokkal,

vagy a nagy *keleti kérdés* valószínű kitörését megvárni, a mikor Magyarország esetleg az európai hatalmak kombinációjába bevonathatik.

De még két igen fontos körülmény is foglalkoztatta Kossuthot. Egyik: engesztelhetlen gyűlölete a Habsburg-dynastia ellen és a másik: azon meggyőződése, hogy Magyarország a létezett európai konstellációk és az akkor keletkezett *nemzetiségi* tömörülés közepette, *magyar* hegemoniával, önmagában fenn nem állhat.

Kossuth nagyon szerette hazáját, de még jobban gyűlölte a dynasziát. Ez homályosította el ítéletét. Ő hazáját szabadnak akarta látni, de hite — vagy elfogultsága — ezt az uralkodó család alatt lehetőségeknek nem tartotta.

Másrészt meg volt győződve, hogy annyi — akkor ellenséges — idegen fajok által lakott országunkban (a magyar-faj akkor alig tette 60 százalékát az összlakosságnak), és a dynastia, általa feltételezett, ellen-

séges érzelmeivel szemben, hazája »magyarnak« fenn nem állhat.

És ehhez a Bach-rendszer alatt nyíltan bevalótt germanizálási törekvések hatása csattanós bizonyítékot adtak kezébe.

Gyűlölsége tehát a dynastiától *minden áron* való elszakadást sugallta neki.

De mert e részben nemcsak az itthoni politikusok támogatására és közreműködésére kelle számolnia, hanem az európai nagy politikával — a mely világrészünk délkeletén egy erős állam szükségességét megkívánta — így és ez okból keletkezett agyában az a monstruózus terv, a melyet

„**dunai szövetség**“-nek keresztelt el.

Három nagy dolgot vélt ez eszme propagálása által egyszerre elérhetni; egyik: az Ausztriával ellenséges hatalmak bizalmának megnyerését, a másik: a dunai tartományok népcinek, melyek még mindig több-kevesebb függésben voltak a töröktől, teljes felszabadítása által, a maga és eszméje részére megnyerését; és végül: hazájának az osztrák uralkodó családtól való végleges elszakítását, vagyis: április 14-dikének komoly megvalósítását.

Ki adta hozzá az első eszmét? vagy ki indította meg a tárgyalásokat, annak megérlelése céljából? Canini-e? Pulszky-e? Klapka-e? vagy Kossuth? ez mellékes kérdés. A fődolog az, hogy az eszme mellett Kossuth, midőn azt megtámadták, lándzsát tört; tény az, hogy Kossuth Canininak az illető fejedelmeknél *diskrét felhasználásra* átadott példányt nemcsak aláírta, hogy azzal is több súlya legyen, hanem *megtartott belőle még egy másolatot, melyet Helfynnek ő maga elküldött azért, hogy annak*

propagandát csináljon lapjában. Már most az, hogy Helfy ügyetlenül kezdte-e az eszme terjesztését azzal, hogy mindjárt az egész szöveget közölte? szerintem megint alárendelt körülmény. A cél volt: *az eszmét terjeszteni*, az eszmét elfogadtatni. És *e cél maga Kossuth tüzte ki*, midőn azt Helfynek elküldte: hír-lap útján ismeretetés végett, és midőn Canininak felhasználás végett, saját aláírásával ellátva, átadta.

Ezen confoederatio létrejötte körülményeit nagyon szélesen tárgyalja Kossuth, Pulszky, Janesó, Kónyi.

Különösen Kossuth előadását olvasva, *azt a benyomást nyeri az olvasó, hogy van benne valami restelleni való.* De én azt tartom: *ehhez Kossuthnak, álláspontját tekintve, semmi oka nem volt és nincs.* Ő az osztrák dynastiát gyűlölte, gyűlölte engesztelhetlenül, elannyira, hogy még 1861. július 23-án azt írja Klapkához intézett levelében:

»... Mit akar Deák? Ő ki akar békülni az osztrákkal... kibékülni akar s *nem akar forradalmat.* Hogyan? hát még *mi is, mi is feladjuk 1849-et és forradalomellenes politikára ösztönözzük a nemzetet?*«

»... Ha nem volna kilátásunk forradalmi harcra oly chanceokkal, hogy a győzelem csak saját határozottságunktól függjön: nem venném rossz néven, ha 1848 (de csakis 1848) alapján a nemzet kialkudnék, azaz: koronázna; **bár én és gyermekeim akkor is hontalanok maradnánk.**« (Lásd Kossuth: »Irataim« III. köt. 627., 628. lap.)

Annyira gyűlölte Ausztriát, hogy sem maga, sem gyermekei vissza nem térését állította fel, még 48 alapjáni kiegyezés esetén sem.

És ebben nincs következetlenség az ő szempontjából; sőt ez egészen logikus, tehát nem restelni való.

A foederationális okmány szövege a következő:

Dunai szövetség.

»Azon országok mindenkép sajátlagos viszonyai, mely országok a Kárpátok és a Duna, a Fekete- és az Adriai-tenger között fekszenek, nagyon megnehezítvén egy egységes állam alakulását, kívánatos, hogy az e tájakon elterülő régi történelmi államok egymással szövetségre lépjenek, melyet »Dunai szövetség«-nek lehetne elnevezni. *A közösen érdeklő tárgyakon kívül, miket a szövetségi hatóság intézne*, minden állam törvényhozása, igazgatszolgáltatása és közigazgatása teljesen független lenne. A lehető széleskörű decentralizáció és az által, hogy minden községnek és tartománynak bő szabadság engedtetnék, a szövetség összes lakói akadálytalanul fejlődhetnének s minden egyes nép elfoglalhatná az emberiség nagy családjában őt illető helyét.«

»Az új közjogi rend alapja a dunai tartományokban az egyes népek szabad beleegyezése volna, akár egy törvényalkotó gyűlés, akár az általános szavazat alakjában. Így például *Erdély lakói általános szavazattal fognák eldönthetni, vajjon hazájuk egy legyen-e Magyarországgal?* vagy legyen politikailag egyesülve Magyarországgal, közigazgatásilag pedig különválva attól, *vagy végre csak szövetségben legyen Magyarország- és a többi szövetséges állammal, mint maga is autonóm állam, teljes*

egyenlőségi alapon? Részemről csak egy feltételt kötnék ahhoz, ha Erdély autonóm állam s a szövetségnek, mint ilyen, kívánna tagja lenni; azt tudniillik, hogy Erdély s Magyarország közt personalis unió létezzék a közös fő személyében. E két országnak egy ura kellene hogy legyen, bármi lenne is azután a neve. A jó egyetértés a magyarok és a románok között, a mi az én legfőbb vágyam, jólétet és szabadságot biztosítana mindkét népnek. Remélem is, hogy el fogjuk érni e nagy czélt.«

»Az esetre, ha a keleti kérdés a keresztény népek függetlenségével találna megoldatni, kívánatos, hogy Szerbia s a többi délszláv országok szintén belépjenek a dunai szövetségbe, mely ez esetben a Kárpátoktól a Balkánig terjeszkednék s állana: Magyarországból, Erdélyből, Romániából, Horvátországból s a netán Szerbiához csatolandott tartományokból stb.«

»Oly kényes kérdések megoldására, melyekre nézve a népek megegyezni nem tudnának, a barátságos hatalmak közvetítését vagy ítéletét is ki lehetne kérni.«

»A szövetségi szerződést egy törvényalkotó gyűlekezet készítené, alapul véve bizonyos elveket, mik közül néhányat megjelölök.«

»1. *Közösen érdeklő ügyek* lennének: a szövetségi terület oltalma, a *külpolitika*, a *külképviselés*, a *vám*, a *főközlekedési vonalak*, a *pénz*, a *súlyok* és a *mértékek*.«

»2. *Mindent, a mi a szárazföldi és tengeri haderőre, a várakra s a hadi kikötőkre vonatkozik, a szövetségi halóság fogna szabályozni.*«

»3. A szövetség *egyes államainak a küludvaroknál nem volnának külön képviselőik*; a szövetségi diplomácia egy és közös lesz.«

»4. *Közös lesz a vámügy*, melynek jövedelme az egyes államok közt akként fog fölosztatni, miként a törvényalkotó gyülekezet meg fogja szabni. *Közös lesz a kereskedelmi törvényhozás*. Egy a pénz, egy a súly, egy a mérték az egész szövetségben.«

»5. A törvényalkotó gyűlés fogja eldönteni azt is, vajjon a szövetségi gyülekezet (parlament), mely a törvényhozó hatalmat gyakorolja, csupán egy kamarából álljon-e, avagy kettőből, mint az amerikai Egyesült-Államokban? Utóbbi esetben a képviselőház választatni fog az egyes államok népességi aránya szerint. A szenátusban a nagy és kis államok egyenlő számú tagok által lesznek képviselve, a miben a kisebb államokra nézve kitűnő garancia rejlik.«

»6. *A végrehajtó hatalmat egy szövetségi tanács gyakorolja*, melyet, ha egy kamara lesz: ez, ha kettő: ezek választják. Ő fog irányt adni a külpolitikának is a törvényhozás ellenőrzése mellett.«

»7. *A szövetség hivatalos nyelve fölött a törvényalkotó gyűlés fog határozni*. A végrehajtó és törvényhozó hatalom gyakorlatában *minden tag saját anyanyelvét használhatja*.«

»8. A szövetségi hatóság székhelye váltakozva majd Pesten, majd Bukarestben, egyszer Zágrábban, máskor Belgrádban lesz.«

»9. Azon államnak, hol a szövetségi hatóság a főnnebbi sorrend szerint tartózkodni fog — feje egyidejűleg a szövetségi tanácsnak és a szövetségnek is elnöke lesz.«

»10. Minden egyes állam otthon oly alkotmányt ad magának, a minő érdekeivel leginkább meg-egyezik, természetesen azon föltétellel, hogy ez alkotmány elvei a szövetség által szentesített elvekkel ne ellenkezzenek.«

»11. A különböző nemzetiségek és vallásfelekezetek egymáshoz való viszonya a következő alapon rendeztetnék, melyek már a magyar bizottságnak Turinban 1860. szeptember 15-én közzétett emlékiratában is benfoglaltatnak.«

»Nevezetesen:«

»a) Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött. E nyelven fognak folyni szóbeli tanácskozásai; készülni jelentései és levelei a megyefőnökhöz; kérvényei a kormányhoz és a diétához. Minden község maga szabja meg azt is, hogy iskoláiban melyik legyen a tannyelv?«

»b) Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék? E nyelven fognak folyni a szóbeli tárgyalások, szerkesztetni a jegyzőkönyvek s a levelezések a kormánynyal. A kormány viszont szintén e nyelven válaszol s fogalmazza minden rendeletét.«

»c) *A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés szerint használhatja az országban élő nyelvek bármelyikét.*«

»d) A törvények a megyékben és községekben otthonos valamennyi nyelven közzé fognak tétetni.«

»e) Az ország lakói szabadon egyesülhetnek nemzetiségük érdekében, vagy nemzeti egylettekké szervezkedhetnek kényük-kedvük szerint s tarthatnak kisebb-nagyobb gyűléseket és időhöz kötött értekezletet vallási ügyeik elintézése végett. *Egyszersmind*

választhatnak maguknak nemzetiségi főnököt, a kit vajdának, hospodárnak vagy más effélének nevezhetnek.«

»f) Templomaik és iskoláik fölött intézkedni, a nemzetiségi egyletekre bízhatják, szabadon választva főpapjaikat s címezve ezeket patriarchának, metropolitának vagy más effélének.»

»g) Statutumokat hozhatnak szervezetük s nemzetiségi és vallási érdekeikre vonatkozóan.»

»h) Az állam csupán egyet követel tőlük: azt, hogy határozataik és tetteik nyilvánosságra hozassanak.»

»Hiszem, hogy a fönnebbi javaslatokat a dunai tartományok mind elfogadják, mert megfelelnek óhajaiknak s érdekeiknek s biztosítják jövőjüket. Ily módon sikerülni fogna köztök benső egyetértést eszközölni, a minek legelső következménye a zsarnokok bukása és az volna, hogy szétmállának azon vén és korhadtt államok (értse Ausztria és Törökország), melyek őket most szolgátságban tartják s nemes törekvéseiket meggátolják. Az ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítanak fátyolt a multra s nyujtsanak egymásnak kezét, fölkelvén, mint egy ember a közös szabadságért s harczolván valamennyien egyért, egy valamennyiünkért a svájceziaktól adott régi példa nyomán. Az ég nevére kérem, fogadják el e tervet, mely nem konczesszió, hanem kölcsönös és szabad szövetség. Minden egyes aldunai nemzet, ha sikerülne is maga köré gyűjtenie, most máshová tartozó rokonait, legfőlebb másodrangú államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszedelemben forogna. De ha a magyarok, szlávok és románok a fönnebbi tervet fölkarolják, elsőrendű, gazdag és

hatalmas állam lesznek 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében.«

»Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között!... Ime, ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom! Ime, egy mosolygó jövő valamennyiök számára!«

»Turin, 1862. május 1-én.«

Kossuth Lajos.«

E pontokban állította össze Kossuth azt a képet, a mint ő a jövőbeli »önálló« Magyarországot, mint a dunai szövetség egyik tagját kontemplálta.

Ezt lehet helyeselni vagy kárhóztatni; lehet Kossuthnak azt a szemrehányást tenni, hogy túlsötéten látott, mikor *ennyi* áldozatra volt hajlandó; lehet azt mondani, hogy a szláv molochnak hozta áldozatul hazáját, azért, hogy azt az osztrák körmei közül kiszabadítsa; sőt azt is lehet mondani, hogy az Ausztria elleni gyűlölete elfogulttá tette elannyira, miszerint elvesztette tisztán látását is; de fel lehet tenni azt is, hogy a hazában uralkodó hangulatról helytelenül volt informálva. De itt azután ítél-tünkkel meg kell állanunk és nem szabad meszszebb menő következtetéseket levonnunk.

A »dunai szövetség«-nek az »Alleanzá«-ban lett megjelenése után csakhamar élénk kritika hallatszott minden oldalról; úgy a menekültek soraiból, mint hazulról.

Mi, itthon, e tervet június első napjai valamelyikén az akkori hivatalos lapban: a »*Sürgöny*«-ben olvastuk; nevetve mondtuk egymásnak:

»A kormány ily sületlenséggel akarja Kossuth népszerűségét előttünk lerontani« — s félredobtuk

a lapot, annyival inkább: mert sem a »Pesti Napló«, Deák Ferencz közlönye, sem a »Magyar Sajtó«, a »határozatisták« lapja azt nem hozta.

De csakhamar más nézetre kellett térnünk. Bárhova mentünk, kaszinóban, körben, társaságban, mindenütt e szörnyszülöttről beszéltek és csakhamar a külföldi nem-német lapok is közölték e »szövetség« tervét, sőt apránként azon magyar lapok is, a melyek eddig következetesen elhallgattak, itt-ott oly észrevételeket tettek, a melyek többé kételkednünk sem engedtek a tervezet létezése és Kossuth apasága felett. Sőt jöttek kritikák Kossuth menekült társaitól, magyaroktól is, s ezek levelei kézről-kézre jártak. A politikai pártok összejöveleiről és azok megbotránkozásáról szállingóztak hírek. A »Nemzeti kör«-ben *Sztupa György* gyógyszerész, egy mozgékony, igen derék és sok jóakarrattal bíró egyén, a ki mindenütt megfordult, beszélt:

— A »határozatiak« kétségbe vannak esve, Kossuth ezen terve miatt és a mágnás tagok fel akarják mondani a »fegyvertársi viszonyt«.

Szóval: itthon egy kész összegabalyodás; mert azt, hogy egy kétharmadrészben szlávokból és románokból álló parlamentben Magyarország »*magyarjai*« egy törpe minoritást képezzenek,

hogy a szövetség végrehajtó hatalmát *ezen* elemek tanácsa gyakorolja,

hogy a hivatalos nyelvet *ezen* elemek határozzák meg és a magyar nyelv használhatása csak a *magyar többségű* megyék és községek számára legyen megengedve,

hogy Erdély Magyarországtól egy különvált

testnek tekintessék, melynek csak közös »kormányzója« volna, holott az 1848-iki törvények azt Magyarországgal egyesítették és most ezen tervzet szerint pedig az erdélyi magyarság és székelység az oláhoknak kiszolgáltassék,

hogy a *hadügyet, külképviseletet, kereskedelmet, vámügyet* az a közös parlament intézné el,

hogy ezen szövetség székhelye: Belgrád, Zágráb, Bukarest, sőt még — Budapest is, felváltva,

hogy az országgyűlésen mindenki tetszés szerinti nyelven beszélhet: magyarul, németül, tótul, szerbül, románul, vendül, ruthénül, héberül (babyloni viszonyok),

hogy a szövetség egyes provinciájává leszállított Magyarország autonomikus hatásköre körülbelül egy magyar megye jogkörére korlátozzatnék, stb. stb.,

ezeket önérzetes magyar ember, ennyi küzdelem, ennyi szenvedés után és árán el nem fogadhatja. Hát biz ez a tervzet is egy »oly csirke-»portentum«, mely a kitartást mállasztó időnek tizenkét éves incubatiójából kelt ki.« (Kossuth: »Irataim« III. k. 124. lap.)

Itt még csak azon körülményről akarok említést tenni, hogy Kossuth iratai most idézett III. kötetének 735. lapján, a hol e confoederationális eszme megszületésének történetét írja le röviden, még a következőket is mondja:

»... Klapka tábornok (akkor még igazgató-társam) adta tudtomra *ápril 24-én* (1862-ben? miután Klapka — mint Kossuth egy pár nappal előbb a 726., 727. és 728. lapokon elbeszéli — *1861. június 6-án az Igazgatóságból kilépett*, a confoederationális

okmány pedig csak 1862. *májusban* jelent meg), tehát »Klapka tábornok adta tudtomra ápril 24-én, hogy Canini úr (előbb a »Tribuno« szerkesztője) a Keletre küldetik a kormány által, a végett, hogy az egyetértésre jutás érdekében működjék a fejedelemségekben és Szerbiában, s hogy elutazása előtt be fogja magát nálam mutatni«;

s később a 737-ik lapon:

»... Ily szempontból váltottam eszmecserét Caninival a confoederatio felett.«

De hát meglehet, hogy Kossuth itt a dátumokban tévedett, a mi különben nem volna nagy csuda oly óriási munkásság mellett, minőt e rendkívüli ember egész késő véniségeig folytatott.

Ez azonban mellékes kérdés.

Hanem komoly megítélés alá esik azután a »dunai confoederatio« eszméjének generátorától az a magatartás, az a fellépés, melyet az 1867-iki kiegyezés megalkotója, Deák Ferenczcel szemben foglalt el 1867. május 22-én Párisból írott levelében, midőn szemére hányja, hogy műve

»hazánkat állami állásából kivetközteti és az osztrák birodalommal egy államtestületté összeforrasztja.« (Ő, a ki szláv és románnal akarta összeforrasztani!),

hogy a magyar hadsereget az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé dekretálja (ő, ki a magyar hadsereget oláh és szerb seregek kiegészítő részévé akarta tenni! s annak miképi alkalmazását a magyar országgyűléstől el-, a szövetségi tanácsra átruházni; ő, a ki a külképviseletet, úgyszintén a hadi költség kivetését, a vám-, közlekedés-, kereskedelem-, pénz-, súly- stb. ügyeket

a magyar országgyűléstől elvonni és a szövetségi gyűlésre bízni akarta).

Ehhez jó még, hogy az egész tervezet *nemzeti-ségi* elemekre osztja a szövetség alkatrészeit, a mi nagyon tetszetős lehet románnak, szlávnak, melyek zárt tömeget képeznek és erős beolvasztási képességgel bírnak, de határozottan végpusztulással fenyegették a magyarságot, a melynek sorai minden irányban erős nemzetiségi tömegekkel vannak át-meg áttörve.

Ezen egész rendszer megint arra vall, hogy Kossuth folyton illúziókban élt, hogy inkább költői kedély, mint államférfias számító jellem. Imádta nemzetét, eszeágában sem volt azt elpusztítani; de saját fantáziái annyira behálózták ítéletét, hogy théziseinek horderejét és végkövetkezményeit nem tudta belátni. Mikor azután ezekre a nyugodtabb ítéletűek figyelmeztették: maga megdöbbsent saját eszméi felett, és minden utat-módot megkisértett, hogy ezeket másokra, sőt a közzététel tényét is Helfyre átháríthassa, mit ez utóbbi, a maga rajongó Kossuth-imádásában, nemeslelkűleg egész készséggel el is vállalt . . .

De hát ez volt Kossuth egyik nagy gyengesége, hogy tévedéseiert sem a mea culpát nem akarta kimondani soha, sem tévedésképesnek magát el nem ismerte, hanem botlásaiért, sőt nagy és súlyos hibáiért mindig másokra szerette átköltetni a felelősséget; így Széchenyivel, így Görgeyvel, így a menekülés közben: Klapkával, Pulszkyval stb., a kik őt bizonytalan utain tovább követni nem akarták, és megátalkodott illúzióit alappal bíró számításoknak elfogadni hajlandók nem voltak.

Ily viszonyok közt bizony nagyon rosszul vette ki magát az az attitude, a melyben Kossuth Deáknak kiegyezési működése körül minden lépten-nyomon útját állotta, vagy legalább akadályokat emelni próbált, mondván: hazánkat a korhadtt Ausztria vontató-köteléhez akasztotta, s önállóságát, függetlenségét feladta, s ráfogván, hogy »a jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutott.«

Deák Ferencz a »Pesti Napló« május 30-iki számában Kossuthnak e támadására egyszerűen azt mondta:

»... E vádirat ellenében magamat s eljárásomat igazolni nem tartom szükségesnek. Politikai eljárásom nyilvános volt. Elveim, nézeteim és minden állításomnak, minden javaslatomnak okai tudva vannak a közönség előtt, mert *őszintén* és tartózkodás nélkül kifejtettem azokat ott, hol képviselői állásomnál fogva jogom és kötelességem volt felszólalni ...«

»Kifejtettem azon *egyéni* véleményemet, hogy én helyzetünkben a békés kiegyenlítést üdvösebbnek tartom, *mint oly politikát, mely bizonytalan ígérek mellett várákozásra, további szenvedésre utalva, csupán véletlen eseményektől, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segélytől, melynél bizonyosan nem a mi érdekünk volna a főtekintet, új és idegen szövetkezéstől, melynek sem alakja, sem czélja, sem haszna még tudva nincs, függesztené fel sorsunk jövődjét.*«

Az országgyűlés többsége Deák mellett állott, de a tömegek, s különösen a fiatalság, Kossuth nézetei mellett, s mint mindig, úgy akkor is, voltak

Szilágyi Virgilek, a kik a lobbanékony fiatal keblet a végletekig feltüzelni kellemes mulatságnak tekintették, s ha azután bajba került az ifjúság, ők vagy gyáván megugrottak, vagy különböző immunitások sánczai mögé elrejtőztek.

Kossuth levelét, a mely Deákot támadta, — a lapok hírei szerint — a tömeg 40,000 példányban vette meg; Pulszky levele, mely Kossuth állításaira szenvedélyesen reflektált — állítólag — 12,000 példányban kelt el, de a fiatalság azt egyúttal — nyílt téren meg is égette.

Kossuth tudta, hogy ő még mindig bálványa a tömegeknek; a napi politikusok pedig, a kik más-ként felszinen megmaradni képesek nem voltak, nevének fénysugarai alatt húzták meg magukat és e dics-sugarakat palástul használva, a távollevő nagyságát saját parányiságuk maszkirozására használván, kieszközölték, hogy nevezetes események és fordulópontok alkalmával mindig gáncsolólag és akadályozólag álljon az ország fejlődésének útjába.

★ ★ ★

A dunai confoederatio eszméje éles fényt és mély árnyat vet Kossuth politikájára.

Kossuth elég éles ítéllettel birt annak tisztán látásához, hogy ez ország, melyet ő imádott, ez a magyar faj, melynek fentartására egész életműködését szánta, nem elég erős ahhoz, hogy önmagában állva, európai hivatását betölteni és függetlenségét megóvni képes legyen. Látta, hogy Európa keletén egy nagy vajudás tünetei mutatkoznak, melyek a közel időben beálló nagy átalakulási proceszusznak előjelei. Látta, tudta, hogy a magyar

faj nem bírja ki — elszigetelten állva — azon örökös nyugtalanságokat, melyeket a szomszéd ellenséges fajok a határainkon belül élő fajrokonai útján folyton felidéznek és táplálnak. Lassanként felémészti ez örökös izgalom a magyarnak életerejét. Ez a természet útja. Egy kicsi, nyomorult féreg öli meg a leghatalmasabb tölgyet is, lassan-lassan a fa velőjéig fúrván be magát.

Ez okból sürgette Kossuth Lajos minden alkalommal az e fajokkal való kibékülést.

De ezt könnyebb megkívánni, mint keresztül vinni. Hiába jelölte Kossuth az ezen fajokkal való kibékülést »élethalál-kérdésnek«; a tradíciót, évszázadok történetét, évszázados előítéleteket nem lehet egy tollvonással megsemmisíteni. Pedig e fajokkal a megalkuvást minden áron létre akarta hozni, mert nélkülök, a velük való benső szövetség nélkül, a magyar fenn nem állhat. Ezért jelölte ezt »élethalál-kérdésnek«.

Kossuth ítélete, hogy az elszigeteltség a nemzet halála — kétségtelenül helyes volt.

Ugyanez eredményre jutottak az ősök, kik az Árpád-házi királyok kihaltával, vagy egy szomszéd tartomány királyát, vagy az ujonválasztott király útján egy szomszéd ország szövetségét biztosították maguknak, vagy végre, ha erős, hatalmas embert nyertek királylyá: ennek vezetése alatt a szomszéd országokat vagy szövetségre kényszerítették, vagy azokat meghódítván, mint hódoltságot kezelték, és így növelték az ország fegyveres erejét. Majd később a Habsburg-házzal léptek összeköttetésbe és e házból választották királyaikat, ugyanazokat, a kik az osztrák örökös tartományok urai

és fejedelmei, és majd a római szent birodalom koronáját viselő császárok voltak. Ez úton biztosítottak maguknak folytonosan kellő erőt a kül- és beltámadások legyőzhetéséhez.

Ez a kapocs állott fenn Magyarország és a Habsburg-ház közt 1849-ig.

Sok rossz napot élt a magyar e kapcsolatban, és mégis e kapcsolat tartotta fenn a török pusztítások alatt is, mikor kipusztultak egész vidékek, romhalmazokká lettek városok és falvak, s rabszíjra fűzve vitték ki török tartományokba Magyarország lakosait, és a ma népes és virágzó Dunántúl termékeny vidékein napok hosszat lehetett utazni, a nélkül, hogy egy élő emberrel találkozzék az utas, ha nem török, magyar, vagy osztrák fegyveressel.

A Habsburg-dynastiával való összeköttetés védte meg Magyarországot a végpusztulástól, a magyar fajt az enyészettől.

Évszázadokon át élt a magyar e dynastia alatt majd küzdve részben külellenséggel, részben magával koronás királyával. Minden küzdelemnek békekötés vetett véget, és a nemzet megint erőgyűjtéshez látott. Ily váltakozó helyzetben három és félszázadot élve át, a nemzet minden trónváltozásnál erősebb és hatékonyabb biztosítékokkal igyekezett önállóságát és alkotmányos jogait megvédeni.

Bármennyiszer és bármely oldalról támadtak legyen is ezek meg: a nemzet mindig és újra vissza tudta utasítani a támadást, és a támadó és támadott a folytonos küzdelem daczára is mindannyiszor egymás megértéséhez tudtak jutni, és a magyar különösen azon meggyőződéshez is — hogy elég erkölcsi, értelmi és fizikai erővel bír, a mely őt

képessé teszi az ezen kapcsolatból eredhető támadások meghiusítására; és hogy sem állami, sem faji existenciáját e részről veszély nem érheti. Másrészt az osztrák kormány is azon tapasztalatot szerzte, hogy — még ha akarná is — a magyar faj megsemmisítéséhez és állami jogainak eltörléséhez elegendő képességgel nem bír.

Ezen tapasztalatra ébredt mindkét fél az 1848—49-iki események alkalmából is, és ezért az itthoni komoly politikusok, tekintettel a három és félszázados összeszokás erős érzetére, azon nagy tekintélyre, melyben az uralkodó család a monarchiát lakta minden népfajnál részesül, és tekintettel a mostani uralkodó nemes tulajdonaira: a korona jogos várományosával és a dynastiával való kibékülést és a kiegyezést tekintették a kibontakozás egyedül helyes útjának. Ehhez járult még azon magas európai politikai szempont, hogy az Európa délkeletén fennálló ethnografiai viszonyok mellett az osztrák monarchia fennállását a hatalmak egyensúlyának fentartása is megköveteli.

És itt volt az eltérő pont Kossuth »dunai szövetsége« és a hazai politikusok útjai közt.

Az itthoniak, élükön Deák Ferenczcel, az eddigi kapcsolat fentartása mellett kívánták az országot és nemzetet a törvényes térre visszavezetni, és a királyt a törvények megtartására kötelező eskü letétele után megkoronázni, — míg Kossuth minden eddig fennállott kapcsolatot szétörni, és egy egészen új alakulást összehozni törekedett.

Deák az eddigi kapcsolatot, ha sok viharra járó, sok szenvedést és keserűséget felidéző volt is, de önfentartásunkra végzetesnek nem találta, —

Kossuth pedig oly elemekből akarta az új alakulást létesíteni, melyekkel való összeférhetésünk még kérdéses; velük való megélhetésünk problematikus; és velük szemben az erő-arányok reánk nézve szembeszökően hátrányosak.

Deák Ferencz minket a monarchiában a paritás alapján az osztrák féllel szemben egészen *egyen-jogúaknak*, — *Kossuth* pedig bennünket a dunai confederatióban a jogoknak csak egy negyedrésztére jogosultaknak tervez.

Deák Magyarország souverainitását teljesen megővni, törvényhozását függetlenné tenni, a közös ügyeket csak a külképviseletre és hadseregre kiterjeszteni tervezi, — míg *Kossuth* azokat majdnem egy előbbi megye autonóm hatáskörére leszorítani ajánlkozik.

Szóval: *Deák* a magyarnak fenn- és megtartja az országot, — *Kossuth* dunai confederatiója pedig azt mindenesetre veszélyezteti, — a németek aránylag kevesen lévén a monarchiában, germanizálásuk sohasem tudott nálunk gyökeret fogni, — míg a *Kossuth* tervezte szlavizmus és romanizmus óriási-lag hatalmasabb és a németnél sokkal erősebb, tehát beolvasztási hadjárata is félelmesebb, — *Deák* szerint mi egy *egész* vagyunk, — *Kossuth* terve szerint ez a szép Magyarország egy szlavo-romano-croatica birodalomnak egy *negyed része*.

Ha a két terv közt a mérleget akarnók felállítani, az körülbelül így esne ki:

Deák terve szerint az ország még hosszú küzdelmeknek lehet kitéve, de elveszte nem bizonyos.

Kossuth terve szerint az ország is, a magyar faj is, észrevétlenül ugyan, de biztosan eltűnnék a föld színéről.

„Gazdátlan levelek.“

(»Görgey is csak intrigáns s
ambitiosus volt, nem ex pro-
fesso áruló«.) Kossuth levele
Kiss Miklóshoz 1866. máj. 20.

Mig itthon a »dunai szövetség« tervezete hozta forrongásba a kedélyeket, és az emberek kételkedni kezdettek a felett, hogy az emigráció útján Magyarország egyáltalán táplálhat-e még reményt az eddigi nyomasztó helyzetből kiszabadulhatni? miután már a vérmes reményekben torkig szokott Kossuth is ily kétségbeesett eszmével akarja az országot megbarátkoztatni: addig egyik kopár szegletén az osztrák tartományoknak, a bérczes, sziklás Karinthia sötét fenyevesei alatt sajátyszerű jelenet játszódik le.

Karinthia fővárosától, Klagenfurttól mintegy 4—5 kilométernyire fekszik egy szegény hegyi falu, melynek lakossága télen a szomszéd városcában törekszik magát bármi nehéz szolgálatok teljesítése által értékesíteni, vagy egy-két méteres magas hóban utat tör magának a sziklás erdőkbe és ott élet-halálveszedelem közt, csekély napibér mellett, mint favágó tengeti életét. Ha azután egy a hegytetőn járt zerge által lelökött hólabda egy mindent összezúzó irtózatossá lavinává, egy leszakadó hegyóriássá nőtte ki magát-, vagy egy hirtelen támadt vihar az egész fenyőerdőt mint szalmaszálát összetöri vagy óriási hógörgeteget hengerít alá és ezek az alatt dolgozó munkásokat eltemetik: akkor ezeket már csak a tavaszi hóolvadáskor lezuhogó hegyi patakok hozzák le a völgybe. Itt azután az árván

visszamaradt családtagok a szomorú esetet egy deszkatáblára festetik, a mely mellett, mikor a szegény munkás elhalad: kalapját megemelintí, keresztet vet magára, mély fohász szakad fel kebeléből és saját sorsára s esetleg visszamaradó családjára gondol!...

Az ekkép elpusztultak helyébe a jövő télen mások mennek, ugyanazon munkára, ugyanily veszélyekkel szállva szembe!... Jaj! az élet sanyarú tengetésének módjai között a szegény embernek nem sok választása van.

Egyikét e falvaknak »*Viktring*«-nek hívják. Lakói elnémetesedett szlovének.

A falu maga is nyaranta oly idegeneket fogad be, a kik kevesebb költséggel rendelkezve, mégis egy egészséges, tiszta levegőt keresnek fel, a melyben a városi munka és hajsza által tönkretett idegeiket, olcsóbb pénz mellett, némileg megint munkaképessekké tegyék.

Ezen falu előtt áll egy kis magános ház, melynek csepp kertjét egy kerítés veszi körül és gyümölcsfák nyujtanak benne mérsékelt árnyat.

Egyik fa alatt egy 44—45 éves férfiú ül, magas homlokú, rövidre nyírott hajú, kissé hosszú fej; élénk két szeme kék; ritkás szőke szakál köríti ovál arczát; fején szalmakalappal; elmerülve tekint az előtte fekvő nyitott könyvbe. A kerítés kis ajtaján egy szép, élénk kis pudli kutya szalad be és barátságosan közeledik az elmerülten olvasó férfiúhoz és ezt felzavarja mély elmerültségéből; az eb nyomában pedig egy angolos divatszerű nyári öltönyű alak, szintén az olvasó férfiú felé tart. Ez utóbbi felkel, a vendég felé megy és közelébe érve,

németül kérdi: mi járatban volna? megjegyezve, hogy ő angolul nem beszél, hanem csak francziául és németül, szíveskednék tehát e nyelvek valamelyikét használni.

— Én Berzenczey László vagyok, — mond az idegen magyar nyelven.

— Mi szél hozta önt ide? — kérdi a házikó lakója szintén tiszta magyarsággal.

— Görgey tábornok úr, — mondá a vendég — én épp úgy önkénytelen vendége vagyok e bérczes vidéknek, mint ön maga is. Az osztrák engem szintén ide internált, és innen épp úgy, mint ön, csak rendőri engedély mellett távozhatom.

Ez a történet 1862. nyarán esett meg, szó szerint, a mint itt leírtam, és a mint azt Görgey tábornok úrnak, kivel a múlt év óta szerencsém volt megismerkedni, saját előadása után írom le.

Összekeverült itt két férfiú, közös sorsot osztva, idegen földön, egyazon helyen, kiknek egyike a politikai élet, a politikai meggyőződés innenső, — a másik az ellenkező polus tulsó irányát képviselte. Berzenczey Kossuth-imádó volt, a ki iránt Görgey — köztudomásúlag — csodakevés nagyrabecsülést érzett, — Berzenczey rajongó forradalmár, a ki Görgeyt szíve mélyében »áruló«-nak tartott, — Görgey a pozitív életet ismerő és idő előtt bölcsésszé vált gondolkodó, — Berzenczey Kossuth ideáлизmusától áthatott tűzkatlan, — Görgey a sors csapásai és egy igazságtalan végzet elleni harczában leszűródott, nyugodt ítéletű férfiú, — Berzenczey, a ki Kossuthot a nemzet Messiásának tekintette, — Görgey, a ki 12 évi contemplálás után is Kossuthot csak nagyképű szájhósnak nézte, — Berzenczey 1849-es, — Görgey

1848-as, — Berzenczey, mint mondtuk, forradalmár, — Görgey az uralkodóházzal való kiegyezkedés híve.

Berzenczey Klagen 'urtba lett megérkezése napján nyilvános helyen ebédközben kijelentette, hogy — Görgey életét megkeserítem.

Ez az ímént leírt látogatása, a »megkeserítés« megkezdése volt.

Görgey saját sorsával és a hazában rosszhiszeműleg megrontott erkölcsi jó hírnevével tisztában volt. Nem volt már, mint ő mondja, »sem veszteni, sem reményleni valóm«. Egy filozóf nyugalomával és objektivitásával tekintette helyzetét, mérlegelte és hasonlította össze saját tetteit, az azokra vonatkozó hangulattal és hittel, és az iránta keletkezett elfogultsággal, s azon végkövetkeztetésben nyugodott meg :

— Felőlem elfogulatlanul csak az unokák unokái fognak ítélni. Egyeseknek törekvése a történeteket helyes világításba helyezni, csak becses anyag lesz az elfogulatlan késő kor számára.

Így nyilatkozott a bámulatós ember e sorok írója előtt önmagáról, a keserű és kínos tusák után, a melyeket önmagával, fel-felháborodó önérzetével, ki-kitörő lelki fájdalmával vívott, míg minden emberi indulatot leküzdve a bölcsész nyugalomát megtudta találni, mely ma egész lényén előmlik.

A »gazdátlan levelek« már a leszűrődött objektivitás kifejezései és tárgyalják a Berzenczeyvel folytatott párbeszédet, melyek alatt ez Görgeyt nem kímélte meg egyetlen oly vád felemlítésétől sem, melyet a közvélemény ellene formált.

Berzenczey ezen első »megkeserítési« látogatását megtette, és ezt követte csakhamar egy második.

majd egy harmadik s végül mindennapos látogatója lett Görgeynek, a kivel való együttlét, a kinek fejtegetései és felvilágosításai egész lelkét lekötötték.

E »gazdátlan levelek« tulajdonképpii »gazdái« a magyar közönség, a melynek bennük alkalmá nyílik, egy nagy emberének szíve mélyébe betekinteni és agya gondolatait mintegy Röntgen-sugarak által megvilágítva láthatni.

Kezdődtek ezen beszélgetések feljegyzései 1862 őszén és tartottak egész télen át.

Egy helyütt összeköttetésbe hozza Berzenczey az osztrák kegyetlenségeket Görgeynek az orosz előtti fegyver letételével. Erre Görgey azt mondja:

»A bécsi kormány hőstettei és a fegyverletétel »közt« *causalis nexus nincs* . . .«

»Avagy talán a világosi fegyverletétel előtt nem végeztetett ki Haynau kötél és golyó által magyar hadi foglyokat? báró Mednyánszky Lászlóra, Gruber Fülöpre, Rázgára, Hruby Györgyre s több hasonorsú áldozataira Haynaunak talán már senki sem emlékszik?!«

»Avagy talán azok közt, kiket ugyane sors Világos után ért, nem valának-e olyanok is, kik a világosi fegyverletételben részt nem vettek volt?«

»Vajjon mi köze lehetett gr. Batthyányi Lajosnak a világosi fegyverletételhez?«

»És nincsen-e ott az aradi áldozatok között Dessewffy Arisztid, ki sem Világosnál, sem az oroszok előtt, hanem az osztrákok előtt és nem is kényszerítve általuk (minthogy nyitva volt mögötte a török határhoz az út), hanem szabad, önelhatározásából rakta le a fegyvert?« (Lásd: Gazdátlan levelek 19., 20. lap).

Másutt pedig így szól:

»Hahogy azon szerencsét, miszerint kartársaim foruma előtt minden reám fogott mulasztási bűnök terhe alól felmentessem, csak egy képmutató »*mea culpa*« árán lehet elnyernem: akkor le kell tennem róla.«

»De midőn ez egyik arasznyi időszak igazságtalan ítéletének minden következményeit megadással végigtűröm: egyúttal feljebb viszem ügyemet azon másik arasznyi idő fóruma elé, a mely időt még ezután meg leszen engedve élnem hazám történelmében.«

»... Állítatok ma újból, ugyanazon körülmények közt Orsova és Világos közé: és köztem, meg Orsova közt megint ugyanazon legyőzhetlen akadály fog emelkedni. És ezen akadály megint nem az osztrák császári hadsereg leend, hanem ma éppen úgy, mint tizenhárom év előtt, egyedül e varázsigé:

»Itt élned, halnod kell!«

»Hogy e varázsszó éppen én rajtam mind ez ideig be nem teljesedett: az nem az én érdemem, sem nem az én bűnöm.« (Lásd: Gazdátlan levelek 18. l).

Egy más alkalommal Berzenczey megint ama kínos témát, az aradi vértanúkat pendítette meg és hozta összeköttetésbe, »causalis nexusba«, a világosi fegyverletétellel, mire Görgey ekkép válaszolt:

»... Ön leszorít egy nemzet szenvedéseinek nagyszerű teréről, be az egyéni gyötrelmek nyomorú körébe, felettébb csodálatosan arra nézve kérven felvilágosítást tőlem:

»Vajjon e fegyverletételt akkor is elvégeztem volna-e, ha látnoki tehetséggel felruházva előre láthattam volna: mi lesz az én sorsom, mi barátaimé?«

»... millióit kellett megmentenem polgártársaimnak azon nyomorgattatástól, melylyel őket sok ezerre menő fegyveres fosztogató csapat fenyegeté azon pillanatban, *melyben egy kétségbeesett utolsó csatának előre látható múlhatlan balkimenetele véget vet minden katonai fegyelemnek.*«

»Maguk is, említett *barátaim*, ezen meggyőződéstől valónak áthatva, mikor *helyeslék elhatározásomat.*«

»Azonkívül osztolni kívántak végzetemben.«

»**Ha ekkor egy isteni kéz újja fellebbenti vala szemeink előtt a jövődönék fátyolát? . . . akkor én a fegyverletételt mégis megkísérlettem volna — csakhogy akkor boldogtalan barátaim közreműködése nélkül tevém vala azt.**«

Ime egy bepillantás oly férfiú gondolatmenetébe, kinek esze és szíve összhangban van; ki érzi, hogy egy kétségbeejtő helyzetben általa átvett diktatúrával mégis minő kötelességek súlyát vállalta magára hazája, annak lakossága, polgártársai, a nép milliói iránt, kiket *egy már kilátás nélküli csata* vagy hosszabb-rövidebb harcz keserű következményeitől megkímél, félrelökve az egyéni dicsőség csábítgatásait, melyek egy páratlanul vitéz és vezérének személyét imádó csapat élén okvetlen bekövetkező hősi halálban integetnek felé! Itt »egy nemzet szenvedései«, ott »számomra legfeljebb *azon dicsőség*, hogy még egy csatát vívtam«, — itt egy magát dicsőséggel és babérokkal tetézt hadsereg természetes büszkeségének hizelegve és az utókor általi istenítésnek kilátásával feláldozni magát és 25,000 ifjú magyar életet *cél és haszon nélkül*, amott egy szomorú cselekvényt hajtani végre, a legszo-

morúbbat, a legkeserűbbet, a mi egy hőstetteire büszke hadsereget érhet; fegyverét az ellenség lábai elé lerakni... még legyőzetlenül!

S ő az utóbbit választotta, hogy »polgártársai millióit« mentse meg egy — számtani biztossággal előre látható csatavesztés után — minden katonai fegyelem nélküli fosztogató katonaság nyomorgatásától és hogy hazájának megmentsen még 25,000 ifjú, reményteljes életet.

És midőn mi mindnyájan, az egész nemzet, követ dobunk reá a világosi fegyverletétel s még inkább annak következménye gyanánt oda állított kivégzések folytáni elkeseredésünkben, és ezt neki szemére hányják, vajjon mit mond ezekre?

»... hogy a világosi fegyverletétel részemről személyes spekulácziónak cselekvénye volt-e vagy pedig a hazafiúi kötelességérzeté?«

»Én *emezt* állítom — ti *amazt*. És miután szerencsétlenségemre nektek amoda — *kivégzett bajtársaim sírhanljaira*, emide meg azon tényre van módokban újjal mutatni, hogy *engem mindössze is internáltak*: részetekre áll a közvélemény s én *elítéltelem*.«

.....

»Ti bajtársaim iránti árulással vádoltatok engem.«

»Azt felelem rá: *bajtársaimat megmenteni* — fájdalom! — *nem állt hatalmamban*. Ismételni előszóval korábbi mellettük való, írásbeli kérelmemet, volt mindaz, a mit tettem, s *ezt lelkiismeretesen meg is tevém*. De kérelmeimnek nem volt meg a kívánt hatása.«

És most térjünk vissza azon sorokra, melyeket e fejezet elején Kossuth Lajosnak Kiss Miklóshoz 1866 május hó 20-án intézett leveléből idéztem, hogy

»Görgey is csak intrigáns s ambiciózus, nem ex professo áruló — mégis elvesztette a hazát.«

Különös! tehát Görgey *csak* intrigáns, *csak* ambiciózus. Ez Kossuthtól egészen új tétel. És e tételt csak most bocsátják világgá — Kossuth halála után; csak, 1898-ban »Iratainak« VI-ik kötetében! Számítás ez, vagy véletlen? Számítás-e, hogy 1849 október 2-án Widdinből Komáromba írt levelében Görgeyt *árulónak* mondja és ezt mindannyiszor ismétli még »Irataim«-ban is, valahányszor alkalma akad rá, holott már 1866-ban *csak* intrigánsnak és ambiciózusnak állítja egy *bizalmas* levélben? Számítás-e, vagy véletlen, hogy ezen nézetváltozásnak *tilkon tartását* 32 éven át megóvták? és csak Kossuth *halála után* ennek fia révén került nyilvánosságra?

Bizony! bizony! ha Kossuthnak a szabadságharcz megbukása utáni eljárását Görgeyével egybe-hasonlítjuk: az elfogulatlan bíró ítélete nem Kossuth javára fog dönteni.

Kossuth 1849 október 2-án, mint viddini *török fogoly* azt írja:

»... Tőrekvésem Komárom várát biztosítani.« (Nos, ki nevet itt!? a fogoly Kossuth, Törökországban, kinek sem egy puskája, sem egy embere, sem — s ez becsületére legyen mondva, — egy fil-lérje, főtőrekvésének Komárom várának biztosítását mondja!!...) »Ha ez magát hat hónapig tartja, — így folytatja — a haza meg van mentve. Ez okból Henningsen F. magas állású angol urat (helyeseb-

ben: nem magas állású ugyan, de Kossuthért rajongó *kalandort*) hazánk »legmagasabb« (!!) barátjai egyikét, küldöm be, s a legelterjedtebb hatalmat adom neki, mindent tenni, mit Komárom megtartására és biztosítására szükségesnek látand; *kinevezni vagy letenni bárkit* (tehát *letenni Klapkát is*), a mint azt jónak itéli; a nemzetet jutalmazásra vagy kárpótlásra kötelezni. Különösen a hazaárulás büntetése alatt megtiltom hazámfiainak az ellenséggel az ő tudta nélkül bármi alkudozásba ereszkedni.«

»Rendeleteimnek köteles mindenki engedelmeskedni. Komárom megtartásától függ a haza élete. E várat feladni *a nélkül, hogy az 1848-diki alkalmány megtartassék*, a nélkül, hogy az ország az *ügyünket védő Angolország* (óh, óh! minő önámítás!!) biztosítása alá helyeztessék, s a nélkül, hogy az alku általam is aláíressék, hazaárulás lesz, melyet meghatalmazottam halállal büntetend (!!!), mi végre őt minden hazafi segíyezni köteles.«

»*Angolország rokonszenve irányunkban hatalmassan nyilatkozik* (?? minő önámítás!!). A segedelem órája közelget (??honnán? kitől?). Ha Komárom kitartó, az ország meg van mentve. Hűtlenség és viszály döntötték veszedelembé az országot: Komárom, a hűség s egyesség megmentheti azt. Az Isten és a nemzet átka szálljon arra, ki a nemzetet megcsalja.« Kossuth m. k. (Lásd Horváth M.: Magyarország függetlenségi harczának története III. kötet 590—591. lapok.)

Erre Horváth Mihály egy lappal elébb azt mondja: »Kossuthnak *a bizonyosság, hogy maga s bajtársai kiadatni nem fognak, hamar visszaadta lelki ruganyosságát*, mely őt azután a legkalandosabb

tervekre ragadta...» »Augusztus 14-én Bemnek levelet írt, melyben egyebek közt akként nyilatkozik, hogy *ő lelke mélyében meghatva a hazát lesújtó iszonyú csapástól, nehogy annak szenvedéseit még inkább súlyosbítsa* — végképp lemondott a politikai szereplésről.«

»Annál meglepőbb tehát — folytatja Horváth Mihály — *s különös világot vet e férfiúnak mind jellemére, mind akkori hangulatára, hogy október elején ismét Magyarország teljhatalmú kormányzója gyanánt lépett fel s kezd vala intézkedni az ország ügyeiben, mire lemondása után, sem hatalma, sem tere nem volt többé az ország leigáztatása után.*» Sem jogczíme — teszem hozzá én.

Itt már most hasonlítsuk össze Kossuth és Görgey jellemét saját nyilatkozataik, saját tényeik alapján.

Mindketten látják az iszonyú szenvedést, a mely alatt az ország a lesújtó csapás után nyög. Az *első perczen* Kossuth lemond a további szereplésről, *nehogy a szenvedést még inkább súlyosbítsa*; Görgey, hogy a nép, hogy polgártársai millióit *»kiket ezen-től megvédeni gyenge«* (saját szavai), legalább megmentse a háborúnak iszonyaitól» szenvedéseit megakadályozza — lerakja dicsóséges fegyvereit, melyekkel maroknyi csapatával két nagyhatalom ellen már győzelemre számítania lehetetlenség.

Kossuth alig *két hónap* multával megfeledkezik népének szenvedéseiről, s küld egy idegen kalandort, hogy az ország felett élet-halál ura legyen, az ő nevében és vele s általa az országot tovább is forradalomban tartani szándékozik.

Görgey 12 év kínos tapasztalatai és leírhatatlan lelki szenvedések daczára azt mondja: »ugyanazon helyzetben ugyanazt tenném«.

Kossuth tehát a pillanat hatása alatt álló s illúziókban élő rajongó (hogy más kifejezést ne használjak), Görgey pedig a pozitív számok alapján ítélő katona és államférfi, a ki megállapítván az alapítelt, következtetéseit abból biztosan vonja le és nem csalódik, s ezért következetes marad elhatározásaihoz tetteiben is.

Kossuth ingatag, ki augusztus 14-én azt mondja: »Nem lehet nekem tegnap leköszönni, hogy ma ismét kezembe ragadjam a kormány gyeplőjét« és október 2-án már megint megteszi magát diktátornak és az ország nevében beszél és intézkedik — persze: papiron. Ma megbánja, a mit tegnap tett, s holnap megbánja, a mit ma mivelt.

Görgey állhatatos; nem mond ki döntő véleményt megfontolatlanul, de egyszer kimondott véleménye sziklaszilárd.

Kossuth — az 1848 megteremtője — 1849 ápril 14-én kimondja a detronizációt és az ország függetlenségét; de már 1849 október 2-án Komárom várának feladását megint csak az 1848-iki alkotmány fentartásához (lásd a fenti levelet) köti.

Görgey 1848 mellett köt kardot, azt vallja a váczi proklamációban, azért ellenzi ápril 14-dikét, és ez alapon kész lett volna tisztességes békét is kötni.

Kossuth 1849 június 26-án elfogadta Görgey indítványát, hogy az összes mozgatható haderő Komáromnál gyűjtessék össze; de már június 30-án még Görgeyt is a Tisza mellé rendeli; majd azután megint augusztus elején azon Görgey-féle tervre tér vissza:

az osztrákot Dembinszkyvel egyesülten megverni, azután a Tiszán át a Bácskaságra törni, s *innen Komáromnak venni útját.*

Szóval: a hány nap, Kossuthnak annyi terve volt; csak az a baj, hogy e tervbőség azon hibában leledzett, miszerint sohasem találta el az időhöz mért kellő tervet, hanem még másokat is akadályozott helyesen kiesztelt műveleteik végrehajtásában.

És csodálatos dolog! ugyanaz a Kossuth, a kit Madarász József már július közepén figyelmeztetett, hogy a Dunán túl tömérdek nyugvó erő hever, a melyet felhasználhatna — és ugyanazt írja neki Klapka augusztus 3-án, és Kossuth ezeket — — agyonhallgatja.

S íme most egyszerre, mikor már minden elveszett, mikor minden ellenállás összetörve, hadseregünk megsemmisítve; most Temesvár után azt mondja: semmi akadály nem állott Görgey útjában, még Temesvár után sem, hogy seregével *Komáromba vonuljon* és egyesülten a várőrséggel *a Dunán túlnak intact összes erejét emberben és anyagokban igénybe véve, folytassa a háborút* a muszka és osztrák sereggel egyszerre.

Nem-e szembetűnő az a tervszerűség, a melylyel minden mulasztást, még a legsajátabbjait is, Görgeyre erőlködik áthárítani?

Görgey pedig Kossuthnak mindezen insinüációira egész nyugodt lélekkel azt mondja:

»Aradon, augusztus elején — késő volt már! Június végével — Pesten — lett volna idején...« (Gazdátlan levelek 32—34. lap).

Nem szívesen helyezem ellentétbe egymással azon alakokat, a melyek minden szépet, nemesért, magasztosért lelkesülő ifjúkorunkban a bennünk élő szikrát lángralobbantották; és lelkemben fáj azon nagy férfiak emberi gyengeségeiről beszélnem, a kiket a jövő generációk elé mint a hazafiúi nagyság mintaképeit óhajtanék állítva látni. De ma, mikor megvénültem és egy hosszú élet után, tüzetes és odaadó tanulmány után azon megdönthetlen megállapodásra jutottam, hogy históriánknak egy óriás alakja ellen egy másik, a maga helyén nem kevésbé nagy alak, pusztán a leküzdhetlen rivalitás ösztönétől hajtva, a legmegdöbbentőbb gyanúsítások segítségével 30 éven át nem szünt meg a közvéleményt felizgatni: akkor nem állhattam meg, hogy, mint azon kornak — a kevesek közt — még ma is élő részecskéje, a multakból maradt benyomások és az azóta kifejlődött viták, és a napfényre került adatok alapján igénytelen véleményemnek nyomát egy igazságosabb kor bírálata alapjául hátra ne hagyjam.

Semmi személyi érdekem ez ügyben. Távol állottam egyiktől, távol a másiktól; mint világba lépő ifjú Kossuth szavain lelkesedtem, hatalmas szava valószínűsítette meg a jobbágyság felszabadítását, — pedig én is jobbágy fia voltam — az ő bátorságos fellépése alkotta meg a parlamenti kormányzatot Magyarországnak, melyet — fájdalom! — ma, egy félszázad után, éretlen és sivár hiúság már megint megbuktatni siet; ő vetette meg alapját annak, hogy Magyarország a magyar faj részére megtartható legyen, hol a késő unokák nyugalmas otthont találjanak, a melyben újból

megizmosodva, további ezer éven át fentarthassák magukat.

Görgeyt csak egy év óta ismerem személyesen. E munkám első kötete, melyben álláspontomat kettejük közt határozottan kifejtettem, már megjelent, mikor vele először találkoztam. De a visszaemlékezés megaranyozza a történeteket; az az őszi napsugár, a mely nekem, a 72 éves öregnek még erőt ad, hogy emlékeimet, meggyőződésemet papírra tehessem, hogy hitemet és lelkesedésemet egy igaz, nemes ügynek szentelhessem: épp oly büszkeséggel tölt el, mint az a tudat, hogy ifjúkoromban én is egy parányi részecskéje voltam azon óriás erőnek, melyet nemzetünk az önvédelem terén kifejtett. És most visszariaszt az a kimagyarázhatlan könnyűvérűség, a melylyel Kossuth e hadvezért folyton üldözi, folyton gyanúsítja, és — —

Akkor Görgeynek, az ő hadvezéri zsenialitásának köszönhattuk, hogy egyáltalán védképesek voltunk; neki, hogy hadseregünk maradt; neki, hogy e hadsereg bátor, vitéz és önfeláldozóvá lett; neki s az ő vezetése alatt egy Damjanichnak, Aulichnak, Klapkának stb. köszönhattuk a »honvéd« név fényét, dicsőségét, mely ma is besugározza a magyar sereget; az ő vezetésének köszönjük a diadalokat, a harci sikereket, melyek történetünk egy fényes lapját töltik be. Mindnyájan, a kik fegyver alatt szolgáltunk, lelkesedtünk a vágytól: Görgey alatt szolgálhatni és részesei lehetni azon fegyvertényeknek, melyek e sereg hadi útját lépésről-lépésre megjelölték.

A hadak istene elfordult a folyton győzelmes seregtől, nem azért, mintha ez hű nem maradt

volna önmagához, nem azért, mintha igazságos küzdelmében egész lélekkel nem szolgálta volna azon ügyet, a melyért fegyverbe szállott: hanem azért, mert fájt látnia azon gyűlöletes versengést, azon szomorú féltékenységet, azon nem nemes versenyt, mely egy emelkedő hadvezér babérjai közé töviseket csempészett be.

Kossuth azt mondja 1866-ban: »Görgey is *csak* intrigáns s ambíciózus volt — *nem* ex professo áruló.«

Nos hát *ezzel* Kossuth *hallgatott* 17 esztendeig, s azután — mikor már iratait is kiadta — *hallgatott halála napjáig*. Csak három évvel halála után kerülnek e sorok napvilágra — 1898 végén.

Az intrigának ellentéte az — *egyenesség*, a *nyílt eljárás*, az egyenes a nyílt eljárásnak ellentéte titkos, álutakon való eljárás, az — *intriga*. Egyenes eljárás volt-e Kossuthtól: Görgeyre a hazaárulás bélyegét sütni és azt egy hosszú életen át — jobb meggyőződése ellenére — nem rektifikálni, s ki nem mondani, hogy: meggyőződése szerint ez a hadvezér nem áruló, hanem csak intrigáns és ambíciózus volt!... Ha a kérdés így állítatik fel, akkor Görgeynek könnyebb leend a védelem, mert nem többé a vad szenvedély, hanem a mérlegelő ész fóruma előtt folyt volna a per.

A két férfi közt elvi eltérés volt: Kossuth tiszta forradalmár, Görgey a kiegyezés barátja. Ha e nézetek nem eltérők, hanem összeütközők voltak, és bizonyos fordulópontokon ellentétbe jutottak, és ez ellentét kifejezést nyert: abból nem cselszövényt, nem honárulást, hanem — az államéletet kérdésessé tevő helyzetben — a jobb meggyőződését

követő férfiú határozott álláspont-foglalását fogja minden elfogulatlan ember következtetni.

Görgey már 1849. január 5-én a törvényesség — 1848 — alapján állónak jelentette ki magát Váczon; Görgey 1849. ápril havában Kossuth előtt a detronizáció ellen nyilatkozott; Görgey nem a külföldre menekülés könnyítését tekintette hadi operációi feladatául, a mi ismételt összeütközésekbe hozta Kossuthtal, — Görgey nem volt republikánus, a minék Kossuth utolsó miniszterelnöke, Szemere, a Kossuth kormányzati politikáját nyilvánosan proklamálta, a nélkül, hogy Kossuth őt valaha dezavualta volna.

Kossuth és Görgey közt a bizalom *megingott* a váczi proklamáció alkalmával s megszakadt ápril 14-ikével. És mégis! ezen naptól fogva Kossuth a *legédesebb leveleket írta* ugyan Görgeynek, de — *folyton buktatásán és a seregtől való eltávolításán működött* kéz alatt.

Ezt Görgey érezte, tudta, és Kossuthot természetesen még kevésbé becsülte.

Kossuth 1849. május 15-én Bemnek levelet ír, és sürgetőleg felkéri: *venné át a felső-dunai hadsereg (Görgeyé) parancsnokságát.* (Ezt írja 6 nappal *előbb* mint Görgey Budavárát bevette, és 7 nappal *később*, mint Görgeynek (május 8.) azt írja Debreczenből: »Édes barátom! ... az én kérdésem ez: hogy ha bevettük Budát ... tovább üzzük-e az ellenséget, vagy pedig megálljunk Győrnél? Én az utóbbit hiszem szükségesnek és azon véleményben vagyok, hogy csak akkor menjünk át a Lajthán, ha legalább 50,000-et fordíthatunk magára ezen expedícióra. ... Kérem e részben véleményedet, mely zsinórmér-

tékiül szolgáljon valamennyi hadi ügyekre nézve az országban. Ölellek a legbarátságosabban s alig várom, hogy ezt in natura tehessem Budán.» (Lásd id. Görgei István: »1848. és 1849-ből« III. köt. 315. l.)

De alig hogy kimondja Kossuth, miszerint Görgey véleménye zsinórmértékül szolgáljon az egész országra, és a »legbarátságosabb« érzelmeket *mutatja*, midőn már május 21-én — tehát Budavár bevétele napján — Debreczenben Görgey nélkül készítenek tervet az újonnan (aznap tartott minisztertanácsban) fővezérnek kinevezett Bem számára. (Lásd ugyanott.)

Május 21-én Kossuth megint ír Bemnek s ebben egyebek közt következőket írja (ugyanott 321. lap):

»... Altábornagy úr, keljen át a Dunán és működjön önállólag, de összhangban a többi dispoziciókkal Ausztria, Stiria vagy Horvátország és Fiume ellen, avagy pedig, a mi valószínűbb: maradjon a Duna balpartján, egyesüljön a 25—30,000 emberrel, a kiket az önnel való egyesülésig Aulich tábornok vezényel a Duna balpartján, *vegye át ekkép a kombinált 40—50,000 ember felett a parancsnokságot* és vagy az oroszokat verje meg, vagy a Habsburg-házat döntse meg Bécsben.

Május 26-án — tehát Buda bevétele után 5 nappal — megint ír Kossuth Bemnek: »*vegye át az Önnek ajánlott parancsnokságot*« (ugyanott 338. lap, Makray 82—84. lapok után), — Görgey Arthurnak pedig június 25-én *bizalmasan, barátilag*, azt írta: »*becsületesemre (!!!) mondom, hogy ilyesmiről (fővezérségről) neki (Bemnek) eddig a legtávolabbról sem adtam soha egy reménysugárt sem*«. És rögtön rá, június 26-án Bemnek így ír: (Makray Aladár 85—91.

lap.) »... Ha lehetséges volna valamennyi fegyveres erőinket Erdélyből, a Bánságból, Felső-Magyarországból a főhadssereggel egy testté összpontosítani: akkor bátran vethetnők magunkat Oroszország vagy Ausztria hatalma ellen: — megosztva, e kettő közül egyik sem állhatna ellent nekünk.«

»Ezen esetben felkérnők Önt az egész egyesült sereg főparancsnokságának átvételére. Maga Görgey kijelenté, hogy ha ezen eset bármikor bekövetkezik, szerencséjének fogja tartani Ön alatt szolgálni...«
a miből egy árva betű sem volt igaz!!...

Még 1849. július 23-án azt írja Kossuth:

»Édes Arthurom! Csak ne haragoskodjunk, ... Fővezért nem nevezek ...« stb., holott már július 9-én megint Bemnek kínálta a fővezérséget, és ezt július 28-án — tehát öt nappal a fenti sorok után — ismételi.

Csuda-e ezek után, ha Görgey nem bízott többé Kossuthban? Csuda-e, ha őt, vele szemben, ámitónak, cselszövőnek tekintette, a kinek egy szavát se tudta már komolyan venni? Csuda-e, ha ennek folytán annak lekötelezettje sem akart lenni, és visszautasította a 200,000 forint nemzeti jutalmat? a Kossuth által neki felajánlott gödöllői urodalmat? és később a debreczeni parlament érdemrendjét és katonai előléptetést? melyek mind Kossuth kezén mentek keresztül — és sem tiszta szívből elhatározva, sem tiszta szívvel nyújtva nem voltak!? Csuda-e, ha a tapasztaltak után óvatossá, bizalmatlanná lett Kossuth irányában és a hadügyminiszterséget — mely cselvetés volt őt a hadseregtől eltávolítani — elfogadta, de csak úgy, hogy a fővezérséget is megtarthassa? de elfogadta, hogy a boszorkány-

konyhát Debreczenben megismerje szakácsaival együtt...

És már most volt-e joga Kossuthnak Görgeyt nevezni intrigánsnak? Görgeyt, a ki nem alattomosan, nem színelve, hanem nyíltan, egyenesen, sőt sokszor túlmereven lépett fel Kossuthtal szemben és hímezés-hámozás nélkül mondta meg neki szintén szemtől-szembe *valódi* nézetét? adta neki tanácsait legjobb tudomása szerint, akár tetszetek azok Kossuthnak, akár nem? Mond-e Kossuth iratainak 5 vaskos kötetében csak egyetlen egy konkrét esetet is, a mely Görgey terhére »intrigának« volna keresztelhető? vagy csak távolról is ilyennek színet viselné a legtüzetesebb vizsgálat alapján is? És Kossuth mégis »csak intrigáns«-nak mondja Kiss Miklóshoz írt magánlevelében, míg a *nyilvánosságra szánt* irataiban folyvást »áruló«-nak bélyegezi.

Nem érezte-e Kossuth, mit tesz az: egy hazáját ezer veszély közt dicsőséggel szolgált hadvezért »árulónak« bélyegezni — *mikor annak ellenkezőjéről ő maga bensejében meg van győződve?* Nem érezte-e, mit jelent az: gyűlölet tárgyává tenni honfitársai előtt egy históriai alakot, ártatlannak tudva azt? Nem érezte-e azon szenvedések folyton szűrő töviseit, melyek az így üldözöttnek szívet szünet nélkül sebzik, a nélkül, hogy meggyilkolnák? Nem imponált-e neki az a léleknagyság, melylyel Görgey, ártatlansága érzetében, e hamis vádakát, a gyűlölség e kegyetlen kínzásait eltűrte? És mindezek átgondolása, átérzése nem tudták őt arra bírni, hogy saját nagy lelkére hivatkozva nyilvánosan elmondja:

»Görgey *csak* intrigáns volt! az idők folytán lecsillapult szenvedély, és az ezen idők alatt nyert tapasztalataim és szerzett meggyőződéseim alapján lelkenre mondom: Görgey nem volt áruló, én őt *csak* intrigánsnak tartom.«

Nem! ezt nyilvánosan sohasem mondta ki, ehhez nem birt elég önlegyőzéssel, elég erkölcsi erővel! Hiszen azt, vajjon kettőjük — Kossuth és Görgey közt — kinek természete hajlott a cselszövényekre? ezt a legeggyűbb ember is csakhamar felfedezte volna, ezért megmaradt jobb meggyőződése ellenére is az »áruló« mellett, s ezen tényeért az elfogulatlan történelem őt irgalom nélkül fogja bírói széke elé állítani!

Mennyivel nagyobb, mennyivel nemesebb befejezést nyertek volna az 1848—49-diki események, ha a tényezők jellemgyengeségét vagy jellemerejét nem kell vala bonczolgatnunk, hogy megtaláljuk: ki mondott igazat és ki nem? Mennyivel lélekemelőbb volna egymás mellett Kossuthot és Görgeyt mint óriási nemzeti hőroszokat ünnepelni, és nem szoríttatni oda, hogy kutassuk: áruló volt-e az egyik, vagy csak rágalmazó a másik? Mennyivel fenségesebb leendett: nyugodt lélekkel áldozni két oltáron a hazaszeretetnek, mint mindig a felett aggódni: talán az egyik nem is az a félisten, kinek látni óhajtjuk? És talán a kettő közül a másik nem is az a magasztos lény, a minőnek mi őt képzeljük vagy ünnepeljük? Nem-e csalódunk az egyikben? És ha igen: *melyikben?*

V. RÉSZ.

A JÓ SZOMSZÉDOK.

Egy minden tagozatjában megrendült monarchia, egy minden rétegében felizgatott, elkeseredett népesség, melynek fele gyűlölettel, másik fele közönytél vagy kárörömmel viseltetik saját hazája kormányának minden intézkedése iránt — ez volt ekkor az osztrák birodalom karakterisztikája. Egy bátor és vitéz hadsereg, melyet alkalmas vezérek hiányában egyik szerencsétlenség a másik után ér; egy idegen országban levő hadsereg, melynek alkatrészei részben osztják otthon levő véreik érzelmeit, részben viszonyozzák saját otthonjuk megbízhatlan lakosságának gyűlöletét parancsolója ellen; egy tisztikar, a mely lenézéssel tekint a saját országa polgári elemére, a mely katonáinak egy részét per »Kossuth-hund« traktálja; egy anyagilag kimerült, erkölcsileg hitelvesztett nagyhatalom volt ezidőben Uj-Ausztria, melynek mindkét kezét lebilineselte a saját népeivel való küzdelem; melynek kormánya intézkedéseit már az első pillanattól megghiúsítani törekedett népességének túlnyomó része.

Egy birodalom, melynek nagykiterjedésű határait köröskörül irigy és országrablásra kész szomszédok veszik körül, kik részint nyílt támadást, részint alattomos izgatást intéznek a nagy és magával jötehetetlen szomszéd ellen.

És ezen birodalom képtelen e külellenségei ellen természetes véderejét, népének erkölcsi és anyagi áldozatkészségét igénybe venni.

Az olasz-francia nyílt támadáson kívül védekeznie kellett még az 1848—49-diki magyar emigráció aknamunkája ellen is, mert mint a »*Nürnbergi Zeitung*« című bajor lap 1860-ban írja:

»Kormánykörökben régóta nem titok, hogy Magyarországon és a mellékelt tartományokban külföldi emisszáriusok járnak.«

Az emigráció és külföldi kormányok ez aknamunkája Magyarországon rokonszenvvel, sőt támogatással találkozott.

A nyugodtabb vérű elégedetlen elemek félrevonultak, átengedvén a cselekvést a forróvérű izgatóknak és tüntetőknek. Ezeknek útjába állani semmi okuk sem volt; közvetítésre még nem találták az időt elérkezettnek.

Új-Ausztria összes politikai eredményei: elvesztett csaták, elvesztett tartományok, kiengesztelhetlenül elkeseredett ország, és egy óriási — egész a kormánykörökig felhatott — korrupció!

A XIX-ik század közepe egy általános politikai forradalmi fordulópont volt. A régi viszonyok, a korábbi vonatkozások, politikai számítások és összehatások mind, de mind átalakultak, sőt részben megsemmisültek. A haladás, a tudomány, a kultúra terjedése az emberi szellemet átidomitották. A népek önérzete kifejlődött, megizmosodott; urai többé nem hajthatják, hanem vezetni kénytelenek. És ezért ma már nem engedelmes eszközök a népek, hanem felelős eszközök a vezetők. Az állam összes intézményei, az államkormányok összes tevékenysége a

népek érdekének előmozdítására kell hogy irányítva legyenek.

Igy a külpolitikában is, mely a nemzetek fejlődésének vagy hatalmas tényezőjévé, vagy zsibbasztó különzczévé lehet. Ma már nem az autokrata önkény, nem a személyes rokon- vagy ellenszenv, hanem az államok erkölcsi, hatalmi és anyagi érdekei szabják elő a kormányoknak kötelességeiket. Ehhez képest alakulnak a hatalmak egymáshoz való viszonyai is. A hol legkevesebb érdekellentét merül fel, vagy legtöbb érdektalálkozás konstatálható: ott kötetlenek meg a legtartósabb szövetségek.

Az 1815-ben létrejött *»szent szövetség«* volt az utolsó kísérlet ez áramlat visszaterelésére. De ez a kísérlet csak addig bírt látszólagos hatással, míg a nagy francia forradalom felidézte iszonyú vér- és vagyonpusztításaiból a nemzetek megint felocsúdtak, magukhoz tértek. 1848-ban az utolsó erőfjtést kísérlette meg ez a szövetség, Magyarországon az orosz invázióval, azután — elpárolgott. A *»szent szövetség«* volt az abszolutizmus utolsó vára, és ezt lerombolta a nemzetek egoizmusa.

De épp ezen egoizmus idézi elő az államok új csoportosulását és hajtja őket ösczéljaik felé, folyton előre, részint egymáshoz közelítve, részint egymástól távolodva vagy összeütközve. Az orosz Ázsiában az angollal, — az angol Afrikában a francziával, — Amerika a tengereken Európa felé foglalva és hódítva, egész Európával jó ellentétbe. Amerika többé nem szorítkozik a Monroe doctrina elveire, melyek szerint *»Amerika az amerikaiaké«*, — a miből azután az következett, hogy viszont Európához semmi köze. Mert a mint Amerika az

európai birtokok felé közeledik — az európai hatalmaknak egészen új konstellációi fognak beállani.

És ez ma már nem távol idők kérdése.

De visszatérve Új-Ausztria rövid és nem dicsőséges korszakára: ennek helyzete a többi európai hatalmakkal szemben nem volt valami irigylésre méltó.

Egyetlen támaszát és segélyét szerencsétlen napjaiban, az orosz, rút hálátlanságával határozott ellenségévé tette; Franciaország nyílt — Poroszország titkos ellensége és vetélytársa volt. Az angol óhajtotta az Ausztriával való barátságot, de egyelőre nem látta annyira consolidálnak, hogy pozitív haszna lehetett volna barátságának, s azért a rideg számító angol nemzet nem sietett e beteg állammal közelebb viszonyba lépni.

De különben is a diplomácia nem jár szamaritanus érzelmek, hanem politikai motivumok után. Minden államnak, a mely életerőt és a jövőhöz való hitet táplál magában, meg vannak a maga kitűzött nagy politikai céljai és az ezek elérésére megállapított elvei és eszközei. Ez utóbbiak egy és más esetben egyes árnyalatokban *módosulhatnak*, gyorsabb vagy lassúbb tempóban alkalmaztathatnak, a nélkül azonban, hogy magát a végcélt és magukat az elveket, az államok nagy érdekeit, szem elől tévesztenék, nemhogy elejtenék vagy megváltoztatnák. És ezen végcélok, ezen elvek, sőt sokszor az azok elérésére és megvalósítására vezető eszközök tradícióként szállanak egyik intézőről a másikra; kitűzik őket a nagy szellemek és szent hagyományként őrzik meg és követik azokat az utódok.

Oroszország.

Köztudomású dolog például, hogy Oroszország politikai céljait *Nagy Péter* czár tűzte ki, és ez: Kelet- és Dél-Európának elfoglalása s ekképp Európában a feltétlen túlsúlyt elnyerni.

Ezt a végcélzt *minckünk* soha sem szabad elfelejtenünk és vezető államférfiainknak nem lehet elég gyakran figyelmükbe hozni.

Hogy Oroszország *eddigelé* nem lett Európa urává, ezt mégis csak Törökország elszánt önvédelmének köszöni a világ. Hányszor próbálta az orosz majd egyenes támadás, majd kerülő úton a törököt tönkre tenni: soha sem sikerült. Majd Szerbia, majd Montenegro, majd Bosznia és Bulgária lett ellene feluszítva, majd egyenesen támadta őt az orosz; és ezen egész Európától lenézett faj mindig képes volt magát megvédeni; sőt egy ízben a nagy orosz óriást a kis Románia volt kénytelen, a világ nagy bámulatára, egy csúf meghátrálástól megmenteni.

Ha Törökország nincs, úgy I. Péter czár jóslata, hogy »az orosz nép az Európa feletti uralomra egyedül hivatott« — már egy félszázad óta teljesedésbe ment volna.

De azért az orosz következetesen halad a maga célja felé.

Azt tartja, a mit Bismarck egy beszélgetés alkalmával mondott:

»... a politikában egy tervet hosszú időre megállapítva, annak irányát vakon követni nem lehet. Csak nagyjában lehet a követendő irányt megszabni, ezt természetesen tántoríthatatlanul szem előtt kell

tartani, de azon utat, melyen célunkhoz eljutunk, tüzetesen nem ismerhetjük. Az államférfi úgy van azzal, mint az utas az erdőben, a ki tudja ugyan, mely *irányban* kell haladnia, de a pontot, melyen az erdőből kibukkan — meg nem mondhatja.«

Oroszország nem erőszakolja ügyét; tanult a multakból: előbb »erőt gyűjt«, mondá Gorcsakoff a krimiai háború után. De nem téveszti szem elől végcélját. Hála fejében, a miért a kis Románia a nagy orosz sereget egy szegyenletes katasztrófától megmentette, elvette attól Beszarábiát és vele széles kaput nyitott magának Törökország ellen. Ez a hadi ösvény összeköttetésben a tengeri úttal, nagyon megkönnyíti az alkalmi hirtelen támadást.

Oroszország mai helyzete, szemben az egyesített nagy német birodalommal, ily támadó fellépéshez kritikussabb, mint volt 1866, illetve 1871 előtt, mikor Németország még szét volt darabolva, Ausztria gyenge és a francia császár az orosz vagy angol barátság hajhászása közt két szék közti helyzetbe jutott.

Ma Németország nagytehetségű és öntudatos ifjú fejedelmének sas szeme élénken megfigyeli az északi kolosszus minden mozdulatát és a fennálló hármasszövetség mégis koczkáztatottnak mutatna az orosz részről egy agresszív kezdeményezést a keleten; ma e célú csak kerülő úton, Ázsián át hiszi elérhetőnek.

Igaz, Oroszország ifjú czárja, II. Miklós is, barátja a békének és uralkodásának kezdete óta következetesen a nyugalom és béke műveit, az anyagi és szellemi fejlődést, a jólét emelését követi nagy és hatalmas birodalmában kitűzött célja gyanánt. De ne feledjük, hogy Oroszországnak abszolút kormány-

formája mellett a politikai irányító mindig csak két szem jó vagy rossz irányzata szerint mozoghat, és

»a patakból folyóvá növelt Oroszország tengerré növekedhetik fel, melynek hullámai elsodornak minden gátat, mit talán elgyengült kezek fogának ellene emelni, *ha csak utódaim elég ügyesek lesznek folyásának kellő irányt adni . . . — Így lehet és kell Európát igába hajtani*«, mondja Nagy Péter csár végrendelete.

Gróf Andrássy Gyula azon politikája, a mely megengedte az orosz csöcseléknek Magyarországon keresztülvonulását, azon kimondott czéllal, miszerint a szerb-török háborúban Szerbia mellett (akkor még török szuverenitás alatt) a török ellen harcoljanak, másnak, mint orosz kegyhajhászatnak nem tekintem. Hát utóvégre is ránk nézve Törökország ma már nem veszélyes, de a szláv törzsek mindig azok lesznek, ezt a 800 év óta velünk közös korona alatt testvéri kapcsolatban élő horvátoknál látjuk és látjuk az országunkba évszázadok óta bevándorolt szerbeknél, a kik minden alkalommal a magyar nemzet ellen fogtak fegyvert.

Mi érdeke volt tehát Magyarországnak abban, hogy a szlávokat támogassa a török ellen? Azt mondták akkor: ki kell pusztítani a tűzfészeket, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a folytonos felkelések okát, a török adminisztrációt, megszüntetjük. Nos, ez megtörtént; de evés közben jó az étvágy. Ha az orosz a görög-török háború alatt nem lépett volna határozottan a hatalmak békepártja mellé: csakhamar lánggal lobogott volna a fölkelés Bulgáriában, Szerbiában és Montenegróban is, és mi Bosz-

niában egy nagy figyelő hadsereget lettünk volna kénytelenek föntartani. Azonban Oroszországnak nincs és nem is volt érdekében *egy nagy Délszláviának keletkezése*; ezt éppen Oroszország kívánhatja legkevésbbé! Óhajt ugyan Törökország körül apró kis orthodox államocskákat, melyek ez elgyengült birodalmat lassan felszívják, melyek azonban csak reá támaszkodnak, csak benne látják fennállhatásuk védnökét, és így minden ujja mozdulásához alkalmazkodnak; de nem kívánhat egy új nagy szláv hatalmat Európa déli részében, olyat, a mely elég erős, hogy fennállhasson és neki keleten esetleg versenytársává nőjje ki magát.

Mi megvetettük lábunkat a Balkán-félszigeten, de Bosznia csak arra való, hogy szét tudjuk tartani részben az egymással folyton hajban volt, — másrészt az egymással folyton közös prédára kész elemeket. Ezen balkán-félszigeti állásunk nekünk nem ad erőt, csak időleges nyugodalmat, — a míg az európai békébe tart; mert e tényleges állapot meggátolja a helyi összeütközéseket, a melyek rendszerint saját országunk egynémely szláv fajára is befolyással voltak.

Az kétségtelen, hogy az orthodox és szláv elem egyesülten fog egykor Európa többi népei ellen egy az irtóháborúhoz hasonló küzdelemben bocsátkozni, mely, ha a szlávokra netán kedvezően dőlné el: csakhamar megindulna viszont közöttük a préda feletti osztozásnál a legelkeseredettebb testvérharcz, mely őket újból kettészakítaná: északi és déli szláv-ságra. Hogy a nyugoti népek ez esélyt előre látják, hogy ahhoz készülnek — mutatja az általános védkötelezettségnek minden államba lett életbeléptetése.

Itt és ekkor milliók harcza indul meg milliók ellen: oly vérontás, minő a világ fennállása óta még nem volt; a melyhez hasonlítva az eddigi legvérengzőbb háborúk — gyermekjátékok voltak.

Hazánk, Magyarország, lesz az első csataterек egyike; itt kezdődik a pusztulás, mely ha itt befejezte iszonyú munkáját, csak akkor terjed át nyugotra . . .

Mi nem gyűöljük Oroszországot; az 1848/9-diki intervencziótól eltekintve, melyet megbánnia Oroszországnak untig elég oka volt, — nekünk semmi okunk sincs ellenébe ellenszenvet táplálni. De tény az, hogy az összes szlávság reá függeszti reményteljes várakozással tekintetét és ez reánk nézve folytonos nyugtalanságot jelent.

De az orosz politika alapiránya — egyes fejedelmek békeszerető jellemét sem véve ki — mégis csak Nagy Péter végrendeleti utasításához tartja magát; ennek két pontja így szól:

12. pont; »A részint Magyar-, részint Török-, részint Dél-Lengyelországban elszórtan lakó egyesült és nem egyesült görögöket körünkbe kell vonni, úgy hogy központjuk, támaszuk mi legyünk és bizonyos autokrácia és papi felsőbbség által általános túlsúlyra kell vergődnünk. Ezek azután mind-megannyi barátok lesznek elleneink közt.«

13. pont: »Miután Svédország el lesz gyengítve, Persia legyőzve, Lengyelország igába ejtve, Törökország meghódítva, seregünk egyesítve, a Fekete- és Balti-tenger hajóink őrizete alatt lesznek, külön-külön és titokban először a versaillesi, azután a bécsi udvarnak azt az ajánlatot kell tenni, hogy meg akarjuk vele a világhuralmat osztani. Hogy a kettő

közül valamelyik elfogadja a mi ajánlatunkat, ha dielsvágjuk- és hiuságuknak hizelkedünk, kétséget se szenved: s ekkor az egyiket a másik letiprására kell felhasználni; de azután a még életben levőt kell tönkre tenni, harczba keveredvén vele, mely még kétes sem lehet, minthogy Oroszországa lesz már akkor egész kelet és Európának egy nagy része.«

Oroszországgal, mint láttuk, Ausztia elrontotta a jó viszonyt, midőn az 1849-ik évi támogatást és inváziót Magyarországon rút hálátlansággal fizette meg. Gortschakoff orosz külügyminiszter halálosan gyűlölte Ausztriát és ellenségeinek barátjává lett. A poroszt, az olaszt, a francziát Ausztia ellen való minden terveikben erkölesileg támogatta; sőt III. Napoleonnal tudatta, hogy egy, a magyar emigráció által megkisérlendő betörés esetén sem fog akadályozólag közbelépni, — csak a lengyeleket ne vonják bele a játékba. A francia-olasz háborúban nemcsak semleges maradt, hanem Franciaországgal szemben vállalkozott a poroszokat is visszatartani Ausztia támogatásától, ha esetleg a németeknek eszükbe jutna »német érdekeket« keresni a Pó partján és az osztráknak segítségére menni Itáliába.

Az orosz tehát elfordulván Ausztriától, ez Oroszországot ellenségei táborában találta.

Poroszország.

Az osztrák állam és osztrák kormány volt a *vezérállam* és vezérkormány Németországban. Vezetését természetesnek, átöröklöttnek és így történetileg jogosultnak tekintették, mert hisz a néhai »római szent birodalom« császári dignitását a Habsburg családban tisztelni megszokták. De ezenkívül az osztrák birodalom a legterjedelmesebb és leg-hatalmasabb volt a »német szövetségnek« elnevezett szétdarabolt német területhez tartozó összes államok és államocskák közt, s ez oknál fogva is legnagyobb tekintélye volt. Vele mentek tehát a német szövetséges államok — mint vezérkos után a birkák.

Csak egyetlen német állam volt, a mely kancsal szemmel nézte Ausztriának e túlhatalmát Németországban. És ezt annyival inkább, mert Ausztriának mindig az a rossz szokása volt: félvállról nézni le másokra, a kik talán gyengébbek mint ő, és éreztetni felsőségét azokkal, a kik szárnyai alá vonulva védelemre szorultak. A kis német fejedelemségek »uri« osztálya pedig igen nagy részében ilyenekből állottak.

Részint anyagi szorultság, részint ambíció szolgálatra hajtotta őket. Saját szűkebb hazájuk őket sem kenyérrel, sem karriérrel nem tudta kielégíteni; Poroszország pedig — a másik német nagyhatalom — vagy mert maga is szegény volt, vagy mert *szűkmarkú* volt, szintén csak nagyon kivételesen fogadott be ilyen aspiránsokat, s azért ezek mind Ausztriába tódultak és itt szívesen fogadták,

betöltvén hadseregüket ilyen német bárócskákkal, grófocskákkal és hercegecskéekkel, a kik azután a benszülöttek elől elzárták a karriért, mert ez idegen uracsok csak úgy hemzsegték az osztrák hadsereg tiszti fokozatainak minden egyes ágán.

Poroszország különben is sokat szenvedett a nagy napoleoni hadjáratok alatt és dynastiája nagy megaláztatásnak volt kitéve, — de azonkívül a porosz királyság természettől nem volt valami dúsan felruházott ország; geografiai fekvésénél fogva pedig oly szakgatva szétterjedtek voltak egyes tartományai, hogy stratégiailag is nehezen kezelhetőkké váltak. Ezért az osztrák kormány, mely erőszakoskodó és dölyfös természetét Poroszországgal szemben sem tudta mérsékelni és különben is a többi német országocskákra feltétlenül számíthatott: Poroszországot nem is tekintette magával egyenrangúnak s így is bánt vele.

Ez a Poroszország túrt; összehúzódva takarékoskodott; nemzetét munkára, fegyelemre, szívós kitartásra szoktatta. Ha koronkint hadi erejét igénybe vette: soha sem vonult vissza dicstelenül. Népének intelligenciáját az iskolák szaporításával fejlesztette; erejét, vérét és pénzét kímélte. Szóval: mint az okos gazda raktárait mindig töltve tartotta — számítva a beállható rossz időkre.

Ez alatt Ausztria, mint minden elbizakodott ember, fenn hordta orrát, nem látta, nem tudta: mi történt körülötte évtizedek óta?

A morál, a hála, a humán érzelmek a politikában és diplomáciában ismeretlen fogalmak. Az erő, a hatalom, az ügyesség az egyedüli tekintetbe vett tényezők.

A poroszok a nagy Napoleon bukása óta óriási erőfeszítéseket tettek, hogy mélyen sujtott helyzetükből kiemelkedjenek. A Scharenhorst által szervezett általános védkötelezettséget egész erővel és következetességgel fejlesztették; az egész nemzetet két hosszú emberöltőn keresztül fegyelemhez szoktatták, katonai szigorral nevelték. Iskoláikat tökéletesítették, a kultúrát magas fokra emelték és emellett a protestantizmust a *német érzelmek* kultuszának intenzív terjesztésére vették igénybe.

Népies, történelmi vonatkozású dalokkal, mint a

»Sie sollen ihn nicht haben
Den wunderschönen Rhein« stb.

ébreten tartották az összetartozás érzetét és a német érdekközösség tudatát.

Egyes nemzeteknek épp úgy megvan különleges jellemük, mint minden egyes embernek. Az egyik ember hirtelen felindul és indulata hamar lelohad; a másik lassan-lassan hevül föl, de azután egy hosszú életen át magában hordja a bánatát fullánkját; egyik szilaj, rakoncátlan, a másik türelmes, kitartó szívóssággal, önmegadással bír stb. — Nemzetek is, az egyik fölébe helyezi a személyes szabadságot az állami mindenhatóságnak, még ha ezzel a nemzet nagy előnyöket érne is el; a másik kész alárendelni egyéni szabadságát egy nagy közfegyelemnek bizonyos nemzeti aspirációk elérése céljából; egyiknél a parlamenti rendszerhez való ragaszkodás, másikonál az abszolutizmus elviselése a fajnak vérmérsékletétől függ.

Az angolok és amerikaiak a parlamentarizmust politikai életelemnek tekintik, mint a fizikai életben

a levegőt, már a németek csak alakilag tartanak fenn valami parlamentfélét, melyet félrelöknek minden scrupulus nélkül, valahányszor jónak látják. Bismarck egy alkalommal, a mikor az ő népképviselte meg akarta tagadni egy kilátásba volt háborúhoz a pénzt, azt mondta: »onnan vesszük — a hol találjuk!« és tőn a miként beszélt; másszor pedig oda vágta a zsörtölődő professzor parlamentnek, hogy: »Macht geht — vor Recht.« (»A hatalom a jogot megelőzi.«)

Legalább őszinte volt.

A németek kedélyvonásai is alkalmasak voltak egy nagy nemzeti fegyelem megvalósítására. A nagy német népben, a napoleoni hadjáratok csapásai által okozott nagy kábultság után egy fájdalmas érzés ébredt fel a felett, hogy ők, egy oly roppant nagy értelmiséggel, erővel és hatalmas számmal bíró nemzet, az európai politikában mitsem számítanak; fájdalmas érzés fogta el őket szétszóródott, elcsenevészett és jelentéktelenségre süllyedt állapotuk felett. Ebből egy ábrándos szentimentalizmus fejlődött ki, mely történelmük sok keserősége folytán lassankint a német nép vérébe ment át és minden téren nyilatkozott; irodalmában, költészetében, művészetében. Oly bús dalok, mint

•Oh Strassburg, oh Strassburg
Du wunderschöne Stadt
Allwo liegt begraben
So mancher Soldat
So mancher, so braver
Und deutscher Soldat

.

a német nép házi körében gyakran feljajdultak.

Legjellemzőbb kifejezését ezen szentimentalizmus találja Göthének — ezen különben oly pozitív

jellemnek: »Werther's Leiden«-jában. A szentimentalizmus az önmagával jó tehetetlen embernek természetes kedélyhangulata; tudja, érzi, hogy ő valami okosra, nemesre, nagyra is alkalmas volna: de egy leküzdhetlen erő lekötve tartja, tehetetlenségre kárhoztatja.

Poroszország — a kontinensnek ez az angolja — a német fajok közül legelőbb emanczipálta magát e zsibbadtság alól. A porosz nem tiszta német vér: nagy részében keveréke a szláv-germán keresztezésnek; mely a germán intelligenciával és erővel a szláv önmegtagadást, fegyelmet és szívósságot kötötte össze. A poroszok mindig kitűnő katonákkal és tehetséges államférfiakkal bírtak, a kik már e század elején kezdték a nemzetet azon magas czélok kiküzdésére nevelni, melyeket azután soha szem elől nem is tévesztettek: *a Németország feletti vezérszerepre.*

A poroszok magukat mindig Ausztria azon rokonának tekintették, a mely hivatva van: az Ausztria utáni örökséget átvenni.

És ez az Ausztria, ez az »Erbonkli« az ő szemükben már túlsoká élt!

Poroszország nem egészen nagy megilletődéssel látta tehát Ausztria feje fölött a vészterhes fellegeket összetorlódni, és e nagy birodalom szerves, tömör testét hovatovább meglazulni; az egyes részek szétvállási törekvését növekedni, sőt egyik tagot a másik után leválni.

Már 1859-ben kezdtek mozogni a német »demokraták«, a kik Poroszországot — Ausztria kizárásával — a központi német ügy élére óhajtották állítani! Ez gyenge kezdet volt ugyan, de hát kicsiny

magból nő ki a nagy tölgyfa is. A porosz kormány jóakaró hallgatással nézte e mozgalmat, sőt némi benső örömmel látta Ausztria gyöngülését Olaszországban, válságos politikai állását az egyesült francia-olasz hadjáratban és zavart helyzetét saját otthonában.

Mindezek könnyítettek egy olyan természetű akciózt, minőt Poroszország célba vett.

Kezdetben az összes német kisebb államok készek voltak Ausztriát egy francia-olasz támadás esetén támogatni, csak Poroszország maradt meg merev magatartásában. A németekben élt a francziák elleni boszú érzete, de féltek attól is, hogy Napoleon a Rajna mellett is agresszív fog fellépni, s azért készek voltak Olaszországban szembeszállani vele, csak hogy a Rajnától visszatartsák; azonban Poroszország nem hagyta magát az általános mozgálmobba belesodortatni.

»A közizgalom közepette — mondá Schleinitz, akkori porosz külügyminiszter, — mely az utóbbi hetek alatt Németország többi részeiben mutatkozott, a poroszországi képviselőlet oly magaviseletet tanusított, mely neki jogot nyújt a kormány és az egész ország hálájára.«

»Minden *»valódilag«* nemzeti érdek — folytatá később — Poroszországban a leghatározottabb képviselőletre fog találni és Poroszország egy perczig sem fog késlekedni összes erejének egész súlyát latba vetni — ha a *közhasza* érdeke s függetlensége forog kérdésben.«

Erre a »Moniteur« márczius 15-én egy cikket hoz, melyben megveregeti Poroszország vállát és előrebocsátva, hogy »egy nagy nemzetnek, minő

Franciaország, élete nincs saját határai közé szorítva,« később azt mondja:

»Németországnak a maga függetlenségét nincs miért féltse tőlünk. Mi tőle megvárhatunk annyi igazságot czélzatainkra vonatkozólag, a mennyi rokonszenvet mi az ő nemzetisége iránt táplálunk... *Poroszország felfogta ezt.* E hatalom Angliával egyetértve oly pillanatban adott Bécsben jó tanácsokat, midőn néhány izgató ellenünk ingerelni és szövetségeket kötni törekedett. A berlini kabinet ezen magatartása Németországra nézve sokkal előnyösebb, mint azok szenvedélyessége, a kik az 1813-iki gyűlölködésre és előítéletekre hivatkozva, annak tesz ki magukat, hogy Franciaországban a nemzeti érzelmet felingereljék.«

Ezek azonban mind merő alakoskodások voltak, mert az Ausztria elleni háború már 1858 nyarán Plombièresben el volt határozva a Napoleon és Cavour közt létrejött egyezményben.

De hát Poroszországnak sikerült Németországot visszatartani, hogy Ausztriának nem ment segítségére.

Villafranca után pedig Poroszországnak ügynökei annál nagyobb szenvedélylyel indítottak meg *oly* programokat, *melyekben a német szövetségnek Poroszország vezetése alá helyezésél* propagálták, sőt Ausztriának Németországból való kizárását különös élességgel követelték. Így jelent meg *Góthában* egy ily értelmű program, melyet *Ernő* herczeg a góthai uralkodó fejedelem egy nagyobb küldöttségtől rokonszenves nyilatkozat kíséretében át is vett.

Ez annyira feltűnő esemény volt, hogy *Rechberg* gróf, az akkori osztrák külügyminiszter, szükséges-

nek látta e feletti méltatlankodásának egy a góthai külügyminiszterhez intézett *jegyzékben* kifejezést adni.

A maga álláspontjából ez Rechbergnek kötelessége volt, de elfeledte mellette, hogy az osztrák birodalom jelentősége egy nagy átalakuláson ment át, a mely a politikai súlypontokat is megzavarta. Az a tekintély, melyet a szent szövetség alatt és után három évtizeden túl a benne rejleni vélt erő kölcsönzött neki Európa szemében: elhibázott politikája folytán elpárologott, és a kik korábban hódoló tisztelettel tekintettek föl reá, most félvállról vették. Tekintélye, befolyása határozott hanyatlásban volt, míg versenytársáé, Poroszorszáé, folytonos emelkedésben.

Ausztriának Olaszországban szenvedett veszteségei-, a francziák császárájának azzal szemben még folyvást követett sphynx-szerű magatartása-, Piemont kimondott ellenséges érzelmei-, Oroszországnak 1854 óta folytonos rosszakaratú merevsége, sőt ellenséges indulata, melynélfogva Napoleon javára a poroszra gyakorolt nyomást, hogy Ausztria támogatásától visszatartsa — és végül ittben Magyarországnak ellenséges érzelmű tüntetéseivel szemben annak presztizsét teljesen tönkretették. Poroszországnak úgy gazdaságilag, mint közigazgatásilag konszolidált volta azt mindazon erkölcsi fölényekkel felruházta, a melyek Ausztriáról lehámlottak, s lassankint a kisebb német államok *népe* Ausztriától el — és a porosz felé fordult.

Ausztriának Németországban már csak egyik-másik dynastia maradt hű szövetségese.

Ezen előnyös állását Poroszország ki is aknáztá.

Nemcsak Magyarországon vannak kormánypárti ellenzékek, és nemcsak Magyarországon tolják a szélbalok esetről-esetre a kormány szekerét, — meg-esik ez néha más országokban is.

Poroszországban a nép műveltebb osztályaiban már 1860 elején kezdenek rokonszenves nyilatkozatok hallatszani az olasz törekvések iránt; sőt e rokonszenvet nyíltan hirdetni és »olasz testvéreiket« erkölcsi támogatásukban részesíteni. — 1860 márczius 1-én a bresloui lakosok egy kis töredéke, 383 aláíró, a porosz képviselőházhoz egy kérvényt terjeszt be, melyben azt kéri, hogy Poroszország támogassa az olaszok óhaját.

Ezen Ausztria iránt ellenséges érzelmű kérvényt a kormány beleegyezésével bizottsághoz utasítják és ez a bizottság benyújtott jelentésében nyíltan osztja a folyamodók olasz rokonszenvét. — Erre a külügy-miniszter, Bernstorff, se hidegen, se melegen nem szólott a kérelem ellen vagy mellett, hanem egyszerűen azt mondja:

»Nem helyes, hogy egy petitió alapján *incidentaliter* tárgyalassanak a legfontosabb külpolitikai kérdések.«

1861 december 20-án Poroszország már aggressive lép föl; egy jegyzékben egy szűkebb szövetség alakítását javasolja porosz vezetés alatt.

E miatt Bécsben nagy az indignáció; ellen javaslatot tesznek a frankfurti szövetségi gyűlésen, mely szerint egy szövetségi igazgatóságot indítványoznak Ausztria vezetése alatt. Ezt a poroszok visszautasították.

Ekkor hívta meg I. Vilmos **Bismarckot** a kormányra; ezt a minden ízében eredeti felfogású,

messzelátó, embereket és viszonyokat helyesen megítélő embert, a ki erélyével minden akadályt elhárított vagy szétzúzott, a kiról Rechberg egyszer azt mondta:

»a ki kész kabátját levetni és barrikádra menni«, egy ember, a ki őszinteségében a megdöbbenésig brutális volt. Frankfurtból egykor hirtelen eltávolított egy általánosan közkedveltségben álló fiatal diplomatát, s mikor annak okát kérdezték, azt felelte:

»Ich kann ihn nicht brauchen, der Kerl — kann nicht lügen.«

Bismarck nagy erélylyel veszi munkába a *had-szervezet újra átalakítását*. — Két esztendeig küzdött a porosz országgyűléssel e kérdés felett s mikor ez következetesen megtagadta az ahhoz szükséges pénzt, odavágta nekik:

— Ha önök megtagadják is, onnan veszem a pénzt, a hol találom.

Tőle származnak ama brutális mondatok is:

»Macht geht vor Recht.«

És csodálatos! az első ember, a ki ezen katonai szervezetnek fontosságára, horderejére és európai jelentőségére rámutat — *Falk Miksa* volt, ez a finom érzékű, messze látó, mély gondolkozású magyar politikus! Azt mondja a »Pesti Napló«-ban márczius 7-én, hogy ha ezt a porosz kormánynak sikerül keresztül vinnie, akkor — és csak így rendelkezhetik egészen szabadon hadseregével — nem kellett volna idő előtt a kitűzött célt elárulnia.

Igy sikerült a poroszoknak saját országuknak Németországban való hegemoniája, továbbá az olaszokkal való szövetség eszméjének csiráját el-

vetni és hozzá a szükséges anyagi erő feletti rendelkezésjogát biztosítani.

Ez volt megindítása azon akciónak, a mely 1866-ban az olaszokkal egyetértésben Ausztria megjámadására vezetett. Ez volt kiindulása a porosz erőnek és hatalomnak azon ösvényen, a mely 1871-ben a német császársághoz vezetett.

* * *

Bismarck kormányra léptének kezdetétől összeköttetésbe lépett a magyar emigrációval,¹ mert kikerülhetlennek tartotta a háborút Ausztriával; mikor miniszterelnökké kineveztetvén, Párisból búcsúzott, azt mondta Scher-Tosz porosz származású magyar menekültnek:

»Poroszországot fel akarom állítani, annak Németországban azon állást megszerezni, a mely azt mint tiszta német államot megilleti. Nem ismerem félre azon hasznót, melylyel Magyarország segedelme ránk nézve birhat; tudom, hogy a magyarok nem közönséges értelemben vett forradalmárok... Ha mi győzünk, Magyarország is szabad lesz. Bizzék benne!«²

Bismarck minden hímezés-hámozás nélkül figyelemztette az osztrák követet, gróf Károlyi Alajost 1863. januárban, hogy: ha Ausztria a kis német birodalmakkal megy és a tervezett összpontosított német szövetségi igazgatóságot a poroszok ellenzése daczára életbe léptetné: akkor követét Frankfurtból visszahívja és »a szakadás kikerülhetlen«. Midőn

¹ Jungfried: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland. I. köt. 49. l.

² Lásd ugyanott.

erre gr. Károlyi Ausztriának traditionalis befolyására utalt a német udvaroknál, melyet fel nem adhat, ekkor mondta Bismarck:

„**Helyezze át Ausztria súlypontját — Budára!**“

A bécsi kormány erre 1863. február 28-án jegyzéket küldött, a melyben egyebek közt *gúnyosan* azt mondja:

»... ha fejedelmünk évszázadok történetéből keletkezett és szerződések által szentesített háza hatalmának és nagyságának megfelelő és koronáját jogilag megillető állását nem áldozza: akkor Ausztria oly tekintetet sért meg, melylyel a vele szövetséges Poroszországnak tartozik; ha a császári udvar Poroszországot oly igényeknek, melyeknek jogcímük nincs és más szövetségi államok jogait nyilvánosan megtagadják, kielégítésében nem támogatja: ismét figyelmen kívül hagyja azon tekintetet, melyekkel a másik német nagyhatalomnak tartozik. Ha nekünk Berlinből azon alternatívát állítják fel, hogy vagy menjünk ki Németországból, és súlypontunkat helyezzük Budára, mint a porosz miniszter véli, vagy a legközelebbi európai összejövetkezésnél Poroszországot elleneink sorában fogjuk találni: nos hát akkor, ha ez események valaha csakugyan ténynyé válnának, a közvélemény ítélkezni fog ily gondolkodás felett.«

1863. márcziusban egy Schmerling — akkor már osztrák államminiszter által — államszolgálatba fogadott 48-as forradalmár, *Fröbel*, egy eszmét dolgozott ki, mely szerint az osztrák császár elnöklete alatt Frankfurtban egy *állandó fejedelmi kongresszus* és a különböző német államok országgyűlései által küldött testület kormányozná Németországot.

Az első ilyen »fejedelmi kongresszus« 1863. augusztus közepén — 16-án — nyílt meg. Az osztrák mellett 24 fejedelem volt, a porosz mellett 5 vagy 6. De a porosz király azon — nem jelent meg. Ez Bismarck munkája volt.

Vilmos király Bismarck tanácsa ellenére el akart Frankfurtba menni, és Bismarck ezt oly hevességgel és szenvedélylyel ellenezte, a mely a királynak imponált és őt Bismarck kívánságához való alkalmazkodásra birta. Bismarck ez alkalommal, midőn egyik legmesszebb menő tervének megghiusításától kellett tartania, oly indulatosságba jött, hogy a királytól eltávozva, oly erősen szorította markába az ajtókilincset, hogy azt összezúzta.

Sikerült ilykép ez óriásnak ez által a frankfurti találkozás fényét tetemesen leszállítani és a sikert lehetőleg kétséssé tenni.

1863. november 15-én VII. Frigyes dán király meghalt és ekkor Bismarck felvetette a Schleswig-Holstein Németországhoz tartozásának és visszacsatolásának kérdését. Ausztria, mint vezető német nagyhatalom, nem vonulhatott vissza oly kérdésben, a mely egész Németországot lázba hozta. Ekkép sikerült Bismarcknak az osztrák kormányt Dánia ellen közös hadjáratra rávenni. Dániát 1864-ben legyőzték, a két fejedelemséget elszakították, és most Bismarck — megint ellenséges állást foglalt el Ausztriával szemben. Előbb közös kormányzatot állítottak fel; ez osztrák eszme volt, mert az osztrák külügyi hivatalban még mindig annyira elbizakodottak voltak, hogy *Biegeleben*, a legbefolyásosabb külügyi udvari tanácsos, mint a német ügyek előadója, azt mondta:

»Schleswig-Holsteint Ausztriának és Poroszországnak együttesen és nem megosztva kell birtokniok, különben Ausztriának nem volna »surlódási pontja« (Reibungspunkt) a poroszszal.«

De Bismarck nem engedett magával játszani; a kérdés elhúzódott egész 1865-ig, ekkor azonban július végén ultimátumot küldött Bécsbe a hercezségek átengedése ügyében.

De ez ultimátum mellett is I. Vilmos, a ki az osztrákkal semmi áron szakítani nem akart, elment Gasteinba — mint rendesen — fürdőzni. Itt megmeglátogatta őt Ferencz József, és itt jött létre augusztus 14-én az egyezség, mely szerint megosztott kormányzatot hoztak be: Holsteint Ausztria, Schleswiget Poroszország kezelése alá adták.

Bismarck ezt csak átmenő stádiumnak, egy rövid kis pihenőnek tartotta. El volt határozva: Ausztriával az élethalál-harczot — a Németországban való vezérszerepért — megküzdeni. Egész munkásságát, összes tevékenységét ez az irány, ez a végcél mozgatta.

Egész Európa felzúdult, mikor Bismarck 1863-ban a szegény lengyel forradalmi menekülteket Oroszország kegyetlen olombányái számára kiszolgáltatta; igen, de megnyerte az orosz barátságát, a melyet Ausztria eljátszott; — Napoleon egy ügynöke Belgium annektálását érintette, mint egyenértékét Poroszország esetleges német hódításainak, és Bismarck azonnal, 1865. októberben, Biarritzban személyesen felkereste Napoleont, hogy ez alapon ennek neutralitását megnyerje. Ez akkor ugyan nem sikerült neki, de később meg tudta nyerni az ügyet *Golz*, Poroszország párisi nagykövete, egy rút, vöröshajú,

szúrós tekintetű, ripacsos képű, de végtelenül szellemes és ravasz ember.

Érdekes jelenség és élénken jellemzi Bismarck politikai furfangjait, hogy míg Olaszországgal szerződést köt, mely szerint ez őt Ausztria megtámadásában, ha ez három hónapon belül történnék, támogatni köteles — de őt magát Olaszország támogatására nem kötelezi, ha ez lépne fel aggressive. És a míg Napoleont Belgium odaigérésével hitegeti — a Rajna-vidék átengedését megérintő témát direkt felelet nélkül, csak homályos szólásformákba burkolva vissza nem utasítja, csakhogy Napoleont Ausztria ellen társul megnyerje: addig Ausztriával alkuszik; biztosítani igéri neki Velence birtokát; meg akar vele osztozni a Németország feletti katonai uralmon, a melyet elébb már Bajorországnak is odaigért; — és felülteti egyiket is, másikat is, s komolyan egyik se tudja: hányadán van vele?

Bismarck elküldte ugyan Bécsbe Schleswig-Holsteinra vonatkozólag, I. Vilmos királynak leg-sajátabb javaslatait egy kiegyenlítés alapjául és ezeket az osztrák császár tárgyalhatóknak is találta, de mindez csak szemfényvesztés volt, Bismarck — a háborút akarta minden áron!...

Mi, Budapesten és az egész országban szívépedve vártuk a háború kitörését, mert azon hitben éltünk, hogy minden szerencsétlenség, a mely Ausztriát érheti, a magunk ügyének csak előnyére lehet. Tudtuk, hogy menekültjeink mind a porosz, mind az olasz kormánynyal összeköttetésben állanak, és küldönczeik is folyton közlekedtek a fővárosi és vidéki nyugtalan elemekkel, ezeket demonstrációkra, sőt esetleges forradalmi támadásra izgatva.

Tudtuk, hogy van országos forradalmi bizottság, a mely Kossuthtal összeköttetésben áll, és hogy ez előkelő neveket számít sorai közt. — Ifjúságunk érzelem-világa egy sajátságos vonást mutatott fel: nem érzik jól magukat hazájukban; egy megmagyarázhatlan sóvárgás, egy kimondhatlan vágy — külföldre jutni, vonzza őket el, messze el a bizonytalanba. Mindenki külföldre törekszik, a kinek módja van hozzá; egyik Berlinbe, a másik Olaszországba, sőt ki — Mexikóba, Miksa császár kalandos országába is! Mennek ifjú mágnások, mennek fiatal földbirtokosok, fiatal lateinerek. Egy nagy nyugtalanság terjedt szét országszerte; e nyugtalanságnak a fővárosi demonstrációk nem célja, hanem csak egyik tünete.

Kijártunk rendesen, egy fiatalemberek társasága, az egykori Nyúl- (most Lónyay-) utczai »Sturm«-féle kerti vendéglő-helyiségbe: Csengey Endre, később városi főügyész, Turcsányi József, fiatal ügyvéd, Ghyczy Gyula, Zsigmondy Gusztáv mérnök, Zsigmond Károly városi hivatalnok és én; néha más jóismerőseink is csatlakoztak, és itt a bokrok közt felállított asztalok mellett, sugdosva közölte mindegyik, a mi újat hallott. Itt beszéltek, hogy a gróf Károlyi-fiúk Berlinbe mentek, hogy Klapkához csatlakozzanak; itt hallottuk, hogy Almássy Pál áll a fővárosi elégyületlenek élén; itt közölték, hogy Nedeczky István, Kossuth küldöttje Pesten van; itt hallottuk, kiket fogtak be? kik és mikép menekültek külföldre stb. stb. Ha észrevettük, hogy körülünk ismételve ismeretlen alakok mutatkoznak, kérdeztük a Sturm vendéglős kiszolgáló leányait ezek kiléte iránt? vagy azok kérdezetenül is figyelmeztettek

bennünket, hogy legyünk óvatosak. Elmaradtunk azután 5—6 nap, és átmentünk a Svábhegyre *Sauerhez*, vagy a Krisztinavárosba a »*Politische Greisler*«-hez, vagy más, félreeső helyre, például: a »*Három kutyához*«, a buda-promontori Dunaparton — halászlére.

Ez volt az általános hangulat akkor az országban; bennünk, a fiatalságban, élénkebb, másokban valamivel nyugodtabb, de általános volt ezidőben az ellenséges indulat Ausztria és annak kormánya és közegei ellen. És ily hangulatú lakossággal a monarchia egyik felerészében kellett Ausztriának egy nehéz háborúba mennie, a melyben — bárhova nézett e széles világon — sehol egy jóakaró lelket, egyetlen jóbarátot nem talált! Valóban nem csuda, ha e nagy birodalom ifjú fejedelme tanácsadóinak vagy képessége vagy jóhiszemősége felett kétségbeesett.

A háborút feltartóztatni már nem lehetett, *akarta* Bismarck, *akarta* Victor Emánuel; Ferencz József kész volt már Velenczét feláldozni és ezt III. Napoleonnak szerződésileg átengedte — mit sem használt; már késő volt, — Ausztria kész volt Észak-Németországra való befolyását a porosznak átengedni — késő volt . . . Kettővel kellett egyszerre felvenni a küzdelmet; ketté kellett osztani hadseregét! Igaz: a német fejedelmek vele tartottak; de mit használtak e seregek, a melyek nem voltak harcedzettek? A melyek egy félszázad óta nyugalmas őrtanyákon töltötték szolgálati idejüket és ellenséget nem láttak?

Viszont saját seregének egy része mindenféle veszélyes csábításoknak volt kitéve úgy az Olasz-

országban élő menekültek részéről, a kik magyar egyenruhás katonákat magyar nemzeti lobogóval vittek velük szembe, míg a másik oldalon, a poroszoknál, szintén a minden magyar emlékezetében magasan álló Klapka tábornok vezet egy másik magyar sereget az osztrák hadseregben szolgáló magyarok elé! . . . és egy Kossuth, egy Klapka névével ellátott csábító proklamációk, osztrák seregben szolgáló magyar katonák által csempésztetnek be a magyar ezredek közé.¹

¹ Lásd Kossuth, »Irataim« I. köt. 357. lap.

Piemont.

Ez a most ecsetelt szomorú helyzete Ausztriának magyarázza meg, hogy a kis Piemont roppant vakmerőséggel és jogtalansággal Ausztriát gyanúsította támadási szándékkal, és ezt a várnégyszeg létezésével indokolta, — sérelmet látott az Ausztria és apróbb olasz államok közti védszövetségben és ezeket egy Piemont körül húzott vasgyűrűnek mondta — míg ő maga Franciaországgal szintén véd- és dacszövetséget kötött, és ez a szövetség oly merészséget ad a kis Piemontnak, hogy Cavour gróf d'Azeglio marquis londoni szárd követhez 1859. márczius 17-én intézett jegyzékében a nagy és hatalmas Ausztriára vonatkozólag gúnynyal azt írja:

»*Am fegyverkezzék le Ausztria, s akkor Szardinia a maga erőfeszítéseit csupán — békés propagandára szorítandja!* (azaz: izgat tovább, terjeszti a gyűlölséget tovább, csábítja Ausztria olasz alattvalóit forradalomra tovább, de »csupán békés propaganda« útján; nem fog egy garast sem költeni hadserege szaporítására; megtakarítja, összegyűjti pénzét akkorra, a mikor a »békés propaganda« segélyével Ausztria olasz tartományait és az olasz népet lázadásig feltüzelte és megérkezettnek látja a pillanatot — a forradalomnak segélyére sietni!...)

Sőt annyira ment Piemont, e maroknyi kis állam, hogy Cavour gróf egy ápril 12-iki »*Emlékiratban*« az osztrák »kormányzati rendszer« »bürokratikus pedánságát«, »rendőri zaklatásait«, a »nyomasztó adóit«, »központosítási rendszerét«, »ujjonczozása

módját», szóval: egész belső közigazgatását törekszik pellengérre állítani a világ előtt.

Eddigelé az európai hatalmak perhorreskálták az egyes államok belkormányzati rendszerébe való avatkozást, és most ez a nyomorúságos Szardinia, melyet Ausztria egy lehelletével el tudna fűjni a földszinéről, elég vakmerő e nagy állammal szemben páratlanul kihívó és nyers modorban ezt megtenni, és senki sem üt a körmére, sőt a francia felhivatalos sajtó ez »emlékiratot« reprodukálja és terjeszti.

»Az osztrákok nem fészkeltek meg magukat — úgymond egyebek között — *csak tanyáznak* a tartományokban. A legkisebb szalmakunyhótól kezdve a legfényesebb palotáig, minden ház zárva van a kormány hivatalnokai előtt. *Közhelyeken, színházakban, kávéházakban, az utcákon ezek és az ország népe teljesen el vannak egymástól zárva*, és úgy rémlik az embernek: oly országban van, hol *elleneséges hadak nyomultak be, melyek arczátlanságuk és gőgjük által magukat gyűlöletessé tették* . . .« stb.

Lehet-e ennél nagyobb affrontot elképzelni, a mit egyik állam a másiknak szeme közé dobni képes legyen? Hisz itt még a nemzetközi illem azon legelemibb szabályait is félrelökték, melyeket még a tényleges háborút viselő felek is megtartanak egymás irányában. Ez minősíthetlen modor, minősíthetlen támadás volt!

De Cavour elérte, a mire törekedett, a mit Plombièresben Napoleon császárral 1858. július 8-án megállapítottak, hogy »tartsa fenn az erkölcsi izgatást Olaszországban« — és a mire a később ingadozóvá lett Napoleont szorítania kellett, hogy mi-

után Ausztria hasonló affrontot megboszulatlanul zsebre nem tehet — az legyen a támadó fél, és Napoleon, — a köztük fennálló szerződés értelmében — ez által kénytelen legyen Piemont segélyére sietni.

A háború kitört és III. Napoleon az 1859. május 3-án kibocsátott manifesztumában azt mondja:

»Ausztria a dolgokat annyira vitte, hogy vagy neki kell uralkodnia egész az Alpeseig, vagy Itáliának szabaddá kell lennie egészen az Adriai-tengerig. E háború célja az, hogy Olaszország adassék vissza önmagának.«

Ausztria császársa pedig április 30-iki *»Népeimhez«* intézett manifesztumában egyebek közt következő kijelentést tesz:

»... Országából (Piemontnak) egy hüvelyknyit sem sajátítottam el; egyetlen jogához sem nyúltam, mely Szardínia koronáját az európai népcsalád körében megilleti, semmi biztosítékot nem kötöttem ki magamnak hasonló események (ez vonatkozik Piemontnak az 1848-iki hasonló modorú izgatása, támadása és leveretése alkalmával kötött békepontra) ismétlése ellen, azt híván, hogy csupán a kibékülő kézben, a melyet őszintén nyújték, s mely elfogadtatott — megtalálom azt.«

»A békének áldozatul hozám a vért, melyet hadseregem Ausztria becsülete és jogaiért ontott.«

»A felelet ezen — a történelemben bizonyára páratlanul álló — kíméletre, az ellenségeskedés haladéktalan folytatása lön; egy — évről-évre növekedő — a hűtlenség minden eszközével fegyverkezett izgatás lombard-velencei királyságom nyugalma és jóléte ellen.«

»Jól tudván, mivel tartozom népeim és Európa békéje nagybecsű javának: ez új megtámadásoknak is türelmet szegeztem ellenükbe.«

»Az nem fogyott el, midőn azon kimerítő rendszabályok, melyeket legújabb időben, a minden mértéket haladó fondor izgatás miatt, olasz országaim határainál s azokon belül azok biztonsága végett alkalmazni kényszerítettem . . . « stb.

És mindezekben teljesen igaza volt az osztrák manifesztumnak; mert az tény, hogy a lombard-velencei tartományokat, továbbá Pármát, Modenát, Toscanát Piemont folytonosan lázította, és mikor e lázítás represszáliákat idézett fel: ezeket Piemont arra használta, hogy belefűjjon a tárogatóba és hirdesse világga, hogy

»Íme! Ausztria így és így kegyetlenkedik Olaszországban! A nép *ezért* elégületlen, a nép *ezért* nyugtalan és *ez okból* van folytonos lázadásban!« Pedig hát *nem* »ezért« és *nem* »ez okból«, hanem *azért*, mert Piemont ügynökei folytonosan élesztették a tüzet, rakták az aknákat és nyugtalanították a kedélyeket.

Csakhogy Ausztria kormányának rendszere megmívelte és termékenynyé tette a talajt ahhoz, hogy a Piemont által vetett izgatás kikelhessen, gyökeret fogjon és nagy, erős fává fejlődhessék. Mert a nagy osztrák monarchiának nem volt egyetlen országa, egyetlen tartománya, egyetlen városa, — Bécsét is, ezen az összmonarchi zsírján hizlalt és dédelgetett várost is beleértve — a mely nem békétlenkedett volna! — Magyarországról, a melylyel szemben elkövetett páratlan kegyetlenségekről már előbb tettem említést, itt nem szólok.

De hát a harcz kitört, Ausztriát legyőzte Franciaország és Piemont. Megkötötték a villafrancai fegyverszünetet, később a zürichi békét és Ausztria elvesztette Lombardiát.

Az uralkodó, tekintettel a monarchia népeinek általános elégedetlenségére, szükségét látta a belügyi politikát, mely az elégtelenség kútfeje volt, megváltoztatni és elbocsátotta belügyminiszterét; de a megváltoztatandó belügyi politikát is összhangba kellett hozni: elbocsátotta külügyminiszterét is; és csudálatoskép a helyett, hogy a nyugalom és béke úgy a háborút viselt országok, mint az osztrák birodalom belsejében lakó népek közt, ezek kedélyében, helyreállott volna: az osztrák politikai égbolt folyton elborult maradt. Ennyire megrendült a bizalom a kormányi intézkedések komolyságában.

A villafrancai megállapodások Olaszország vérmes reményeire iszonyú csalódássá váltak, melyek következtében az elkeseredés csak fokozódott.

Cavour letette miniszterelnöki tárczáját, — de Victor Emánuel kértére és egész Olaszország örömére néhány hónap múlva megint átvette.

És most egy sajátságos tragédia játszódik le Ausztria történetében.

A zürichi béke után és annak daczára a fegyverkezések Olaszországban még erősebb mérvben folytak, mint Villafranca előtt. Cavour gróf nem csinált titkot belőle, hogy ő Ausztriát Olaszországból teljesen ki akarja szorítani, és nyíltan kijelentette, hogy Szardinia még nem oldotta meg azon feladatot, melyet Olaszország felszabadítása céljából magára vállalt. És ez indokolva volt. Érezte,

hogy Ausztria Piemontnak perfid viselkedését soha megbocsátani nem fogja, nem tudja. Ezért végsőre is el volt szánva.

Vagy — vagy!

»... kibontjuk a harcz zászlóját *egyedül*... megvívjuk ellenségeinket *minden eszközzel*, mely kezünkbe akad; és tekintet nélkül akárkire a világon: lángbaborítjuk Európa négy szögletét. Eleshetünk, de — vértengerben fogunk elesni.« — Ez volt Villamarina szardiniai követ felelete *Walewsky* gróf francia külügyminiszterrel szemben, a ki en bagatelle beszélt Piemontról (Kossuth: »Irataim« I. köt. 60. lap.) és ez volt Cavournak programja, a ki ezután a magyar menekültekkel is élénkebb összeköttetésbe lépett, mint bármikor ezelőtt; sőt élénk izgatást indított meg arra nézve, hogy Modena, Toscana, Parma, sőt Romagna, a pápai birtok is, nyíltan csatlakozzanak Piemonthoz; elnézte s megengedte, hogy az osztrák hadseregben szolgáló magyar csapatokat hitszegésre, zászlójuk elhagyására és a magyar légióhoz csatlakozásra nyíltan, proklamációk útján, csábítgassák.

Ausztriának tehát készen kellett lennie, hogy minden perczen új lázadások fognak Olaszországban kitörni és hogy Piemont ezek támogatására segílyt küldeni, sőt maga is támadni fog.

Napoleon császár pedig bámulatos cinizizmussal nézte az olaszoknak ezen nyílt actióját, a mely az ő békeművét semmibe sem vette, sőt azt illuzóriussá tenni egész erővel törekedett. Még meg sem száradt Napoleon aláírása a zürichi békeokmányon, mikor már ő is azon kezdett tépelődni: mi módon bujhassék ki az abban vállalt kötelezettségek alól?

Különös helyzetbe jutott. Ő Ausztriát gyengíteni akarta, de Piemontot oly erőssé tenni, hogy az fontos tényezővé válhasson az európai politikában s esetleg vele, illetőleg Franciaországgal szemben számbavehető, komoly, önálló hatalommá emelkedjék: ez eszéágában sem volt. Azonban Cavour nélkül tette számítását. Napoleon Olaszországban meg akarta törni Ausztria erejét és megadta a lökést a régi rendszer szétbomlásához. Az első lökés után hirtelen megállott. De a szárd miniszterelnök Napoleont annyira behálózta s oly mélyen belevitte az olasz politika hinárjába, hogy abból tiszteséggel kimenekülni már nem tudott, és kénytelen-kelletlen — saját miniszterei tanácsával ellentétes politikát követve — császári szavával vállalt kötelezettségeit is cserbenhagyta és azokkal ellenkező eljárást követett.

Napoleon ugyanis megindította a »nemzetiségi kérdést«, ezt emelte az európai politika egyik vezéreszméjévé; e czímen létesült Moldva-Oláhsország egyesülése, e czímen indította meg Olaszország felszabadítását; s most, mikor fele útjában megállott, mikor Olaszországtól Savoyát, Nizzát is elvette: akkor Cavour a napoleoni politika nevében folytatta a nemzetiségi tömörülés nagy művét, és a francziák császára nem akadályozhatta meg Cavourt, hogy éppen az ő általa tört ösvényen tovább haladjon és a nemzetiségi tömörülés alapján az olasz egységi törekvéseket ne támogassa; de sőt Napoleon kénytelen volt Ausztriát is meggátolni, hogy az elűzött fejedelmeket, kiknek a zürichi béke birtokaikat visszaadni rendelte, — országaikba erőhatalommal visszahelyezhesse.

És kénytelen volt elnézni, hogy Piemontból egy nagy Olaszország lesz, a mely Garibaldi segélyével — Velence kivételével — már egész Olaszországot magába foglalja.

A francziák császárára rákényszerített ezen két-szinű játéka volt oka annak, hogy Ausztria Olaszországban volt hadseregét nem csökkenthette és más csataterekre nem vihetette, hanem az ott lekötve tartatott továbbra is — folyton várva a történendőket.

És közbelép Olaszországban, az olasz politikában egy új jelenség, egy új tényező, minőt évszázadok is csak kivételesen ajándékoznak egyes nemzeteknek:

Garibaldi,

egy egyszerű, igénytelen polgár, kalandos élet után is gyémánt-tiszta jellem, tele rajongó hon-szeretettel, puritán egyszerűséggel, hősiecs bátorsággal és a legnemesebb önzetlenséggel: vállalkozik hazáját fegyverrel szolgálni.

1859-ben Victor Emánuelnek felajánlotta szolgálatát s ez tábornoki rangra emelte. Erről Villafranca után leköszönt, de miután Sziciliában forradalom tört ki, s ezek őt segítségül hívták: 1860. május 6-án Genuában 1000 önkéntes-társával, kik közt *Türr István*, *Dunyov*, *Tüköry*, s néhány más magyar is volt, hajóra szállott; május 11-ikén *Marsalánál* kikötött, és a hozzátóduló önkéntesekkel felszaporodván — május végén már véres csata és támadó ostrom után *Palermót* bevette, a nápolyi hadsereget Sziciliából kiverte. Győzelemről-győzelemre haladván, augusztus közepén seregével átmegy Nápolyba, ott is a királyi sereget legyőzi, 19.000 embert

lefegyverez — és miután ezen hallatlan sikerek nemcsak egész Európát, különösen pedig ellenségeit elkábították: a nápolyi királyi haditengerészet is hozzápártolt, és ő magát diktátorrá téván, Nápolyt és Sziciliát Victor Emánuel király nevében elfoglalta és Olaszország egységesítésének nagy művében halhatatlan érdemeket szerez.

Garibaldi mesés győzelmeinek hatása az egész világot bámulatba ejtette.

E férfiú nemcsak mint bátor katona, hanem mint olasz hazafi, és mint a szabadság eszményi bajnoka — mindig ritka jelenség marad a történelemben. Neki, egyszerű életmódja mellett, nem lehetett vagyont adni; megvolt neki az ő sziklás kecskék-szigetje — Caprera, — melyet mint hajóskapitány keresményéből szerzett, és a mely, saját kezemunkájával művelve, neki házi szükségait fedezte; nem lehetett kitüntetés adni, ez őt bámulatos egyszerűségében sértette volna. A hatalmasok lehettek az ő adósai, de ő nem lett hálával lekötelezettje még — királyának sem. De azért tisztelte, becsülte és hódolt a »re galantuomo«-nak, a hős, önfeláldozó királynak úgy személyes kitűnő tulajdonságaiért, mint egyszersmind az olasz egységi eszme fenséges képviselőjének, a ki hazája nagygyá tételéért trónját tette kockára.

És mikor Garibaldi Olaszország minden befolyásos politikusával ellentétbe jutott; mikor Villafranca után hazáját hirtelen magára hagyatva, vergődni látta, s mégis Savoyát és Nizzát elvették és szászária fejében Franciaországhoz csatolták: ekkor, különben jóságos lelkének egész erejével — gyűlölte a francia császárt: Olaszország szövetségét — a ki

a megindított felszabadítási munkát cserbenhagyta, és az ő — Garibaldi — születése helyét Olaszországtól elszakította. Victor Emánuelhez azonban ekkor is ragaszkodással viseltetett, mert hisz ekkor írta Nizzából ama híres manifesztumát, *melyben felkéri az olaszokat, hogy sorakozzanak csak Victor Emánuel körül, ha ez őt hívni fogja — oldala mellett fogja találni őt is.*

Csuda-e azután, ha egy ilyen jellem felköltötte a minden nemes, minden emelkedettebb jellemtulajdonságok iránt oly fogékony magyar kedélyében maga iránt a rokonszenvet? Csuda-e azután, hogy mikor híre terjedt, hogy Garibaldi fog bejönni egy segédsereg élén Magyarországra, bennünket az osztrák alóli felszabadításban támogatni: csuda-e, ha a heves magyar vér forrongásba jött, lelkesedésében minden korlátot keresztül tört? hogy e férfiú nevét csakhamar népdalába foglalta és egy pár hónap múlva »megyebizottsági taggá« választotta? (Nálunk a lelkesedés — mint a dugóját kirúgott pezsgő — akárhányszor kiömlik a tiszta abroszra...) Csuda-e hát, ha nálunk csakhamar népies hőssé lett, mint akár Kinizsy, Toldy Miklós vagy Damjanich; a népköltészet tárgyává lőn és csakhamar országszerte dalolták:

»Szennyes az én ingem,
Szennyes a gatyám is,
Majd hoz Kossuth tisztát —
Türr Pista meg puskát,
Éljen Garibaldi!

Kossuth, Klapka és Türr
Mind be fognak jönni,
Sereg is jó velük
Hús-harminczezernyi
Éljen Garibaldi!*

Nagy reményeket kötött népünk Garibaldi bejöveteléhez; mindenki, mindenütt: kunyhóban és palotában Garibaldiról beszélt, Garibaldit várta. A fiatalság daczolt veszélylyel, elfogatással, besoroztatás- vagy börtönbejutással, és iparkodott a Garibaldi seregének »magyar légiójához« jutni.

Annyira népszerű volt Garibaldi itt, hogy a spekuláció is foglalkozott arczképeinek elárusításával, és habár e képek — a vörös Garibaldi-inges, karbonári-kalapos, nagy szőke körszakállas, bajszos alak — el is voltak tiltva: alig volt jobbmódú parasztház, melyben ez arczkép ott ne lógott volna.

Piemont tehát birja már a győztes forradalmak után megejtett általános népszavazati jogczímen Toscanát, Pármát, Modenát, Lombardiát, Romagnát, most pedig Garibaldi kezéből Nápolyt és Szicziáliát is, és mind e terjeszkedéseket, mind e foglalásokat az állig fegyverzett Ausztria tétlenül kénytelen elnézni.

Csodálatos és nem irigylésre méltó helyzetbe jutott az olasz fejedelemségekkel szövetséget kötött osztrák kormány Piemonttal szemben. Ott volt a világszerte híres osztrák várnégyszög, megrakva ágyúkkal, megrakva egy roppant hadsereggel, mely egymagában elégséges lett volna egész Olaszország összes hadseregeit leteperni; ott van egy vitéz elemekből álló ármádiája, melyet — ha csak sánczai közé vonul is — egy félmillió katona alig képes onnan kizavarni; vele tart, egyetért vele Olaszország minden fejedelme, minden kormánya Szicziáliától az alpesckig, és — — egy maroknyi nép, egy negyedrangú országocska, melylyel szóba sem volna érdemes állani: a kis Piemont, fricskát hány neki,

fellázítja a többi olasz államok polgárait, felforgatja egész Olaszországot és Ausztria nem tehet semmit, nem akadályozhat semmit, meg sem mozdulhat; a saját védelmi erődei egy nagy csapdává lettek, a melyben önmagát fogta meg!...

Ez volt helyzete *az osztrák nagyhatalomnak* Olaszországban.

Nem volt-e tehát természetes, hogy Magyarországon, a forradalmi hangulatban és izgalomban élő magyar nép közt a Garibaldi, a Victor Emánuel és Cavour nevek minden ember ajkán éltek; és hogy különösen a Garibaldi név, kinek közvetlen környezetében magyarok voltak, a kik vakmerő vállalatainak minden veszélyeit vele megosztották, és a kik közül a hős *Türr István* meg éppen tábor-kari főnöke volt, — egy általános és kimondhatlanul mélységes kultusz tárgyává lett? Garibaldi — a szabadság hőséneke, az önzetlen hazafi, a gyémánt-tiszta jellem, és a magyarok barátjának neve?

E kultusz meggyökereztetése körül itthon különösen sokat tett Tóth Kálmán, a mély érzésű költő, a ki versben és prózában dicsőítette Garibaldit és Türrt, ez utóbbihoz őt a gyengéd barátsági kötelék nemes érzése is csatolta.

A magyar légiók.

Első légió Olaszországban.

A mint Ausztria Piemontot megtámadta és Franciaország az olaszok segélyére sietett: kézzel-lábbal siettek a magyar légiót is lábra állítani. A szervezést már 1859. májusban megkezdtek.

Kettős feladata lett volna e légiónak: segélyt nyújtani az olaszoknak és invázió Magyarországra, az e célra tervezett francia hadtest oldala mellett.

Ez alakulás és szervezés viszonyairól *Mogyoródy* Adolf — a légiónban szolgált ezredes úr — szívésségből következő adatokat volt szerencsém nyerhetni:

»Tervben volt két gyalog- és egy lovasdandárt a szükségelt tüzérséggel felállítani, a melyek azután ama 20.000 francziával, kiket III. Napoleon ígért, Ausztriába, illetve Magyarországra betörjenek.«

»Kossuth és a Nemzeti Igazgatóság felhívására már május elején (1859-ben) kezdtek az emigrációban levő magyar tisztek Turinban és Genuában csoportosulni, de a szervezkedés legénység hiányában és a piemonti czopf-bürokratizmus folytán lassan haladt előre. — Végre június elején adták át az első 125 főből álló magyar foglyokat (a szökevények is mint foglyok tartattak) a Forte Castellacióba, Genuában.«

»Azok száma, kiket én (Mogyoródy) átvettem, pár nap alatt 400-ra szaporodott, s ezekkel azután magyar zászló alatt Acquiaba vonultam, a hol nagy »evvivák«-kal fogadtak, és egy régi klastromba szállásoltak be. Itt, miután naponta érkeztek új

foglyok, seregünk gyors tempóban felnövekedett június vége feléig 5 zászlóaljra — körülbelül 4000 fő — és két szakasz huszár, úgy, hogy a sereg szervezéséhez egész erélylyel hozzáfogtunk, és ezeket tisztekkel, többnyire régi subaltern honvédtisztek, vagy ilyenek hiányában őrmesterekből és más altisztekből előléptetett egyénekből láttuk el. Ezen előléptetéseket a magyar főparancsnokság és az olasz kormány helybenhagyta.«

»Ezen működésemben Veress főhadnagy, Mihálovics Lajos és még egy pár régi tiszt nagy segítségre voltak.«

»Acquiban helyszúke lévén, egy zászlóalj Alexandriába vezényeltetett, kettő pedig Astiba.«

»Időközben a tisztek kinevezése is megtörténvén, a Légió: »Magyar sereg Olaszthonban« címet vett fel s ilyenül a piemonti kormány által elismertetett.« A »légio« elnevezés ellen tudniillik a tisztek felháborodtak és Kossuthhoz — ki ekkor Angliában volt — fordultak, kijelentvén, hogy ezen elnevezés »oly csapatot jelent, mely azon állam érdekéért harcol, a mely fizeti. E szerint *mi* — nem hazánk érdekéért harcolunk!« És kijelentik még Ihász, Mogyoródy és Veress, hogy kilépnek a seregből, ha nem lesz máskép...«

Ez megint jellemző tünetény a magyar ember gondolkodása, önérzete és eljárása felett. Elhagyja hazáját, a melyet legyőztek, a melyet egy ellenséges szoldateszka lenyűgözve tart; elhagyja, és e szoldateszka ellenségeinél hadi szolgálatot vállal — — de mindig azon czélzattal, hogy e szolgálata hazájának váljon előnyére.

Előtte végcél mindig a haza felszabadítása.

Elvérzik idegen csatamezőn, de végső sóhaját azon megnyugtató érzéssel lehelli ki, »hogy halálával hazájának hozott áldozatot«. — Ő az idegen szolgálatban is csak nemzetét és hazáját szolgálja, és a hol e végcélt elveszti szemei elől — ott felmondja a szolgálatot.

Ő nem mint kalandor, ő nem mint idegen hatalom zsoldosa köti oldalára a kardot, hanem az idegen országban, az idegen hadsereg szolgálatában is hazájáért harczol; s azon perczen, mikor ezen célját csak egy elnevezés által is kompromittálva látja — fellázad egész jobb érzése, és nem tűri, hogy a »légió« gyűjtő elnevezés által azt a célt, a melyért — habár csak közvetve is — fegyvert fogott, látszatra is megghiusítsák.

Nem »legionárius« akar ő lenni, hanem »magyar« katona; harczol, mint magyar »segéd-sereg« Olaszország felszabadításáért, de — viszonzásul az olasz mint »segéd-sereg« segítse őt Magyarország felszabadításában is. Szolgálat — viszontszolgálatért, segély — viszonszegélyért! Nem pénzért, nem megélhetés miatt vállal ő állást az olaszok oldala mellett, nem életpálya nála az olasz hadseregben való szolgálat; ez csupán eszköz és mód saját nemzete és hazája szolgálatában.

Egy *Türr* fényes tehetségével, hősies viselkedésével felküzdí magát az olasz király bizalmasává, az olasz kormány bizalmas tanácsadójává, az olasz hadsereg legmagasabb állásai egyikére, és — sohasem szűnt meg első sorban is *magyar érdeket* szolgálni.

Ő Victor Emánuel oldalánál, III. Napoleon magán-kabinetjében, gróf Cavour és Bismarckkal

folytatott tárgyalásaiban *magyar hazájának felszabadítása* érdekében érvényesíti minden erejét. Egész életét az a gondolat tölti be: hazám szabadsága, hazám függetlensége! . . .

Egy *nemeskéri Kiss Miklós*, Franciaországban kényelmes otthont teremt, megnősül, családot alapít; összeköttetésbe lép a legelőkelőbb francia körökkel, magával a császári családdal; rokonságba jut francia kormányférfiakkal, és elhagyja otthonát, gyermekeit, nejét, feláldozza kényelmes családi életét, hogy — szolgálatot vállaljon az olaszországi magyar segéd-seregnél, a melynek végczélja Magyarország felszabadítása. Elmegy oda, a hol ezer veszély fenyegeti életét minden perczen, de áldozatul viszi életét — hazájáért.

Egy *Éber Nándor*, angol szolgálatban magas katonai rangra küzdi fel magát; majd mint a világ első angol napilapjának rendes harczterít tudósítója, nemcsak a világ legelőkelőbb hírlapjai által terjeszti a magyar ügy iránti rokonszenvet, hanem szintén lemegy Olaszországba, hogy kéznél legyen, ha Magyarország érdekében szükséges — és megosztja a háború ezer veszélyét mint tényleges harczos, megint csak — a hazájáért.

Nem szólok Klapkáról, Perczel Mórról, Vetterről, Dunyovról stb. De meg kell említenünk *Mogyoródy* — akkor századost, *Veress* — akkor főhadnagyot — a kik egész indignáczióval utasították vissza azon az olasz kormány által tervezett elnevezést, hogy az ő csapatjuk »légio« és ők »legionáriusok«. Ők nem az olasz kormánytól mint zsoldosok lettek fogadva, ők önként vállaltak szolgálatot mint — *magyar katonák*, azon czélzattal, hogy ez által vég-

eredményben Magyarország felszabadításáért viszik életüket az ellenség golyói elébe!

Ez volt a magyar emigráció, ez volt az olasz-magyar légió, helyesebben: *magyar segéd-sereg* külföldön.

És most folytassuk Mogyoródy úr ismertetését:

»Az öt zászlóaljából az Alexandriában elhelyezett *egy* zászlóalj és az Acquiban fekvő *két* zászlóalj — a huszársággal együtt — az *első dandár*hoz tartozott. Ennek parancsnokságát *Ihász* ezredes vette át.«

»Az Astiban levő két zászlóalj képezte a második dandárt *nemeskéri Kiss Miklós* vezénylete alatt; ki azonban csak a háború befejezése után vehette át a parancsnokságot, miután Livornóba, Napoleon (Jérôme) herceg mellé volt vezényelve.«

»A sereg további fejlesztését a háború gyors befejezése és a fegyverszünet gátolta meg, mert e percztől fogva több foglyot nem kaptunk.«

»A tiszti kinevezések azon ranggal és fizetéssel történtek a piemonti kormány által, a melyeket a piemonti benszülött tisztek élveztek.«

»Következő a tisztek névsora:

1. *Főparancsnok*: Klapka György tábornok.
2. *Ezredesek*: Ihász Dániel, nemeskéri Kiss Miklós, gróf Bethlen Gergely, Kupa Hümér és Zlinszky Ödön.
3. *Őrnagyok*: Mogyoródy Adolf, Tüköry Lajos, Kiss József, Eberhardt Károly.
4. *Századosok*: Vaisz Vilmos, Benedikty József, Veress Sándor, Novelly Antal, Mihálovics Lajos, Dobay Károly, Pongrácz Lajos, Valentiny István, Gergye Károly, Réh János.

5. *Főhadnagyk*: Jávorka József, Richon Viktor, Podhorszky Ernő, Markó András, Kiss András, Molnár József, Némethy Sándor, Rahm Ödön.

6. *Hadnagyk*: Palmano János, Hetényi István, Komjáthy Henrik, Vasváry Béla, Szalay Mihály, Horváth Gyula, Tolnay István stb.«

»Többen ezek közül rangjukat előléptetés folytán kapták; így én (Mogyoródy) is. Kezdetben mint százados vezényeltem az I-ső számú zászlóaljat Acquiban. Kossuth Lajos július első napjaiban nálunk szemlét tartott, és annyira meg volt elégedve zászlóaljam magatartásával, katonai gyakorlatával és szervezésem egész sikerével, hogy a helyszínéről felterjesztett őrnagyi rangra, — a mit a kormány meg is erősített; zászlóaljamat pedig »3-ik zászlóaljnak« nevezette, emlékül az 1848—49-ik 3-ik honvéd zászlóaljra, a melynél szolgáltam a szabadságharcz alatt.«

»Kossuth ez alkalommal ezeket zászlóaljamnak egy gyönyörű szónoklatban adta tudtára, a mely oly rendkívüli lelkesedést ébresztett, hogy mindannyian fogadást tettek: *méltók lenni e névre*.«

»Így azután az alexandriai zászlóalj kapta az I-ső, az Acquiban levők a III. és IV., s végül az Astiban fekvők a II-ik és V-ik számokat.«

»Őrnagyk hiányában eleintén századosok vezényeltek zászlóaljakat; így az I-sőt Veress Sándor, ki főhadnagyból léptettetett elő; a II-ik és IV-iket Gergye és Valentiny századosok; az V-iket Pongrácz Lajos százados. Július vége felé azonban, mikor a török szolgálatból kilépett Tüköry, Kiss József és Eberhardt megérkeztek, ezek vették át ezen zászlóaljak parancsnokságát.«

»A béke augusztusban megkötöttén, a »Magyar segéd-sereg Olaszországban« szintén csakhamar felosztatni rendeltetett. A 3-ik zászlóalj volt az utolsó, melyet a határ felé indítottak.«

»Midőn a legénység már indulásra készen állott Alexandriába, jött vasuti kocsiban *Victor Emánuel*, ki a kocsi ablakából sokáig utánna nézett a távozóknak.«

»Frapoli modenai hadügyér felszólította a tiszteket, hogy lépjenek át a modenai seregbe. Ezen felhívással kapcsolatban Bethlen Gergely gróf egy lelkes szónoklatot tartott a hazamenni készülőkhez, melynek folytán többen, különösen a huszárok közül sokan, visszamaradtak és modenai szolgálatba léptek. Ez utóbbiakból alakította Bethlen a piacenai huszárokat, kik később Garibaldi szicíliai betörésekor — mind ehhez csatlakoztak.«

Eddig terjed Mogyoródy ezredes úr szíves közlése, melyért fogadja köszönetemet.

A magyar légiónak tehát az ellenségnek színét se látta.

Kossuth Lajos »Irataim« I. kötetének 329-ik lapján azt írja:

»Én június 22-ikén érkeztem Angliából Genuába; két nappal a solferinói ütközet előtt (június 24.)« — Később a 332-ik lapon pedig: »Általában minden levél, melyet Olaszországból vettem, reám azon benyomást tette, hogy egyelőre minden igyekezet csak oda irányul, miszerint a magyar emigráció hasson közre: az osztrák hadsereg magyar elemeinek bomlasztására, a nélkül azonban, hogy a szolgálat viszonzásául a szövetséges hatalmak magukat a magyar ügygyel azonosítanák.«

Hát biz ezt meg akarták tenni, de az a két »szűk bugyogós« magyar zászlóalj, melyet III. Napoleon a maga seregéhez akart csatolni, az osztrák seregben levő magyar csapatok megingatására — már nem kellettek, mert ezek nélkül is tudott végezni!

Ez volt az olaszországi »magyar sereg« első szereplése.

Jellemzéseül annak: mily helyzetbe jutott ez a szegény seregtest, a mely hazaszeretetének és a szép csáhszavaknak áldozata lett Solferino után, szabad legyen itt Kossuth Iratai I. kötet 502—503. lapjaiból, nemeskéri Kiss Miklós ezredesnek Astiból kelt leveléből egy pár részletet idéznem:

»... A hosszas bizonytalanság aláásta a közszellemet, s e helyzet súlyát anyagi nélkülözések is fokozták. Én ugyan meglehetősen kijöttem az itteni hatóságokkal, ellenséges indulatot nem tapasztaltam, mint a francziák tapasztaltak, de bizony sok rokonszenvet sem. Hanem az utóbbi időkben seregünk ellátása nagyon el lett hanyagolva a piemonti kormány által; *még az ing is leszakadt embereinkről*, fázni kezdtek a nyári foszlányban stb. s minden zaklatásunkkal sem birtunk ruházatra szert tenni. Akadtak osztrák szellemű bujtogatók is, különösen papok és zsidók közt... már a szökés harapódzott be soraikba, a mi ha egyszer megindul — ragályos betegséggé válik; már 160 szökött el az egész seregből...« stb. stb. »Így történt, hogy mi dandárnokok és a törzstisztek kénytelenek voltunk a főparancsnokságnak szeptember 10-én kijelenteni, miként mi a rend fentartásáért, vagy a kihágások megelőzéseért többé felelősséget nem vállalunk s az azonnali feloszlatást vagyunk kénytelenek sürgetni — — — «

Második légió olasz földön.

Garibaldi 1860. májustól szeptemberig csudákat mívelt Dél-Olaszországban s egy királyságot: Nápolyt és Sziciliát ajándékozott királyának, Victor Emánuelnek, és most *Rómába* akart bevonulni, a hol azonban francia őrség volt.

E tervéről minden módon le akarták beszélni, mert félték, hogy e lépése III. Napoleont közbelépésre kényszeríti és ez által kockára teszik mindazt, a mit eddig Piemont Olaszországban ügyességgel, bátorsággal és helyes számítással elért. Hiába volt minden lebeszélési kísérlet, Garibaldi törhetlenül megmaradt feltett szándéka mellett.

Nem maradt egyéb hátra, mint hogy Victor Emánuel maga vonult le egy sereg élén Nápolyba és átvette az összes olasz hadsereg (tehát a Garibaldi-félének is) parancsnokságát, minek következtében Garibaldi eltávozott Caprerába — »krumplit kapálni«.

Időközben az Olaszországban egybegyűlt magyar Nemzeti Igazgatóság: Kossuth, Teleky, Klapka — Pulszky Ferencz ügyes közbenjárása alapján — az olasz kormányval egyezséget kötött, mely szerint, ha a háború Piemont és Ausztria közt kitörne, ez országok egymást kölcsönösen támogatnák, s különösen Piemont egy 40—50.000 főnyi hadsereget küldene Magyarországra, a melynek oltalma alatt az ország felkelne. Egyuttal a Nemzeti Igazgatóság Olaszországban egy új magyar légiót fog szervezni.

E célból Turinből szeptember 14-ikéről keltezve a Nemzeti Igazgatóság egy felhívást intézett a magyar menekültekhez, melyben ezeket felszólítja,

hogy bocsássák rendelkezésre szolgálatukat — adott esetre, melyet kellő időben tudtukra fognak juttatni.

Csakliamar beleegyezőleg nyilatkoztak: Türr *tábornok*, Éber Nándor *dandárparancsnok*, gróf Teleky Sándor és Dunyov István *ezredesek*, Kiss József, Mogyoródy Adolf, Figyelmessy és Winkler Lajos *alezredesek*, Reinfeld, Várady Ádám, Koelbl Károly *őrnagyok*, továbbá 15 százados, 9 főhadnagy, 8—10 hadnagy, hadbíró stb.

E szerint a 2-ik légióhoz megvan a tisztikar egy nagy része, és csak a legénység hiányzik. De kapott a Nemzeti Igazgatóság az olaszoktól két üteg teljesen felszerelt ágyút, 30.000 drb puskát, 5000 drb karabint és 3000 drb lovassági kardot, négy millió puskatöltést, 300.000 karabintöltést, és minden ágyúhoz nagyszámú golyót, kartács-szelenczét, löportöltést stb.

Mindezen készleteket Couza oláh hospodár tudtával Oláhországba szállították elraktározás végett.

Volt Garibaldi seregében, mire Nápolyba érkezett, mintegy 400 főből álló magyar csapat, a mely Mogyoródy alezredes és Scheitter-Darbay György huszár-őrnagy parancsnoksága alatt a tűzkeresztségen már átesett és a magyar névnek ott is becsületet szerzett. Ezen légiónak szaporítását az olasz kormányférfiak még akkor is megengedendőnek találták, a mikor egyéb nemzetiségekből alakult idegen légiókat Anglia és Franciaország nyomása folytán feloszlattak. Ez a 400 főnyi csapat képezte a második *magyar légió* magvát.

E légiónak is, mint az 1859-ikinek, az a hivatása volt, hogy az olasz hadseregnek osztrák területre való esetleges betörésénél, azzal egyesülve, Magyarország fellázítására közreműködjek. Ezen

légióra vonatkozólag Kossuth egy »tudósítás«-ban, melyet 1861. márczius 17-ikéről keltezve »a mozgalom vezéreihez a hazában« intézett, azt írja, hogy:

»az Olaszthonban szervezni kezdett magyar légiót (magyar segéd-sereg czíme alatt) sikerült mind fenntartására, mind kifejtésére nézve biztosítanunk . . . *most mintegy nyolczszázra meggyen.*« (Lásd: Kossuth »Irataim« III. köt. 598. lap.)

Szomorú dolog, de a csapatok parancsnoksága körül Kossuthnak soha sem volt szerencsés keze s ez itt is kellemetlen zavarokra, sőt botrányokra vezetett. Kossuth a »magyar segédsereg« parancsnokává t. i. az ő személyes hívét, Vetter tábornokot, egy becsületes iroda-katonát nevezett ki, ugyanazt, akit a kápolnai események folytán Dembinszky után fővezérré tett. Azonban, a mint ott Damjanich — úgy itt a tisztikar e felett annyira megbotránkozott, hogy felmondta Vetternek az engedelmességet, és további kellemetlenségek kikerülése végett a fővezér kénytelen volt — — ellovagolni.

Kossuth erre vonatkozólag következőket írja (»Irataim« III. köt. 603. lap):

»Meg kellene még ismertetnem a szintoly aggasztó mint botrányos kórállapotot, mely ápril vége felé (1861-ben) az akkoriban Nólában állomásozó »magyar segédsereg« (légió) tisztikarában oly fokra hágott, hogy magának a légiónak, az olasz és magyar közti frigy e becses eleven jelképének fenntartását is kétségessé tette.«

»Panasz panasz után, feladás feladás után, vád vád után özönlött hozzám Angliában tartózkodásom utolsó pár hete alatt, mikor különben is a bankóper időmet, gondomat idegfeszítésig igénybe vette.«

»A parancsnokok közti surlódás a fegyelmet egészen felbontotta; a szenvedelmes pártviszály, czivódás s egymás elleni törzsönködés (magyar élet. Szerző) a tisztikarban közbotránynya fajult, *míg végre lázadás tört ki a légióban*; oly lázadás, mely rendes hadseregnél a legszigorúbb haditörvényszéki eljárást vontá volna maga után.«

Az e lázadás miatti vizsgálat megejtésével az olasz kormány *Türr István* altábornagyot bízta meg, a ki a maga sajátos ügyessége és tapintatával az ügyet rendbe hozta úgy, hogy azontúl panasz nem volt, mert többé — nem Vetter, hanem *Ihász* ezredes lett a légió parancsnoka. A légió fenmaradt; Délolaszországban a brigantik (helyesebben nápolyi guerillák) ellen tett szolgálatot és lassanként fejlődött. 1862. februárban egy gyalogzászlóalj, két huszár század és két üteg tüzérség volt, összesen 1200 főre menő legénységgel.

De a jó békesség nem soká tartott; 1862. ápril elején megint feladás feladást ért, a pártoskodás vad szenvedélylyel tört ki. Közbejött Klapka meghasonlása Kossuthtal; itthon a központi forradalmi bizottság szétoszlása; ottkinn a Nemzeti Igazgatóság felbomlása, s mindezeket megelőzte a Pulszky Ferencz és Kossuth közti meghasonlás. Ezek roppant izgalmat idéztek elő a légióban; miután ez intelligens elemekből állott, a melyek egyszerű zsoldosokká lesülyedni nem akartak. Így történt azután, hogy a Cuneoban volt tartalék-tiszti telepet fel kellett osztlatni, magából a légióból egy pár százán kiléptek; többeket Olaszországból el kellett távolítani.

Kossuth az olasz kormánytól megkapván mindazon felhatalmazásokat, melyekkel elébb a Nemzeti

Igazgatóság birt — a légió megmaradt részeit is visszahelyezte »segédsereg« rangjára és csak akkor oszlott fel, a mikor Velence Magyarország igénybevétele és hozzájárulása nélkül jutott Olaszország birtokába.

Porosz-magyar légió.

Említve lón, hogy Poroszország régibb idő óta készül Ausztriát Németországból kiszorítani, és hogy e célból élénk agitációt táplált a német nép között. A diplomáciai erőlködések nem vezettek eredményre, sőt a fejedelmek és hivatalos államférfiak annál szívósabban ragaszkodtak Ausztriához, mint a konzervativizmus bástyájához, mennél erősebb lett az izgalom népeik közt.

Bismarck párisi tartózkodása óta fentartotta a magyar menekültek egyik-másikával az összeköttetést, így egyebek közt Scher-Tosz-al (nálunk Scherr-Thosznak mondjuk), egy porosz származású horvát-magyar menekülttel is, a ki neki rendes tudósításokat küldött a magyar emigráció felől. (Lásd: gr. Scher-Tosz »Erinnerungen aus meinem Leben.« Berlin, 1881.)

A mint Bismarck porosz külügyminiszterré ki-neveztetett, azonnal elhatározta Ausztriának Németországból való kiszorítását megvalósítani. Tudta, hogy ez egy nagy háború nélkül lehetetlen, ezért felkereste és összeköttetésbe lépett mindazon tényezőkkel, melyek neki egy ily háborúban hasznára lehetnének.

Igy miután 1866. június közepén Klapkával beszélt, azt meghívta Brüsseltől Berlinbe. Klapká-

nak megbízottai Berlinbe való megérkezéseig Komáromy György, gróf Csáky Tivadar és gr. Keglevich Béla voltak. Csáky és Komáromy az osztrák-poroszolasz háború kitörése után a fogoly magyar katonákat eredménynyel toborzották egy alakítandó magyar légió számára.

Különös szeszélye volt Bismarcknak, hogy Kossuthal nem — csak a katonapárt vezéreivel akart tárgyalni. Pedig ha a háború tovább tart és Magyarország közreműködésére szükség leendett: Kossuthot nem nélkülözheti.

Klapka július 3-dikán, éppen a königgrätzi csata napján érkezett Horschitzba, I. Vilmos porosz király főhadi szállására, és július 4-én megbízott a magyar légió megalakításával, miután hosszabb ideig tartó háborúra számítottak.¹

A megalakulás és a légió felszaporodása gyorsan ment. A fogoly magyar katonák szívesen vállaltak szolgálatot egy magyar hadseregben, a mely hazájukat volt felszabadítandó. Így csakhamar megalakult egy 3000 főből álló hadosztály, melynek vezetését maga *Klapka* tábornok vette át. Mind begyakorlott, tehát kész katonák voltak, kiket minden nehézség nélkül azonnal tűzbe lehetett vezetni. Tervben volt, hogy *Vetter* tábornok még további 6000 főnyi sereggel Klapkát követni fogja.

Azonban a franczia császárnak már júl. 5-nek éjjelén a főhadiszállásra megérkezik egy félig-meddig fenyegető sürgönye, melyben a harczoló felek közti közbenjárását felajánlja és e célra

¹ Az itt közölt összes adatokat Darbay-Scheiter György, ezen légióban szolgált huszár-alezredes szívességének köszönöm.

fegyverszünet megkötését javasolja. III. Napoleon közbenjárási ajánlatát a poroszok még aznap elfogadták. Erre Napoleon a fegyverszünet eszközzésére *Benedelt* küldte el a porosz táborba. Július 12-én a poroszok részéről a fegyverszünet feltételei megállapítottak és *július 21-dikén a fegyverszünet megkötött.*

Ezalatt azonban a magyar légió nemcsak megalakult, de Klapka meg is indult hadosztályával a magyar határszél felé, a mikor őt *Neisse* porosz-sziléziai városban *Döring* porosz tábornoki ezredes utóléri és a fegyverszünet létrejöttéről értesíti.

Erre Klapka rögtön hadi tanácsot tartott *Döring* jelenlétében, mely a felett volt hivatva dönteni: betörjön-e a légió a fegyverszünet dacára is Magyarországra, vagy a marsot beállítsa? *Döring* porosz ezredes következő nyilatkozatot adott:

— Bár a praeliminárek már meg lettek állapítva: a kancellár (*Bismarck*) nem tesz akadályt, hogy önök betörjenek hazájukba. Ha önöknek sikerül Magyarországot felkelésre bírni, mi önöket hadviselő felek gyanánt fogjuk tekinteni. Franciaország ugyan megállította Bécs előtt a poroszokat, mi azonban az esetben, ha önök hazája fegyverre kél — Magyarországgal egyetértve, még ha casus belli lenne is belőle, szembe merünk szállani osztrákkal és francziával.

Polgári biztos és Kossuth megbízottja gyanánt *Simonyi Ernő* vett részt e hadi tanácsban; ő egy-maga ellenezte a betörést, s miután az mégis el lett határozva — letette biztosi állását és eltávozott.

A hadosztály megindult. *Darbay-Scheiter* huszár alezredes volt az avantgarde parancsnoka. A határ-

széli parancsnok, *gróf Stollberg-Wernigerode* porosz tábornok, a betörni indult sereg avantgardejának parancsnokát magához rendeli és keményen lehordja, hogy az ő ura és királya által elfogadott fegyvernyugvási feltételeket megakarják törni, s a további előnyomulástól eltiltotta.

Kijőve a tábornoktól, egy porosz őrnagy az elbúsultan kijövő Darbaytól kérdi: mit végzett? s midőn elpanaszolta helyzetét, az őrnagy mosolyogva azt mondta:

— Ime egy névjegy (a mire pár sort írt is) mutassa ezt elő a porosz vonalnál s önök szabadon be fognak vonulhatni.

És így történt.

A porosz kettős játékot játszott: hivatalosan megtartja a fegyvernyugvást, de módot nyújt annak megtöréséhez.

Klapka inváziója az országban már nem talált erkölcsi támogatásra sem.

Darbay-Scheiter alezredes úr szivességéből bírom az ezen légióban szolgált tisztek rangfokozati lajstromát, mely Holless Pál dandár segédtiszt aláírásával 1866. szept. 30-áról a következő neveket mutatja ki:

Tábornokok: Klapka, gróf Bethlen.

Ezredesek: Gr. Csáky Tivadar (a magyar nemzeti kormány képviselője), Mogyoródy Adolf dandárparancsnok, br. Üchtritz, Mednyánszky Sándor.

Alezredes: Scheiter (Darbay) György lovassági parancsnok.

Őrnagyok: Rényi György, a második zászlóalj parancsnoka, Grisza Ágoston, az 1-ső zászlóalj parancsnoka, gróf Scher-Thosz.

Századosok: Kovács Eduárd (lovasságnál), Czech István (ugyanott), Monte-Dego Adolf, Klapka tábornok segédtisztje, Fejér Gusztáv, Balassa Antal, Hevessy Sándor, Képossy András, Gojvár György, Szabó Gusztáv, Nitsner Pál.

Főhadnagyk: Kövy Zsigmond, Ballogh András, Már Gyula, Mandola Sándor, Mayer Móricz, br. Balassa István (huszároknál), Seregdy Antal (u. o.), gr. Károlyi István (u. o.), gróf Károlyi Tibor (u. o.), Zahoray Eduárd (u. o.), Ujfalussy Antal, Soldos Árpád, Beneze Mihály.

Hadnagyk: Barbieri Achilles (a törzsnél), Ocsovszky Pál, Szadovszky Jenő (1-ső z. a. segédtiszt), Varga István, Molnár Imre, Hollósy Lajos, Bittó Fidél, Malz Fülöp, Kiss László (2-dik z. a. segédtiszt), Crocé Rudolf, Iglarik József, Papp Ferencz, Komáromy György, Bartha Balázs, Nagy Sándor, Szabó István, Horváth János (huszároknál), báró Bánffy Zoltán, Makra Albert, Holless Pál (dandár segédtiszt), Fábry Hugó, Böszörményi József, Kovács Iván, Beretvás Lajos, Mühvald Ferencz, Szubszilványi Jenő, Broncs János, Kolosváry Kiss Lajos, Jaksa Albin, László János (huszároknál), Rencz Sándor.

Ezredorvos: Ádám Leo.

Főorvos: Böszörményi László.

Ezen tisztek közt többen voltak, a kik olasz szolgálatban állottak, mint rendes activ katonák. Ezeket az olasz királyi kabinetiroda parancsa küldte Berlinbe azon utasítással, hogy ott az olasz követnél jelentkezzenek, s bármi történjék is, az olasz seregben viselt rangjuk és állásuk nekik biztosítva és fentartva marad.

VII. RÉSZ.

EGY UTOLSÓ FÖRGETEG.

1861.

A szellemekben 1859 óta nagy küzdelem folyt le. Nagy átalakuláson mentek át. Láthatatlanban, észrevétlenül — de nagyon elhatározó átalakulás. Nem nyilatkozott külső jelekben, sőt nem tudta egyik: mi történik a másik lelkében? és mégis mindinkább tova terjedt, mind nagyobb, mind több szellemet hódított meg magának.

Mint a föld méhében lappangó őserők kimagyarázhatatlan módon zsugorodnak össze, vagy terjeszkednek szét, fölkeltik a föld gyomrában szunnyadó meleget, hogy fölfelé törve, lassan-lassan a rügyfakasztó tavasznak előhírnökévé legyenek.

Sokszor még a legszilajabb szelek söprik ölnyi magas halmokba a havat, vagy a legdermesztőbb hideg zsugorítja össze érczkemény jégtáblákká a folyam kék hullámain: s mégis, pár vonalnyira mélyebben, már ott mosolyog az enyhe természet és melengeti, táplálja, életre kelti a növényzet finom hajszálgyökereit, és rétegből-rétegbe emelkedve rövid napok vagy hetek múlva lombokkal, virágokkal díszít rétet, mezőt — meghozva az ifjú tavaszt.

Ily helyzetben volt hazánk 1861-ben. Népünkben még általános a forrongás; és talán nagyobb

viharok törtek fel koronként a tömegekből mint eddigelé a hosszú politikai tél egész tartama alatt bármikor; szakonként még oly heves szélrohamok viharzottak fel, melyek benn a zárt épületben, e nagy és jól őrzött birodalomban is megmozgattak mindent; s habár a felület pusztá, sivár, az elemek vad boszorkánytáncza mégis rémületes zürzavart okoz.

A tömegek még fel-feltörő szenvedélylyel nyilvánították gyűlöletüket az elnyomatás rendszere és eszközei ellen; nap-nap után tüntetett a lakosság, hangosan és nyíltan mutatta ki, hogy a 12 éves elnyomatás egy hajszálnyit sem volt képes hazafias érzelmeiben módosítást előidézni.

A fegyveres erő hiába alkalmaztatott, a börtönöket hasztalan tömték túl, a tömeges internálásnak nem volt hatása.

A nemzet hazafias érzelmeit mindezek nem változtatták meg.

A magyar nem termett összeesküvések szítására vagy terjesztésére; egész természete ellenkezik a magába fojtott titkos tervek hosszabb rejtegetésével, a mi pedig egy hosszú kézre számított összeesküvés első feladata.

És mégis elkezdett összeesküvést forralni; de mindjárt az első lépésnél kimutatta e részbeli ügyetlenségét is. Mindjárt két összeesküvést csinált.

És mind a két összeesküvés egy forrásból fakadt: a hazai központi forradalmi bizottság kebeléből. Az egyiknek élén *Almássy Pál*, — a másikén *Nedeczky István*, *Komáromy György* állottak. Az első minden áron perhorreskálta Kossuthot, a másik csak ennek nevére esküdött. Amaz a társadalom maga-

sabb körű ifjúságában, — emez az utczában kereste szövetségeseit. Ott a Károlyiak, Batthyányi, Keglevich, Orczy, Csáky, Andrássy, Zichy, Bethlen, Kendeffy családok ifjabb tagjai és a Podmaniczkyak mindannyian (lásd »1849—1866« az Asbóth-család irataiból), — emitt a tanuló ifjuság, Vidacs János és ennek gyármunkásai és a tüntető tömegek vettek részt.

Mint mindenütt hasonló vállalkozásoknál, a hol a szervezés együgyű, a vezetés esetlen, a konspirációk gyatrák és hűbelebalázs módjára járnak el, csakhamar ott terem az áruló is az összeesküvők közt. Csakhamar összefogdosták a Nedeczky-féle csapatokat vezetőjükkal együtt; de összefogdostak a vidéken is számosakat, — a mint ezt a IV-ik rész alatt már ecseteltem, — és a nyersserő megint egész súlyával nehezedett az országra. Rémületet akartak gerjeszteni, de senki sem ijedt már meg tőlük. Érezte már mindenki a természet megnyílásának közeledését; hijába erőlködtek elhíttetni, hogy még mindig fagyos tél van: érezte mindenki, hogy ezen már túlestünk és az enyhe tavasz langyos szellői ma-holnap a remény zöld színeivel ruházzák fel a most még rideg természetet.

* * *

Sokat vitatkoztak a felett, hogy vajjon az októberi diploma jobb belátás és önkéntes elhatározás vagy a tehetetlenséggé elfajult elgyengülés kifolyása volt-e? Azt hiszem: mindkettő birt arra hatással; de bár a monarchia a belső nyugtalanságok folytán tetemesen elgyengült és szerencsétlen politikája által kifelé egykori tekintélyének csak rongyai ma-

radtak meg: mégis végelgyengülésről egész a tehetlenségig — beszélni ezidőben még nem lehet.

Mi, a kik az akkori helyzetet, az akkori viszonyokat láttuk, éreztük, azokban éltünk; a hatalom ólomsúlyát, a szoldateszka, bürokrácia és rendőrség szorítókapcsait viseltük, nagyon jól tudtuk: mit jelent egy 400,000 főből álló hadsereg? mit egy háromszázados együttélés megszokása? mit egy *nagy-hatalom* súlya a többi versengő hatalmak számításában, — daczára az olasz nyílt ellenségeskedésének, a francia és porosz burkolt cselszövényeinek és az orosz duzzogó magatartásának. Tudtuk, hogy a forradalmat — Olaszországot kivéve — egyetlen hatalom sem szívesen látja; hogy annak *trónfelforgató* törekvését az összes hatalmak rosszallának, sőt — megakadályoznak. És ha mindezek daczára is egész odaadással folyton demonstráltunk: ez az *állam gyengülésének és a rendszer megbuktatásának célzatával történt*, de most már nem azzal, hogy a monarchiát megsemmisítsük.

Tudtuk, hogy országunk önállóságát csak úgy vívjuk vissza, ha bebizonyítjuk, miszerint Magyarország kibékítése *nélkül* a birodalom nagy akcióra teljesen *képtelen*; tudtuk, hogy ha folytonos zavargásaink által a monarchiát szabad mozgásában és erő kifejtésében gátoljuk: a hatalom előbb-utóbb szóba fog velünk állani. Ezért mindent elkövettünk, a mivel a hatalmat működésében megzavarhatjuk. Felállítottuk az 1848-iki honvédegyleteket s elhittettük s világgá híreszteltük, hogy ez forradalmi szervezés céljából történik; nyitottunk társadalmi köröket; lármáztunk a törvényhatósági üléseken; tüntettünk az utcákon stb.

Ezen magatartásnak, a francia-olasz vereségnek és az európai elszigetelt állásnak első gyümölcse volt október 20-ika.

Ez a jobb belátás — a helyzet helyes felfogásának és megítélésének *első* jelensége. Második jelensége, hogy 1860 deczember végén a császár felkérlette Deák Ferenczet: menne fel Bécsbe vele a helyzetről értekezni.

A monarchia nem volt még tehetetlen; a teljes feloszlás küszöbén még nem állott; még mindig módjában volt a hatalomnak a kibékülést megvalósítani, a nyugalmat helyreállítani és a népeivel való egyetértés ösvényén a korábbi erőt és tekintélyt vissza szerezni. A monarchiának Lajthán túli része, az örökös tartományok: Csehország, Galiczia stb. nyugton voltak; a nyílt seb Olasz- és Magyarország.

Amaz egy nagy és zárt nyelvterület, a mely előbb-utóbb egyesülni fog és azért annak elvesztésével a politikusnak számolnia kellett. Ha Velenczéről lemond az osztrák ház: erejét jobban összpontosíthatja, hatalmát intenzívebbé teheti.

Magyarország megnyugtatója sem volt megoldhatlan feladat. Bármilyen izgatást tartott is fenn Kossuth és az emigráció: nálunk nem az elszakadási törekvés, hanem az 1848-diki törvények biztosította függetlenség visszaszerzése volt a cél és csak a megnyílt ezt el nem érhetnők, állott elő az elkeseredett boszú: »ám hát pusztuljon a birodalom velünk együtt.«

Érezte mindenki, hogy Magyarország, hogy a magyar faj itt egymagában áll; hogy nincs törzsrakona, mint a többi köztünk lakó fajoknak, a

melyhez csatlakozhatnék; nincs őszinte barátja az őt környező nemzetek és népek közt; nincs Európában komoly hatalmi tényező, ki értünk csak az ujját is mozgatná. Elhagyottan, árván állunk e nagy világon és ez az érzés annyira nyomasztó volt, hogy még a törököt is, a ki századokon keresztül irtóháborút viselt Magyarországgal és másfél százezerdon át mint hódító birván az ország nagyobb részét, pusztította országunkat, fűzte rablánczra lakosait és irtotta népünket: még ezt a törököt is barátilag fogadtuk, mikor fiatal szoftáit küldte ide körünkbe. Barátunk gyanánt fogadtuk történelmi halálos ellenségünket; mert Európában ez is épp oly elhagyatott, mint mi; mert neki sincs egyetlen igaz barátja épp úgy, mint nekünk; mert ő is élet-halál harczt vív megmaradásáért épp úgy, mint mi!...

De hát ime! Törökországot egy évszázad óta erőlködnek megsemmisíteni; az orosz felizgatta a törökországi keresztényeket, hogy támadják souverainjuket belül, a míg ő egész hatalmával kívülről támadja; elszakítják és önállósítják az egyik tartományát a másik után, és — még sem tudják megsemmisíteni. Egy államot, melynek nagy történelmi multja van, — melynek szervezete bármily hiányos legyen is, de a tradíció zománczával van borítva melynek népe hosszú évszázadok óta rajongó hittel tekint padisahjára, a melyet nehéz szenvedéseiben is a múlt fényes emlékei lelkesítenek: ily államot feloszlatni, megsemmisíteni nem könnyű feladat!

Így állott a dolog Ausztriával is. Minden gondolkodó ember tudta, hogy bármennyi legyen is annak ellensége, bármennyi veszteség érje is: megsemmisíteni egy könnyen nem lehet.

De azután, ha Ausztria megbukott: megbuktunk, elvesztünk mi is. Ausztriával egyetértésben megélhetünk mindketten, de ha elválnánk, akkor Ausztria elemeire bomlik fel és a természet törvénye szerint a nagyobb test magához vonza a kis testet, annak részecskéi egy-egy nagy rokon népcsalád tagjaivá lesznek.

És mi lenne mi belőlünk? hová csatlakoznánk mi? Magyarországon is a magyar faj csak az Ausztriával fennálló történelmi alapon lehet úr; ha szétszakad e kötelék és a dynastikus érdek, egy erős nemzeti államot fentartani, elesnék: akkor országunk is nemzetiségi elemeire oszlanék fel. Ennek érzetében maga Kossuth akkép vélte együtt tarthatni Magyarországot, ha azt, *mint egészet*, beviszi egy — »dunai konföderációba!« Igenis: Kossuth belátta és beismerte, hogy az akkori viszonyok közt önállóan egymagunkban fenn nem állhatunk, meg nem maradhatunk, s azért más népekhez **kell** csatlakoznunk; és csatlakozást tervezett — a szlávssággal, a románokkal!... Egy csöbör vizet önt a tengerbe és azt akarja, hogy e csöbörnyi víz el ne vegyüljön a nagy tömegben!

Nos hát ez lett volna a vég kezdete!

Ezt minden nyugodt ítéletű ember belátta. Ezért szaporodtak itthon a dynastiával való kiegyezés barátai.

Hogy ez nem egyszerre és nem könnyen ment: könnyű megérteni. A néptömegek szenvedély viharai nem csillapodnak le egy pillanat alatt; jönnek még egyes utórohamok, melyek hevesség és erő dolgában túltesznek magán az orkánon. Az átmenet mindig hosszabb idő dolga; és mint a tenger hul-

láma, ez is egyszer magasan, másszor alant jár és vajmi sokszor ki-kicsap még a partot környező sziklákon, mielőtt végkép lecsendesedik.

Október 20-ika nyomán mindenkinek meglepetésére következett egy 1861 február 26-ika, vagyis egy központi birodalmi tanács egybehívása, a hová Magyarország is »hivatalos volt«.

Az összbirodalom 343 választott képviselőt küldene s ezek közt Magyarország 85-tel büszkélkednék, míg Erdély 26-ot és Horvátország 9 tagot küldene. Az uralkodónak fentartatik azon joga, hogy még különösen érdemes egyéneket tagokul ki is nevezhessen.

Ezen pátenst b. Vay Mikós udv. kanczellár, a ki ekkor Golopon volt, nem is irta alá; de nem irta alá Szögyényi alkanczellár sem.

A Schmerling aera!

Soha, mióta feltalálta Oxenstierna ezt a példabeszédet: »parva sapientia regitur mundus« ezt inkább nem láttuk igazolva, mint Ritter von Schmerling urnak ezen — Lasser miniszter által készült — »egy akol — egy pásztor« elvén felállított összm monarchiának összparlamentje által.

Erre vonatkozólag »Vázlatok egy év történetéből« című 1862-ben megjelent munkájában következőket írja Kecskeméthy:

»... azt találjuk, hogy az a monarchia különféle szellemi, anyagi, tartományi s nemzeti elemeit s érdekeit oly bántó és ingerlő módon hozza érintkezésbe, miszerint azoknak összeütközése szinte a »kétszer kettő — négy« bizonyosságával számítható ki; így az a kölcsönös félreértés, gyanakodás és gyűlölet általános harczának színhelye fog lenni...«

Ez az úgynevezett *februári pápens* a lefolyt tizenkét év bürokratikus kormányzatát megint mechanikus cenzalizációval, de parlamenti formákkal, akarja felfrissíteni, és az *ismert* magyar törvények, magyar intézmények, magyar önállás épp oly kevésbé vétettek tekintetbe, mint Bachnak legvirágzóbb abszolutizmusa alatt.

És Schmerling úr ezt az ő rendszerét, osztrák alapossággal, mindjárt elméletileg is támogatni iparkodott.

Megiratta *Lustkandl Venczel* tanár úr által a »*Das ungarisch-österreichische Staatsrecht*« című munkát, melynek hivatása volt bebizonyítani, hogy Magyarország az 1848/9-iki viselkedésével — eljátszotta összes önállósági jogait.

A professzor úr felállította velünk szemben a hirhedt »*Verwirkungs-theoriát*«.

Egész jogbölcséleti tudásával tett tönkre bennünket — papiroson.

Könyve kétségtelenül nagy feltűnést keltett és a hivatalos tollak gondoskodtak róla, hogy nemcsak a hazai azon hírlapok, melyek kormány befolyás alatt állanak, de a külföldiek is hosszan és szélesen tárgyalják Lustkandl úr elméletét.

A könyv hatását ellensúlyozandó, nem kisebb ember, mint — Deák Ferencz nyúlt a tollhoz és szedte szét annak doctrináját.

Mikor Schmerling Magyarország ellentállását — a cenzalizációt elfogadni és a Reichsrathba be-menni — látta: akkor mondta ama sok önérzetet tanusító, de mint a következők mutatta, impolitikus szavakat:

»Mi várhatunk!«

Hogy ez minő hatással volt a még mindig felkavart Magyarországra, melynek megyéi — az országgyűlési képviselők választásának előmunkálatai végzése céljából — egyike a másika után újból szervezkednek és a hol most már alkalom nyílik, nemcsak a tizenkét éves nyomás keserőségei fölött expektorálni, hanem ezen legujabb attentátum ellen is kikelni — ezt felesleges bővebben tárgyalni.

A Kossuth, Garibaldi, Türr, Klapka, Cavour stb.-féle neveknek a megyebizottsági tagok sorába felvétele a hangulatot kellően illusztrálja.

A magyar országgyűlés ápril 2-ára egybehivatott és ápril 6-án volt *megnyitandó Budán*; de gróf Apponyi György országbíró rendelkezései folytán tárgyalásait Pesten tarthatja. Már ez a körülmény nagy indulatosságot keltett; mert az 1848. évi törvény *nem* Budára, hanem Pestre rendeli az országgyűlést egybehívni; pedig a hová egybe van hívva, ott kell a megnyitásnak is történnie.

A választások elég szabályosan folytak országszerte. Mi a pesti Lipótvárosban *Szalay Lászlót*, a belvárosban pedig *Deák Ferenczet* választottuk.

Szalay programbeszédét a »Wurm-udvarban« (ma a Leszámitoló és pénzváltóbank háza) tartotta, a hol őt b. Eötvös József ajánlotta.

Az országgyűlés megnyitásán való megjelenés kérdése nagy elvi vitát idézett fel.

Deák alig 30-ad magával jelent meg a megnyitáskor Budán.

A trónbeszédet gr. Apponyi György országbíró olvasta fel.

Az országgyűlés tárgyalásai hű képét nyújtották a nemzet kedélyállapotának. A nemzet túlnyomó

többségében ekkor még mindig intranzigens volt; a fejedelmet törvényes királyául nem tekinté, reményét az emigrációba, külföldi segélybe vetette, mert a dynastiával való kibékülésben nem bízott.

Az a párt, a mely Deák vezetése alatt a kiegyezést képviselte volna — kisebbségben volt. Igaz, hogy az egy Teleky László és Ghyczy Kálmánt kivéve, minden országos névvel és multtal bíró politikus már Deák mögött állott, de hiába! a többség az engesztelhetetlenek táborában gyülekezett!

Teleky László május 8-án éjjel meghalt; öngyilkossá lett.

Halála után — mivel Ghyczy Kálmán házelnökké lett — Tisza Kálmán lett az ellenzék vezére.

Horvátország és Erdély nem voltak az országgyűlésre meghíva. A felirati vita mutatta a pártok szellemi és numerikus erejét. *A felíratot Deák Ferencz mutatta be* május 13-án egy oly beszéd kíséretében, a mely a világ bármely parlamentjének szónoklatai között mindenütt a legelső közt foglal helyet, úgy emelkedett szelleme, mint sziklaszilárd logikája, politikai bölcsesség és rendkívül széles tudása folytán.

A helyzet nehéz volt. Az ország jogait visszakövetelni, — a nélkül, hogy az abszolút uralkodónak eddigi eljárását bíráló tárgyává tegye, — a nemzet sérelmeit tolmácsolni, a nélkül, hogy lefelé izgasson és fölfelé a hangulatot rontsa, — utat nyitni egy kibontakozáshoz, a mely a lelke mélyében feldőlt nemzetet kielégítse és a fejedelem által elfogadható legyen! Soha nehezebb, kényesebb és erőye mellett gyengédebb megoldását egy veszélyes és válságteli feladatnak a történelem még nem

ismeri, mint a minő ezé az igénytelen külsejű, egyszerű szellemi óriásé volt, kit — Deák Ferencznek hívtak.

Deák feliratával szemben Tisza Kálmán az ellenzék részéről egy a nemzet sérelmeit előszámláló *határozati javaslatot* terjesztett elő és kérte annak elfogadását.

A vita tehát a körül forgott: »felirat« — vagy egyszerű »határozat« s ezen utóbbinak kiegészítésül esetleg az országgyűlésnek egy manifesztuma a néphez, a mely a »határozat« ridegségének okait kimagyarázza.

Az egész vita a rést nyert szenvedély viharos kitörése volt. Hisz ez az első alkalom a szabadságharcz elnyomatása óta, a mikor a nemzet szóhoz jutott. Senkisé nem várhatta, senkisé nem tételezhette fel, hogy hangot ne adjon a folyton sajgó fájdalomnak, és ne akarja megérletni érzelmeit, bánatát és követeléseit a fejedelemmel. Ezt maga a fejedelem várta legkevésbé.

Erészbeli felfogását legjobban az tanusítja, hogy a Deák által indítványozott felíratra, melyet, mint a 194-ik lapon részleteztem, az ellenzék általánosságban ugyan három szavazattöbbséggel átbocsátott, de a részletes tárgyalás alkalmával a cím kérdésnél annyira kiforgatott eredeti tenorjából, hogy azt többé Deák a magáénak el nem fogadta. — június 30-án oly békülékeny leirat érkezett, a mely a legvadabb szenvedélyre is békítően hatott.

De a sors könyvében más volt megírva.

Sem a nemzet, sem a fejedelem mértéke a szenvedések elviselésében még nem tölt be. Ujabb csapások egész sora, ujabb megaláztatások egész légioja

kellett még Uj-Austriának, hogy élvakultságából feleszméljen, elbizakodottságából kijózanodjék.

Fájdalom! e csapások egyuttal a magyar nemzetet is sujtották. Azonban minket a most mult és szenvedésekben oly gazdag tizenkét év annyira hozzá szoktatott azoknak feljajdulás nélküli eltűréséhez, hogy a magunk részét mindig csak arra való tekintettel mérlegeltük: mennyiben járulnak ezek is hozzá az osztrák elbizakodottság megtöréséhez!?

Az európai fejedelmek az osztrák birodalom önkokozta szerencsétlenségével szemben komor hallgatásba és közönyösségbe burkolóztak, várva: megtalálja-e útját a népeivel való kibéküléshez? vagy vak fatalizmussal rohan tovább az elpusztulás útján? A magyar nép elkeseredett kárörömmel tekintette a maga tehetetlenségének hálójába bonyolódott kormány vergődéseit; a birodalom többi népei is szintén bizalmatlankodni kezdenek már kormányuk erejében és képességében akár a bel-, akár a külügyi bonyodalmakat sikeresen megoldhatni.

Ezen bizalmatlanságot nevelték és táplálták azon visszavándorolt hivatalnokok, kiknek talpa alatt nálunk a föld izzóvá kezdett lenni, kimenekültek, de megismerkedtek a magyar ellentállás intenzivításával.

Austria ezen helyzetét még súlyosabbá tette a napról napra fokozódott pénzügyi apály.

Egy költséges közigazgatási apparatus és egy óriási hadsereg fentartása, kiegészítése és folytonos felszerelése, a mit a minden oldalról fenyegető ellenséggel szemben leszállítani nem lehetett, — azután a birodalom egyik felerészéből — nem folyik

be az adó. Magyarország passiv ellenállása kényszeríti a kormányt, hogy országszerte a katonai végrehajtás útján szedje be az adót.

Ez és a július 21-én a felíratra adott második királyi válasz, melyben a *fejedelmi teljhatalom*, tehát az abszolutizmus hangsúlyoztatik, ütötte ki a hordó fenekét és az országgyűlést ismét a legszenvedélyesebb izgalomba hajtá.

Az újabb felíratban, melyet megint Deák fogalmazott, a következő passzus fordul elő:

»A királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakítottoknak tekinteni.«

Báró Vayt július 18-án elbocsátották.

Egy augusztus 21-ről kelt és gr. Forgách Antal új kancellár ellenjegyzésével ellátott királyi leirat azután az országgyűlést fel is oszlatta.

A képviselőház, Deák Ferencz indítványára, óvást tett a kormány feloszlató rendelete ellen, mert:

»az országgyűlést mindaddig feloszlalni nem szabad, míg a minisztérium a múlt évi számadásokat és a következő költségvetést elő nem terjeszti s az országgyűlés azok iránt határozatot nem hoz.«

Ezen óvás egyhangulag elfogadtatott.

Az országgyűlés szétoszlott.

Egy új provizórium állott elő. Így nevezték t. i. azon állapotokat, a melyek nem törvényes alapon nyugodtak s a melyeket még nem akartak véglegeseknek mondani. Reánk, Magyarországra, különben 1849 óta mindig provizórium állott fenn, mert a mit az osztrák kormány definitivumnak akart tekinteni, az is — magyar szempontból — bizony csak »ex-lex« és így ideiglenes-provizórium volt.

Most a megyék vették át a szót, és miután már korábban az 1848-iki álláspontot elfoglalták: most tiltakoztak a törvényesen meg nem szavazott adók behajtása ellen és újból a passzív ellentállás taktikáját országossá tették.

Az országon át újból egyik végétől a másikig folyton öregbedő izgatottság terjedt szét; az egész ország egy felzúditott méhkashoz hasonlított.

A megyék és a városi törvényhatóságok feloszlattattak; tisztviselőik leköszöntek; a kormány rendelkezésére csak a magyar Bach-huszárok maradtak, miután az idegenek már kimenekültek. No de az udvari kanczellárt ez nem hozta zavarba: a régi Bach-huszárokhoz újak sorakoztak, mert az akkori generáció magyarjaiból telt mindenre — és az adminisztrációt folytatni lehetett.

Csakhamar egy új tünetény merült fel Magyarországon glóbusán. Mindenfelé: pusztákon, kastélyokban, falvak házaiban, városokban, mindenütt fényes egyenruhájú gyalog és lovas katonaság volt látható. A kormányzati segédeszközök legvégsőbbje: a *katonai adóvégrehajtás* foglalta le Magyarországot.

Kissé csiklandós dolog. Mert erre a derék fegyveres népre nagyon sokfelé szükség volt valóságos ellenséggel szemben is, miután az olasz folyton izgett-mozgott, a francia még mindig nem volt megbízható és egyéb szomszéd népek is, mint ragadozó állatok, villogó szemekkel lesték az alkalmas pillanatot, mikor Ausztria testéből egy-egy darabot kitéphetnek!...

De voltak a katonai végrehajtásnak kedélyes oldalai is. A közkatonák, köztudomás szerint épp oly egyszerű földművesek vagy iparosok fiai, mint azok,

a kikhez végrehajtás céljából beszállásoltattak. Lett légyen már most akár egypár tüzes női szem, a melyek itt-ott e fiatal hadfiakat megbűvölték, lett légyen az a tudat, hogy »szegény apámnál épp így van a katona végrehajtásra alkalmazva«: ezek a becsületes fiúk a legtöbb helyen neki gyürkőzve a végrehajtás alatti gazdához beállottak segéd munkásnak, és versenyt dolgoztak vele mezőn, szántóföldön, cséplésnél, nyomtatásnál vagy a ház körüli munkánál; és víg jó kedvvel, élénk dal kíséretében könnyítettek azon, és vigasztalták azt, a kit nekik sújtani kellett volna.

* * *

A hangulat, mely az országgyűlés megnyitásával kedvezőbb irányba indult, megint átsapott a másik szélsőségbe. Egyszerre túlsúlyt nyert az emigrációban, illetve Napoleonban és Viktor Emmánuelben való hit és bizalom. A legcsodálatosabb híreket terjesztették a menekültek valódi vagy álügynökei, midőn az olasz-magyar légió újból való szervezését, mint ennek bizonyítékát állíták elő. A tömegek rendszerint a legerősebben színezett állításokat és a legszélsőségekben mozgó kilátásokat legszívesebben hiszik, mert ezek az ő fegyelmezetlen képzelőtehetségével leginkább összhangban vannak.

Velence! Velence! Háború Velence miatt! ez volt itthon az újabb reménysugár, a melybe csimbajkodott minden ember. Garibaldi! Viktor Emmánuel! Ezek a legnépszerűbb nevek, a melyeket minden utczai gyerek hangoztatott.

A megyéket karhatalommal szintén szétkergették és ehhez is találtak magyar cs. kir. biztosokat.

Ez azonban már nem bátortalanította el a közhangulatot; a nemzet egyetértett s ennek tudata adta meg minden egyesnek a bátorságot: szembeszállani a hatalom nyers erejével. De hozzájárult még egy más igen fontos körülmény: a nemzetnek most már van határozott, általánosan elfogadott programja, és van kimondott vezére, kinek jelleme, bölcsesége előtt az egész ország meghajol — *Deák Ferencz*.

A megyék felosztása és a provizóriumnak nevezett abszolutizmus újabbi életbeléptetése után megújultak mindazon jelenségek, nyugtalanságok és tüntetések, a melyek korábban is fenekestől felforgatták már az állam életét.

Hiába állították fel újból a katonai biráskodást, a mely hivatva volt a »provizórium« új Bach-huszárjait is megvédeni a már vérszemet kapott közönségnek inzultusai ellen — többé nem lehet az áramlatot elnyomni, vagy csak vissza is fojtani. De sőt az új abszolutizmus közegei most már a közhangulattal kezdtek kaczerkodni.

Az idegenek, a bevándorlott cseh és osztrák-német hivatalnokok lassankint visszavándoroltak. *Prottmann*, a híres rendőrfőnök, az ujságszerkesztők réme, egy szép nap eltűnt; *Umlauff* főtörvényszéki elnök és *Komers*, a cs. kir. országos törvényszék gavallér elnöke átadták hivatalaikat magyar születésű császári biráknak, amaz *Eötvös Józsefnek*, utóbbi Fogarassy Jánosnak; *Conrad* főpolgármester már előbb elment s helyébe *Krásznyi* neveztetvén ki — ez is nyugalomba vonult. Ezekkel el-elszállingóztak apránként a kisebb állású hivatalnokok is; és a fővárosból eltávozott az a három ügyvéd is, a kiket a Bach rendszere hozott be: *Schwach*, *Troll*,

Sturm doktorok. A pestiek annyira elsajátították akkor már a bécsiek élcelődéseit, hogy ez utóbbi három egyénre városszerte csakhamar elterjedt ez a calembourg:

»Der Schwach trollt im Sturm davon.«

De itt maradt a további operációk támaszául a katonaság.

A provizórium gr. Forgách Antal udv. kanczélár és Pálffy Móricz gr. helytartósági elnök vezérlete alatt megkezdte az újjászervezést azon czélzattal, hogy megtöri a magyar faj ellentállását. Erre első sorban Erdélyt szemelték ki. Itt a választókerületeket újon beosztották és az oláhok és szászok segélyével a magyarok befolyását megtörni s így őket kisebbségbe szorítani erőlködtek.

Az erdélyi országgyűlést már 1861. május 23-ára Nagy-Szebenbe hítták össze. Minden kormányi erőlködés daczára is megválasztatott 59 magyar. Ezek az erdélyi országgyűlésbe be *nem* mentek, mert Erdély törvény által Magyarországgal egyesítve lévén, az úgynevezett nagyszebeni »országgyűlés« — törvénytelen conventiculum.

A magyar országgyűlés feloszlata után most már *a jogfolytonosság elve* nyíltan lett a nemzet zászlójára felírva. És csudálatos: egész magunktartása e jelszó alatt határozottabb, bátrabb lett; mintha a forradalom bukása óta csak most éreznénk megint először biztos talajt lábunk alatt!

Elítélték az összeesküvőket: Nedeczkyt, Almássy Pált, Beniczky Lajost és társaikat, kit halálra, kit várfogságra, azonban a halálraitélteknek büntetését is súlyos börtönre változtatták és Olmützbe szállították őket, a honnan csak 1867-ben kerültek vissza.

Mind e dolgok már nem fogtak rajtunk; ösztönszerűen éreztük, hogy ezek a végerőlködés szimptomái. De egy keserű érzés kelt ez ítélet nyomában. A városban az a hír terjedt el, hogy Asbóth Lajos vallomása okozta e férfiak vesztét; tehát magyar ember és a szabadságharcz egy katonájáé!...

Hasonló dolgok egyébiránt gyakrabban fordultak elő. Így Gelléri Szabó János — akkor ügyvéd — irodájában volt egy L.... nevű segéd. Egy szép nap arra kéri főnökét, engedné meg neki, hogy olyan nap, melyen nincs az iroda elfoglalva, ott egy pár barátját fogadhassa. Ezt főnöke megengedte. Következő napok valamelyikén ezen barátok, köztük valami Sallay nevű ügyvéd, ott találkoznak. Rövid várlatva L. benyit főnökéhez, hogy fogadná-e Sallay ügyvédet? Az igenlő válaszra nevezett belép, és az üdvözlő szavak és egy kis bevezetés után a háziúrnak, az akkor Angliában készült, Kossuth-bankókból egy csomót kínál megvételre. A háziúr figyelmezteti kollégáját ezen eljárás veszélyességére s elutasítja. Egyúttal segédjét is figyelmezteti ily könnyelmű barátkozás következményeire. Egy-két nap multával éjjel a rendőrség házmotozást tart Gelléri Szabónál, a mely azonban eredménytelen volt. Másnap azonban hallja, hogy az irodájában volt társaság minden tagját ugyanaz éjjel elfogták s egyik társuk vallomása folytán hosszabb-rövidebb időre, mindannyiját el is ítélték.

A mig Ausztriában Schmerling a cenzuralizáció érdekében mindent elkövetett, hogy az valahol léket ne kapjon, addig Magyarországon a kedélyek mindinkább az 1848-iki törvények irányára felé tereltetnek. A kormányon ugyan a módosított 1847 ül: Forgách,

Sennyei, Apponyi, Majláth stb. személyében, de a közszellem már lassankint őket is meghódolásra kényszeríti.

Aki pedig a magyar ügyek tisztába hozatalát, rendezését legsürgősebben óhajtja: az maga a — fejedelem.

Már-már annyira van, hogy az összpontosított birodalom egységes kormányának mellőzésével egyes magyar államférfiakat biz meg: adjanak véleményt, a mely egy tisztességes kibontakozáshoz vezetne. Meghallgatta Deákot és utasította Apponyit egy emlékirat beterjesztésére.

De itt is kitűnt, hogy a rendszer erősebb volt magának az abszolút uralkodó fejedelemnek akaratánál is. Legjobb akarata mellett sem tudott azon ösvényre eljutni, a mely őt e labyrinthez kivezette volna. Útjait mindannyiszor bevágták, valahányszor a helyes ösvényen egy-egy lépést előre tett.

Schmerling a bécsi Reichsrathra támaszkodva nagyon erős volt. S utóvégre is a birodalmi tanács volt ekkor az egyetlen pont, a mely Ausztria politikai életének, hatalma forrásának a világ előtt még némi súlyt adott; az egyetlen, a mely megzavarodott pénzügyeit a végleges szétzülléstől még némileg meg tudta óvni. Ezt a birodalmi tanácsot, a mely az 1861. febr. 26-iki pátiens alapján legalább elméletben képviselte az egész monarchiát, nem lehetett szétzavarni. És ez volt Schmerling támasza; vele és általa ő lett a helyzet urává s minden más tényező fölé kerekedett ugyannyira, hogy e helyzetet maga a fejedelem is kénytelen volt respektálni.

Schmerling lassanként kiszorította állásaikból Apponyit, Forgáchot s mindazokat, a kik a »jog-

eljárás» általa felállított kedvencz elméletnek nem voltak barátai, s betöltötte állásaikat Zichy Hermanokkal, Nádasdykkal s más oly egyénnel, kik az ő akaratának vakon engedelmeskedő végrehajtók voltak.

Ez az eljárás mindinkább Deák táborába terelte még azokat is, kik egész eddig a tiszta 48-nak nem voltak barátai.

Ekkor volt az az idő, a mikor a »Pesti Napló« nyugodtan elmondhatta, hogy ő a nemzet zászlója; körülé és alatta sorakozik Magyarország. Deáknak ez a hirlap volt organuma, és az e lap által propagált eszmék azonosak voltak az ő eszméivel, sőt esetenként, fontos alkalmakkor, Deák maga is tollhoz nyúlt és e lap hasábjain tárgyalta gondolatait.

Az erős nyomás, a mely az új aera alatt az országra nehezedett, és az a befolyás, a melyet a fejedelem udvaránál gr. Szécsen Antal, gr. Eszterházy Móricz és gr. Apponyi György lassanként el tudtak érni, sőt — amit első helyen kell vala említenem: — a Felséges asszony, Erzsébet, a szép és nemes fejedelemné behatása az uralkodóra — lassanként érezhetővé vált a politikai légkörben.

Másrészt Schmerlingnek a frankfurti fejedelmi kongresszuson elért fiaskója, a belpolitikában is a magyarokkal szemben való eljárásának eredménytelensége, a pénzügyi helyzet napról-napra válságosabb volta és ennek tetejébe az a tapasztalat, hogy még a Reichsrathban is mindinkább tért veszít és az általa a hadsereg számára kért 105 és háromnegyed milliónyi szükségletet ez a testület 90 millióra leszorította: megingatta fejedelmének benne volt bizalmát. De a mi azután még ehhez hozzájárult,

az a Reichsrath bizalmának csökkenése is volt, mert a várt s kilátásba helyezett szabadelvű reformokkal évek óta nem lépett elő, s így kezdték őt e részben is renegátnak tekinteni.

Ezt felhasználta a magyar mágnás csoport, mely Eszterházy Móríczt gróf tárcza nélküli második magyar miniszter által a helyzet felől tájékozva volt, és megbuktatására törekedtek.

Eszterházy Móríczt gróft ismérősei igen szellemes, magas műveltségű és megnyerő modorú egyéniségnek mondják, aki sokat olvasott, jól írt és szépen beszélt. Bár kicsiny ember, az asszonyokra mégis veszélyes. Állítólag egy Kisselev grófnő öngyilkos lett miatta, sőt Friedjung szerint (II. kötet, Anhang 527. lap) Augusztá porosz királyné és később német császárné szellemessége miatt igen becsülte. Eszterházy Mórícznak hercegi ágból volt neje; s egy barátomnak, kinek szerencséje volt sokat érintkezni a gróffal s őt jószágán is meglátogatván, egy alkalommal kérde: mint van a *hercegnő* ő magassága? Eszterházy azt válaszolta:

— Köszönöm; feleségem a — *grófnő* (e szót hangsúlyozta) nagyon jól érzi magát.

A fejedelem 1865. júniusban Pestre jött, hogy a kiegyezés létesítését saját kezébe vegye. Megérkezésének célja felől városszerte beszéltek. Fogadtatása a lakosság által elég nyugodt volt, minden ellenséges indulat, vagy csak vonás nélkül is. A nép lemondott a fejedelem személyével szemben a gyűlölet kifejezéséről, melyet a kormány politikájával szemben érzett. A hangulat a békés kiegyenlítésre kedvező volt, s ez kiérezhető volt e fogadtatásnál. Az emigráció befolyása szembetűnően csökkent.

I. Ferencz József ittléte alatt lőn az országgyűlésnek még ez évben való összehívása elrendelve; ittléte alatt lett Schmerling elbocsáttatása elhatározva. Ez utóbbi határozatot kiválóan Eszterházy Móríc gróf befolyásának tudják be. Egyáltalán ez a korszak a mágánásoké; most ők vannak a politikai felszínen. Az irány, melyet egyes intézkedések mutatnak — az ő kezük nyomára vall.

Igy Schmerling július 30-án elment, helyébe jött Belcredi. Ez elismeri ugyan a történelmi jogokat és az egyes országok autonómiáját, de — magyar minisztérium, ez nem fért a fejébe! Belcredi Eszterháznak befolyása alatt Magyarország belügyeit az autonóm közigazgatásnak és önálló országgyűlésnek visszaadta volna — 1847-diki mód szerint, hogy ott azután a nemesek és papok befolyása legyen elhatározó.

Schmerling elbocsátásának megállapítása után, annak eszköze, Zichy Hermann gróf magyar udvari kancellár is távozni kényszerült és helyébe már június 26-án *Majláth György* neveztetett ki. Majláthot a konzervatívok szélső jobb szárnyához számítják.

E kinevezés folytán adta be Schmerling lemondását, melyet a Felség azzal fogadott el, hogy utódja kineveztetéseig vezesse a hivatalt.

Az országgyűlés szeptember közepéről kelt elhatározással 1865. december 10-ére Pestre hivatott össze.

Csakhamar megindultak országszerte a választási mozgalmak. Mi a Lipótvárosban is megtettük az előkészületeket a képviselőjelöléshez. Ez a városrész akkor is főként a kereskedelem empóriumuma volt, csakhogy akkor még éppen a legnagyobb s leg-

pénzesebb kereskedő osztály, a zsidók, választói jogosultsággal nem bírtak.

Ledniczky Mihály ügyvéd — Deáknak közeli ismerőse — hitt össze egy 30 tagú előértekezletet, a melyen Vetsey Sándor, Szenes Ede (a mostaninak apja), Halbauer Nándor, Nádossy György, Emmerling (az »István főherczeg« szálloda akkori tulajdonosa) stb. vettek részt. Ledniczkyt elnökül megválasztván, jelölő-bizottsággá alakultunk és *báró Kemény Zsigmondot* tűztük ki képviselőjelöltül.

Egy nagy választógyűlést hittünk össze, a melyen a jelölt elfogadtatott és a »végrehajtó-bizottság« is megválasztatott. De ezzel szemben Gelléri Szabó János, Bottlik Lajos és mások ellenjelöltet állítottak fel *Ráth Károly* — a későbbi fővárosi főpolgármester — személyében. Mindakét jelölt Deák zászlóját követte. Erős korteskedés indult meg; estende korcsmáról korcsmára jártunk s akárhányszor történt, hogy az egyik kortes csoport az ellenfél korteseinek adta a kilincset. Nádossy György, Vaskó Endre, Szenes Ede és én voltunk rendszerint ilyen házaló kortesek. Kortesnóták gomba módjára teremtek. Néha nem is valami finomak voltak; így például

»Nem kell nekünk a szolgállelkű Ráth,¹⁾
Magyar ember nem adja rá szavát,
Kétes az ő politikai jelleme —
Hisz Hartmann, Káldor és Bizay az embere«.

»De kell nekünk Kemény Zsigmond,
Mert mind igaz amit ő mond;
Ha piszkos is a kabátja²⁾ —
Deák Ferencz a barátja.«

¹⁾ Ez arra vonatkozott, hogy Ráthnak a Bach-korszakban volt magatartása kifogás alá esett.

²⁾ Ez a kifejezés egy Kemény elleni kortes nótára vonatkozik.

Nagyobb kortesösszejövedeleinket, a melyek közös vacsorával voltak összekötve, jobb helyiség hiányában, a Széchenyi-téri vendéglő helyiségében tartottuk, ahol azután Szentkirályi Mór, Szentiványi Károly, Gorove István, Trefort, Danielik kanonok s más közéleti kitünőségek is egyszer-másszor megjelentek és beszédeket tartottak.

Roppant ijedtség fogott el bennünket mindég, ha Kemény Zsiga elkezdett a helyén fészkelődni, a torkát köszörülni, szóval: ha beszédhez készült. Mert szerencsétlen szónok volt. Ötölt-hatolt; recsegő rekedtes hangjával beszédében akadozott s nem találta meg a kifejezésre juttatni szándékozott gondolatnak megfelelő szót; néha hangosan súgtunk, csak-hogy kisegítsük a zavarból. Egy szóval: a mit Vetsey vagy a fiatal Steiger Gyula, vagy más szónok Kemény mellett lelkesítően el tudtak declamálni — mind, de mind haszontalan mondatott el, amint Kemény fogott bele a beszédbe. Ezért mindig készletben tartottunk egy szónokot, hogy amint Kemény után az obligát éljenek lecsillapultak — az rögtön rágyujtson, hogy a rossz benyomást elfelejtesse.

Ellenfeleink folyton gúnyoltak bennünket jelöltünk »brilliáns ékesszólásával«. De azért b. Kemény Zsigmondot megválasztottuk a Lipótváros képviselőjének, s ők a Vigadó terméből — ahol a választás lefolyt — összecsavart zászlóval jöttek le.

Összes választási költségünk, melyet mi választók saját zsebünkből fizettünk, cigányzene, irodatartás, nyomtatványok, kocsik stb. beszámításával, 1261 frt 30 krba kerültek.

Pest belvárosa megint Deák Ferenczet egyhangúlag választotta meg.

★ ★ ★

A Felség december 12-én jött le az országgyűlés megnyitását személyesen végezni. A pályaudvaron és az egész úton a polgárság nagy rokonszenvvel fogadta; a fejedelem hangulata jó volt, bizalma Deák és ennek párthívei iránt szilárd.

A februári pátenst már szeptemberben vonta vissza, s most feloszlatta a külön erdélyi országgyűlést és elrendelte a választásokat a közös magyar országgyűlés számára; a horvát országgyűlést már július 17-dikén utasítja, hogy ideje-korán küldje el követeit az összehívandó magyar országgyűlésre, a melyen a koronázás módozatai fognak megállapíttatni.

Érdekes részletei voltak a trónbeszédnek:

»Befejezni jövénk — mondja a bevezetésben — mit uralkodói kötelességeink érzetétől áthatva megkezdettünk; *saját személyünkben* és így annál sikeresebben szándékunk eloszlatni azon aggodalmakat, elhárítani az akadályokat, a melyek eddig a függő közjogi kérdések elintézését gátolták.«

»Ez akadályok közt első vonalban áll azon ellentét, mely a kiindulási pontok közt létezett. *Jogvesztés egyrészről, merev jogfolytonosság másrészről, kiegyenlítésre nem vezethetnek.*«

»A fentérintett akadályt Mi magunk hárítjuk el, midőn a sanctió pragmaticában egy kölcsönösen elismert jogalapot választunk kiindulási pontul.«

Nagy és nehéz napok következtek be az országra. Az ellenzés, a bírálás, az elégedetlenségnek kifejezést adni, izgalmat szítani vagy fentartani, nem

éppen nehéz, ha veszélylyel járó dolog is; de egy alapjában felzavart helyzetet rendbe hozni, felizgatott kedélyeket lecsillapítani, megnyugtatni, az alapjában megrendült épületet megint megszilárdítani, használatra alkalmassá, vihart és erőszakot állóvá, biztossá tenni: ehhez mély értelem, nyugodt ítélet és nagy akaraterővel párosult bátorság kell.

Ezen korszakban a nehéz és nagy napokból fenmaradt összes tehetségeket látjuk a komoly munkánál: Deákot, Andrássy Gyulát, Apponyit, Lónyayt, Ghyczyt, Dessewffy Emilt, Klauzált, Eötvös Józsefet, Nyáryt, Szentkirályit stb. Ott látjuk még új erőkül Tisza Kálmánt, Szapáry Gyulát, Kerkápolyit és a hivatalos állásból Majláthot, Sennyeit, Eszterházyt.

Három árnyalat volt e nevekben képviselve: október 20-dika, továbbá a mérsékeltek egyezkedni óhajtó csoportja és harmadikul az előbbi határozatipárt.

Két sajátságos jelenség tűnt fel a válaszfelirati tárgyalásoknál. Az egyik, hogy a volt menekültek, mint: Andrássy Gyula gr., Gorove, Lónyay stb. a kiegyenlítésnek legbuzgóbb hívei voltak és igyekeztek minden túlzó követelést útból elhárítani, a melyek az egyezés esélyeit megronthatnák; a másik, hogy Deák a Tisza, Ghyczy, Nyári-féle párt felé annyira hajlott, hogy saját párthívei megijedtek ettől és tanácskozás tárgyává tették ezzel szembeni maguk tartását. (Lásd Kónyi: »Deák Ferencz beszédei« III. köt. 401., 402. lap).

»... A helyzet, a melyet Deák készít, rám nézve oly nyomasztó, mondotta *Andrássy*, hogy ha sokáig így tart, *kénytelen leszek magamnak más utat keresni.*« Még keserűbben szólottak Eötvös, Lónyay.

Az »öreg úr« magatartása nemcsak az alvezéreket döbbsentette meg, de még a közlegénységben is aggodalmat támasztott. Azonban lecsitították ezeket, nehogy a pártban meghasonlás álljon elő. És mégis, *senki sem merle* az »öreg urat« magatartásának okai felől megkérdezni — oly roppant tekintély volt előttük.

Ezidő szerint a pártok egy közös képviselői kaszinóban — árnyalati különbség nélkül — találkoztak.

Az október 20-dikának emberei, a konzervatívok, Apponyi György gr. vezérlete alatt, elismerték a 48-iki törvények alaki kifogásolhatlanságát, de azért azok revíziója előtt az életbeléptetést gyakorlati nehézségek miatt lehetetlennek tartják. De egyúttal óvást is tesznek minden ebből vonható következtetések és praecedens alkotások ellen. Ők is a jogfolytonosság elvét vallják s ha mégis a revíziót előbb akarják: ezt tisztán a gyakorlati szemponttal indokolják.

Deák Ferencz felszólalása után a feliratot az általa javasolt szerkezetben elfogadták még a konzervatívok is.

Mennyire komolyan vette ő Felsége a kiegyezés sikeres megoldását, tanúsítja az is, hogy az egész udvartartást január 29-től áthelyezték Budára és egész márczius 5-éig itt maradt. Ez idő alatt a fejedelem számtalan alkalmat nyújtott ahhoz, hogy a politikai kitünőségekkel személyesen érintkezzék; a nemes, mindenkit elbájoló fejedelemasszony pedig oly otthoniasan járt-kelt a városban, látogatta a boltokat, tett bevásárlásokat, rendesen csak egy udvari nő társaságában, oly barátságosan és meg-

nyerő modorban fogadta a lakosság tisztelettanusítását, a mely mindenkinek szívét meghódította.

Ezen időszakra esik egy nyilatkozata *Erzsébet* császárnénak, melyet arany betűkkel kellene minden magyar ház szentélyébe vésetni.

Kónyi »Deák Ferencz beszédei« III. k. 437. lapon, Gorove naplójára hivatkozva, február 24-éről t. i. ezt írja:

Följegyzem még ide, mit a *császárné* Andrássy-nak nem régen mondott:

»Én önnel bizalmasabban beszélek, s megmondom, mit nem mindenkinek mondanék meg: lássa, ha a császár dolgai Olaszországban rosszul mennek, ez nekem nagyon fáj; *de ha Magyarországon mennek dolgai rosszul — ez engem megöl!*«

Már ekkor mily bensőséges rokonszenv csatolta e fejedelmi hölgyet a magyar nemzethez!

Csakhamar a válaszfelirat átadása után indítványozta Deák egy nagyobb bizottság kiküldését, a mely a közös ügyek mikénti rendezése iránt tegyen a Háznak javaslatot. Kiküldtek 52 tagot és ezek már márczius 6-án megkezdték a tárgyalást; Erdély számára fentartottak 15 helyet, és így 67-es volt a bizottság.

Közben leérkezett márczius 3-án az ugyanazon napról kelt fejedelmi »Leirat« a válaszfelíratra. Ennek tárgyalása és egy új válaszfelirat tervezése és tárgyalása foglalta el a képviselőház munkásságát.

Megérkezett Horvátország értesítése, hogy a közös ügyek tárgyalására és egyúttal a magyar-horvát viszonyok rendezésére a maga részéről egy 12 tagú bizottságot fog felküldeni.

Mig az országgyűlés a magyar konzervatív kormány felfogásával és Belcredi gróf foederacionális nehézkedéseivel küzd a 48-as törvények teljes vagy csak revízió után való visszaállítása felett: addig a monarchia fölé megint sötét felhők tornyosulnak, melyeknek egy-egy cikázó villama már vakító fénynyel világított be a színpalak mögötti ármánykodásokba.

A gasteini egyesség, mely *a közös véráldozattal szerzett* Schleswig-Holstein felett osztrák és porosz közt megosztott uraságot állapított meg: Bismarcknak nem volt kedvére való. Ő mindkettőt akarta Poroszországhoz csatolni, és egyuttal egész Németországban a vezérszerepet saját hazájának biztosítani.

Az orosz külügyminiszter, Gorcsakov, még mindig gyűlölte a »hálátlan« Ausztriát; Napoleon császárnak pedig Biarritzban udvarolt Bismarck, hogy semlegességét megnyerje egy Ausztria elleni háborúban; s végre ugyanaz Olaszországgal *1866 április 8-án* meg éppen támadó és védelmi szövetséget kötött és Velence tartományának megszerzését biztosította annak, egy közösen Ausztria ellen viselendő háború esetére.

Érdekes és jellemző tény, hogy ezen Berlinben megkötött szövetségi szerződést az olasz követ, *Nigra*, Párisban Napoleon császárnak előbb bemutatta, mint saját királyának. (Friedjung II. k. Anhang 532. lap.)

Az osztrák külügyminiszter, Rechberg gróf, egy előkelő állású kém (Klindworth) által közvetlen úton (nem a hivatalos követség által) Palmerstontól értesült arról, hogy Napoleon Velenczének Ausztriá-

tól elszakítását sürgősen előkészíti, s Rechberg ezt illetőleg betekintést nyert Napoleon császárnak *magánlevelezésibe is*, a melyeket Palmerston egy millió forintért meg tudott szerezni. (Friedjung II. k. 526. lap.)

Ekkor Ausztria 1866 májusban ajánlatot tett, melyben *Velenczét Sardiniának békés úton felajánlotta.*

Késő volt!

Ennek folytán Ausztria június 12-én egy titkos szerződés alapján Velenczét Napoleon császárnak engedményezte.

Ez is késő volt. Most már ez sem akadályozta meg a háborút.

Poroszország június 18-án hadat izent.

És bár egész Németország Ausztria pártján állott, és bár Custozzánál az osztrák sereg és Lissánál a hajóhad fényes győzelmet nyertek Piemont felett, mégis Königrätznél a poroszok ellen elvesztette a csatát, s ennek következtében a poroszok egész a Dunáig lenyomultak Bécs felé.

Bámulatos balsors! Kitünő katonai anyag, hatalmas fegyelem és edzett, begyakorlott sereg áll Ausztria rendelkezésére, és seregének száma sem áll ellenségeié mögött, és — mégis mindig Ausztria veszti el a csatákat!

Jele, hogy rossz a sereg szelleme, és vezérei, Albrecht főherczeg kivételével, kritikán alól gyengék voltak. De ennek — és ez Königrätznél különösen feltűnt, oka volt a magas születésű tábornokok fegyelmetlensége egy *csak* saját érdeme által emelkedett főparancsnok irányában.

A kibontakozás.

A gyászos königgrätzi nap elkövetkezett, és utána a monarchia északi hadserege elvesztette ellenálló képességét.

A poroszoknak rendkívül gyors mozdulatai és előhaladása folytán beállhatott az eset, hogy az osztrákokat a Dunától is elzavarják Bécs és Pozsony közt és felső Magyarországot az ellenségnek kiszolgáltatva — Komáromra fog kelleni támaszkodni.

Ekkor önkénytelenül feltolul az a kérdés: lehet-e a ki nem békült Magyarországon egyáltalán háborút viselni?

A magyar országgyűlés a háború kitörése miatt június 26-án királyi leirattal elnapoltatott.

Deák Szent-Lászlóra vonult vissza.

Ekkor — július 17-én — történt, hogy Deák egy unokaöccse által levelet kapott Majláth udvari kancellártól, melyben a fejedelem Deákot Bécsbe hívja.

Július 19-én fogadja a császár Deákot s ekkor kettejük közt ezen történelmileg nevezetes párbeszéd folyt:

— Mik Magyarország kívánságai? — kérdi a császár.

— *Königgrätz után sem egyebek, Felséges uram, mint Königgrätz előtt* — válaszolá Deák.

Ugyanez nap fogadta a császár Andrássy Gyula grófot, a ki a kihallgatás alatt azt mondta:

— *A monarchiának két vezető nemzetisége van: a magyar és a német; ezek egyesüléséből keletkezett, és ez alapon újra felépülhet.*

Sajnálatos! ezen böles axiomát ma egy ifjú nemzedék az osztrák foederatív állam javára feladni készül s feladja vele a magyar faj vezetői állását, melyet a foederált szláv fajok ide átnyuló izgatásai épp úgy lehetetlenné fognának tenni, mint azt Erdélyben a szomszéd Oláhország izgatásai folytán a román elemnél észleljük.

A poroszoknak Bécs felé előnyomulása folytán a császárné július 9-én lejött Budára és július 13-án lehozta gyermekeit is.

Ezen, az uralkodónőre oly nehéz napokban volt megérkezésekor nemcsak a társadalom legelőkelőbbjei, de maga a nép nagy tömege is a legnagyobb szívélyességgel üdvözölte a fejedelmi anyát, ki a magyar jellembe vetett hitével és bizalmával magas személyét és kedves apró családját *a ki nem békített nemzetnek oltalma alá helyezte.*

Van sokszor a tömegekben valami ösztönszerű gyengédség és szívjóság, a mikor minden sérelmet feled, és a szerencsétlenséggel és bizalommal szemben az érzések legnemesbikét, a mélységes részvétet nyújtja viszonzásképp. Népünknek ez alkalommal volt nemes magatartása nagyon sokban hozzájárult azon rokonszenves ragaszkodásnak és szeretetnek kifejléséhez, melyet a Felséges asszony nemzetünk irányába mindig, egész gyászos haláláig, tanúsított.

Hányszor láttuk azon szép családi csoportozatot, a kis Rezső trónörököst és a bájos kis Gizella főhercegnőt a zugligeti Ferenczhalmán, az erdő árnyas utain, vagy a Kochmeister-villa terebélyes fái alatt járva vagy ülve, midőn a fejedelmi sarjak a gondos anya védelme alatt játszották gondtalan játékaikat, nem értve meg azon súlyos aggodalma-

kat, melyek a nemes, szép anyának kedélyére borultak; és nem ismerve más boldogságot vagy más fájdalmakat, mint a melyeket e jó anyának szemeiből olvastak ki. Hányszor láttuk víg futkosásban vagy hallottuk édes csevegésüket, és állottunk észrevétlenül egy fa vagy bokor lombjai mögött s gyönyörködtünk ez idylli kép fenségében.

Boldog gyermekkor! mily szerencse, hogy a gondviselés szemeitek elől még nem vonja el a függönyt, a mely a jövő szomorú esélyeit még eltakarja; mily szerencse, hogy szemetek csak a jelenhez tapad, annak örömeit zavartalanul élvezi, szépségeit hamisítatlanul látja!...

Mily szerencse, hogy pillantástok a jövőbe be nem hat!...

Hová és mikép tűnt el körünkből e három közül két imádott alak mindenkitől siratva, országokat gyászba borítva?!...

★ ★ ★

Az országgyűlés elnapolása és a königgrätzi csatavesztés utáni napokban a hangulat egy leírhatatlan chaosszá fajult el. Az emberek tájékozottsága megszűnt; senki sem sejtette, hogy csak a legközelebbi óra mit hoz?

Itt egy forradalmi hangulat már a főváros előtt hiszi Klapkát légijával; ott Kossuth és Garibaldi betörésére számítanak; amott a megvert hadsereg kiegészítésére ujonczozást várnak.

A mérsékelt elemeket »hazaárulással« vádolják; a megyék egyike-másika megtagadja a fuvart a hadsereg számára; az ujonczozás foganatosítását, mint az országgyűlés által meg nem szavazottat és

így törvénytelen, hazaárulási bűnnek mondják. — Hireket hoznak, hogy vándorügynökök egyes közösségeket erőszakos ellentállásra buzdítanak, lázítanak; hogy adót nem fizetnek; a hatóságok a megyék és városok kezében lévén, ezek ellenállásán a kormány minden törekvése megtörik. Oly zűrzavarba jutottunk, melyhez hasonlót még nem értünk. A hangulat napról-napra izgatottabb.

A háború folytatásához a monarchia ezen felében nemcsak támogatásra számítani nem lehet, hanem csakugyan féltő, hogy egy külháború esetén, a mely ide átterjed, részletes lázadások fogják fejüket felütni, melyek elfojtására nem lesz meg a kellő erő, minek következtében a felkelés azután elharpózik és csakhamar az egész országra kiterjed és vérbe áztatja annak szerencsétlen lakóit!

Politikai vezéreink félrevonultak; egynémelyik az országot, egy másik saját bőrét félti. A lármás elemek megint felszínre kerülnek. Éles versengés támadt a különböző politikai táborok vezetői közt; mindegyik a saját panaceáját tartja csallhatatlannak; ezt azután kaszinójában, klubjában vagy társas összejövetelében hangosan, mint egyedül üdvöztőt hirdeti.

A kormányon levő konzervatívektól mindenki fél, azt a képtelenséget terjesztik, hogy azért beszél le a fejedelmet egy 48-as minisztérium kinevezéséről, hogy ők maradhassanak a hivatalokban és a hatalmon.

És ezt még okos emberektől is hallottam.

A poroszokkal július 21-én fegyverszünet és augusztus 23-án a béke Nikolsburgban — Morvaországban — megkötött.

Poroszország elérte, a mire Bismarck törekedett: ő reá szállott a vezetés egész Németország felett, és Ausztria onnan kiszorult.

Beust lett osztrák külügyminiszterré. Az a *Beust*, a ki gr. Teleky Lászlót Dresdában elfogatta és Ausztriának kiadta...

Azt mondják: ő a lezajlott események után hajlandóbb a magyarok kívánságait teljesíteni, mint eddig a született osztrákok voltak. — Előkelőbb uraink, mint *Andrássy Gyula* gr., *Eötvös József* b., *Lónyay Menyhért*, *Trefort Ágoston* stb. a békekötés óta folyton útban vannak Bécs és Pest között. Azt mondják: a fejedelem hajlandó Magyarországnak megadni saját minisztériumát a 48-iki törvények alapján és meg akarja magát koronáztatni. Azt is beszélük, hogy a bécsi *Reichsrath* legelőkelőbbjei: *Giskra*, *Herbst*, *Kaiserfeld*, *Rechbauer* stb. a magyar önállóságnak barátai. *Kaiserfeld* és *Rechbauer* csakugyan a *Reichsrath*ban fel is szólaltak ily értelemben.

Mi, a kik átéltük a lemúlt 18 nehéz esztendő, nem tudjuk magunkat beleképzelni azon felfogásba, hogy az osztrákok megszűnjenek czentralisták lenni és lemondjanak azon meggyökeresedett szokásukról, mely szerint Magyarországot gyarmatnak tekinték és mint ilyet használják is ki. Hisz egész existenciájuk, összes iparuk, kereskedelmük erre van alapítva; egész vagyonosságuk és hitelük ebből származik.

Háromszázötven év óta innen merítették anyagi boldogulásukat. Magyarország önállásával, maga feletti szabad rendelkezésével mindez megszűnik; ezért rendkívül nehéznek tartunk náluk egy ilyen

nézetváltozást. Nemzedékek sora kell hozzá míg bele szoknak.

Az országgyűlés 1866 október 30-diki leirattal november 19-dikére megint összehívott. A leiratban a minisztérium kinevezése megígértetett.

Mindjárt az országgyűlés elején különváltak a pártok, a Deák vezetése alattiak önálló politikai pártkört alakítottak és pártjukat elnevezték »Deák-párt«-nak. — A Ghyczy-Tisza-féle határozatisták a Tigris szállóba, a Váczi-utczában, költözködtek és ettől el is nevezték őket »tigriseknek«. A különválás a 67-es bizottság kiküldött 15-ös albizottságában előfordult vélemény-eltérések által vált szükségessé. Ghyczy, Tisza és Nyáry ugyanis különvéleményt nyújtottak be a kiegyezési kérdésekre vonatkozólag.

A Majláth-Eszterházy-Belcredi-féle kormány-szövetkezet huzza-vonja a dolgot és ez által a közvélemény azon részét, mely eddig a mérsékeltebb Deák-féle eszmékhez szitott, türelmében szintén kifárasztja, úgy hogy nekem Csengey Endre, egy nyugodt vérmérsékletű, komoly és higgadt ítéletű ember is azt mondta:

— Deáknak sem marad más hátra, mint megszökni a pártjától és — »tigrissé« lenni.

A Deák-párt ez idő szerint ellenzéket képez a kormánynyal szemben, a »tigrisek« ellenzéket a Deák-párttal szemben, a »szélső bal« Kállay, Madarász s még néhányan ellenzéket a »tigrisekkel« szemben, s végül valamennyien ezek ellenzéket Apponyi, Zichy Jenő, Széchenyi Béla grófok, Barthal György, Hedry Ernő »szélső jobb« párt ellen, a kik megint ellenzéket csinálnak a többi összes pártoknak. És így — csodák csodája! — egy országgyűlés,

a mely csupa ellenzéki tagokból áll, és ezek egymásnak ellenzékeskednek.

Ugyan hová fog ez kilyukadni?!

Itt közbevetőleg megjegyzem, hogy az 1865-iki képviselőválasztás óta báró Kemény Zsigmonddal közelebbi ismeretségbe jutottam s azóta nevem alatt lapjába is irogatok. Egy nap Komáromban volt dolgom; oda indulásom előtti napon megjelent a »Pesti Napló«-ban egy aláírás nélküli cikk ezen felirással: »Quid tunc?« a mely feltűnést keltett, s ugyanazon számban tölem is egy cikk. Komáromban kiszállva, Ghyczy Kálmánnal találkozom s ő kérdi tőlem:

— Ugy-e bár a »Quid tunc?« cikket Horváth Boldizsár írta?

Ez a »Quid tunc?« azután az országgyűlési vitákban is nevezetes szerepet játszott. A cikkben ugyanis azon kérdést vetették fel: ha a mi közrehatásunkkal siettetnők Ausztria felbomlását — quid tunc? mi lenne belőlünk, Magyarországból?

Ghyczy azt hitte, hogy bensőbb összeköttetésben állok a lappal s ismerem munkatársait. Nos hát ama cikkel csakugyan Horváth Boldizsár írta, de ezt én csak véletlenül hallottam; Ghyczy azonban az írásmodorról ismert a szerzőre.

★ ★ ★

»Andrássy providentialis férfiú!« hányszor hallottuk és halljuk Deáknak e szavait gúnynyal ismételtetni. Természetesen! a kutyabagosi óriások mindent jobban csináltak volna. — Nos hát igen. Ti és azok, kiknek súlyosabb feladat nem jutott, mint a készet élvezni és azt egyéni szájakat izéhez képest

finnyáskodva birálgatni: nektek mindenesetre könnyű és kényelmes szerep jutott. És ti, kik saját tehetetlenségtek érzetében, a küzdelem sanyarú napjaiban egyszerűen — félreálltatok, vagy a helyzetből természetsszerűen folyó, különben is óriási nehézségeket még ujakkal is tetéztétek: nektek jogotok sincs az akkor működött férfiak nevét szájatokba is venni. S végre ti, kiket akkor anyátok még kézen vezetett, hogy ingatag lépéseiteket támogassa, ti ne mondjatok ítéletet, a míg a helyzettel, melyben — és az emberekkel, kikkel szemben ama férfiak a küzdelmet felvették és sikerrel végig harczolták — meg nem ismerkedtek.

Egy ország, mely 18 éven át lebilincselve tengődött —, egy lakosság, melyben a közérdek iránti érzéket mindenféle izgatószerrel lehetett csak ébren tartani —, egy intelligenciával, melynek nagy része saját hazája elnyomóinak szolgálatában állott, másik része a 48-as események folytán vagyonából kipusztulva már-már türelmetlenné vált, és minden ellenséges izgatásnak kész prédája volt —, egy emigrációval, a mely engesztelhetetlen gyűlölettel izgatta a népet minden fennállónak alapjában felforgatására —, bejött menekültekkel, kik a világgal és önmagukkal meghasonolva, 18 éven át a dynastia elleni gyűlölséggel táplálkoztak, szintén bajos boldogulni.

De ezeken kívül oly elemek, melyek saját hazájuk önállásának és függetlenségének visszanyerése esetén saját és családjuk részére 18 évi munkássággal kivívott életpályájuk, megélhetési módjuk elvesztésétől rettegték; azonkívül — mint minden nehéz helyzetben — a felszaporodott kishitűek, kik minden mozgalomtól féltek, minden változást gyanakvó

idegességgel néztek — nem sok támogatást nyújtanak nehéz feladatok megoldásához.

S ott állott lesben az ármány, öltögette nyelvét a gúny, sárral dobálózott az irigység és rágalmazott az aljasság.

A sajtóban és a fórumon a nagyságot lerántani, az érdemet elhomályosítani, az erényt bepiszkolni, az önzellenséget megrágalmazni — ezek voltak bizonyos elemeknek leküzdhetlen törekvései, melyeket az emigrációból hoztak haza magukkal.

Azok közt pedig, a kik önzetlenül, lelkesedéssel szolgálták a haza ügyét: a bizalmatlanság felfelé, a jogfeladással gyanúsítás társaik részéről, a jogbiztonság eszközeinek keresésében a túlvitt aggodalom — nem kisebb gondot adtak a vezetőknek, mint a felforgatók rombolási törekvéseinek hatása.

E magyar ügyek vezetése ezidőben magyar kezekben volt ugyan, de azokéban, kik az októberi diplomát tekintették az elérhető siker maximumának és mindent, a mi ezen túl menne — új szerencsétlenség forrásának tartottak. Ezek ültek Bécsben; ezek informálták a különben is a magyar befolyástól féltő centralisztikus vagy foederatív elemeket, melyekből a kormány állott.

Különösen nagy akadályát képezte a magyar állam önállósága visszanyerésének — a katonai kérdés: az egységes hadsereg kiállításának, az egységes vezetés és egységes vezénylet és kiképzésnek kérdése.

Másik nehézség a pénzügyek rendezése.

És ezen két kérdés célirányos megoldhatásának lehetősége felől nemcsak a bécsi kormány férfiai, de magában a fejedelemben is súlyos aggályok éltek.

Valószínű, hogy a bécsi kormány egyes elemei ebbeli aggodalmaikat érzélatosan túlozták; de annál veszélyesebb és nehezebb volt a tisztázhatás, mert akkor keresve kerestek ellenvetéseket, melyek a magyar igények kielégítését lehetetlenné tegyék.

És mindezen elemekkel, mindezen akadályokkal, mindezen érzelmekkel kellett a magyar vezető férfiaknak megküzdeniök.

Deák itthon a képviselőházban s nehányszor Bécsben és Budapesten a fejedelemmel, Andrássy pedig és Lónyay a fejedelemmel és főképp a bécsi kormánykörökkel vezették a tárgyalást.

A munka fösúlya Andrássy Gyula gróf vállaira nehezedett, a ki nemesak a közjogi kérdéseket, nemcsak az állam nagyhatalmiságának kérdéseit, de a *pragmatica sancti*óból folyó védelmi és a fejedelem összes tartományainak kültámadás ellen való biztosítása kérdéseit is tisztázni kénytelen volt; de a kinek ezenkívül még óvatos figyelemmel kellett lennie, hogy az úgynevezett »örökös tartományok«-nak közjogi állása, szervezése és alkotmánya egyrészt támasza legyen a magyar alkotmány fennállásának s másrészt mégis azoknak befolyása saját ügyeinkbe kizárva maradjon.

Szóval: Andrássy Gyula grófra a monarchia újjászervezésének egész súlya nehezedett és ő ez óriási feladat megoldásában mindig és mindenütt helyt állott; felvilágosította a kételyeket, megküzdött az ellentállással, megnyugtatta az aggódókat, bevilágított a jövőbe. Neki, az ő geniejének és fáradhatlan munkásságának köszönheti Magyarország, Deákon kívül, alkotmányának visszanyerését; Deáknak és Andrássynak a lehetővé vált — **királykoro-**

názást s mindazt, a mi e fényes, ünnepélyes és közjogilag oly jelentős szertartásból hazánkra kisugárzik.

Andrássy csakugyan megnyugtatta a fejedelmet és megnyerte Beustot, elhallgattatta a konzervatívokat és visszalépésre szorította a foederativizmust képviselő Belcredit.

Joggal mondhatta Deák Andrássyról, hogy »providentiális férfiú« volt hazájára e nehéz időkben.

Az egyességet, a dualizmus alapján, létrehozták, a király megkoronáztatása lehetővé lett.

* * *

Nemzetek életében is vannak ünnepek. Nagy és szép ünnepek, melyekről a kalendáriumok nem tudnak. Ünnepek, melyeket nem harangszóval jelentenek be, hanem minden egyesnek feldobogó szívéből törnek elő, mint tavasszal a virágfakadás.

Ilyen ünnep volt *1867 február 18-dika*; az a nap, melyen az ország képviselőházában felolvasták azon fejedelmi leiratot, mely a magyar alkotmányt visszaállítja és gr. Andrássy Gyulát miniszterelnökké kinevezi.

Mint templomban a szent igék olvasásakor, felkeltek és állva hallgatták a képviselők a leirat szavait. De nem! nem állottak fel mindannyian. A Ghyczy és Tisza pártjából csak hárman állottak fel, a többiek, vezéreiket követve, *ülve maradtak*.

De azért az országnak és fővárosának ünnepe nem volt kevésbé lelkes, kevésbé mély. Ünnepi hangulat töltötte be az utcát, ünnepi hangulat nyilatkozott a házakról, melyek kivétel nélkül a legkisebb viskótól a legfényesebb palotáig egy pillanat alatt fel voltak lobogózva. Ünnepi hangulat

ragyogott le az arczokról; ezer és ezer ember tolongott boldogan, éltetve a királyt, éltetve Deákot, éltetve Andrássyt. Minden sarkon árulták a királyi leiratot s nem tudtak annyit hozni, a mennyi el kellett volna. Itt-ott egyes csoportokban hangosan olvasták.

Ez nap délutánján senki sem dolgozott; e napot ünneppé avatta az általános lelkesedés. Óriási tolongás az utcákban; villogó szemekkel és kézszorítással kívántak szerencsét egymásnak a találkozó ismerősök és barátok. Az öröm érzelmei delejes hüverővel járták át a népet.

Este fényes világítás. Senki se rendelte meg. Magától jött. Egészen önkénytesen, egészen magától.

Az egyetemi ifjúság Deáknak és Andrássynak ez este fáklyás menetet akart rendezni. Soraikba állott mindenki. Ott volt minden barátom; ott voltam én is. Vittük az égő fáklyát; a sűrű, lelkes tömeg, a mely ez este Deákot és Andrássyt szintén látni akarta és irányukba háláját kimutatni sietett, szétszakította sorainkat; elváltunk és az este többé nem találkoztunk. Az embertömeg áttörhetlen volt.

Csakhamar egyes csoportokra szakadoztunk. Megállottunk, hogy sorakozzunk. A Ferencziek-tere nagy; de ember ember hátán. Mikor a néhány ezer fáklyavivőből néhány száz összekerült, megint megindultunk. A Deák-párti kör előtt akartuk Deákot meg tisztelni; az ifjúság szónokot jelölt, de ezt a tömeg elsodorta és nem tudott keresztül törni.

Egetrázó »éljenzés« hangzott a sűrű tömegből, az »éljen!« utczáról-utczára terjedt. Végre a Deák-kör előtt voltunk, — de nem volt szónokunk.

Deák néhány örömtelt szóval köszönte meg a megtiszteltetést és azután a tömeg hömpölygött tovább, mint egy összeolvadt, elválaszthatlan, szétbontatlan ércszikla. Így jutottunk a Fürdő-utca tájára is, a hol az Andrássyak családi háza volt. Voltak oly szerencsések, a kik egész közel jutottak és üdvözölték a miniszterelnököt. Mi többiek csak az éljenzések visszhangjait adtuk tovább.

Majdnem éjfél volt mire hazatértem. Fáradtan; elégedetten; örömben úszva.

Csak másnap hallottuk és olvastuk, hogy ez ünnepélyes hangulat se maradt zavartalan és hogy Vidats János gépgyáros és képviselő egypár száz munkásával ellentüntetést szándékolt rendezni és fáklyákkal vonultak ők is Ghyczy és Tisza tiszteletére.

Ki hitte volna ekkor, hogy hét év után Ghyczy Kálmán ez alapon lesz pénzügyminiszter, kit Tisza Kálmán kíméletlenül támad, és hogy nyolcz év után Tisza Kálmán vállalkozik ez alap védőjeül és 15 éven keresztül ez alapon állva, egy hullámos politikai korszakon át Magyarország miniszterelnöksége díszes állását tölti be!?

1867. június 8-ika.

Fényesen és derűlten kelt fel a nap 1867 június 8-án. Már hajnal óta óriási zsibongás tölti be az utcákat Budapesten; öregek, ifjak, nők és férfiak — itt-ott gyermekeket vezetve, vagy karjaikon hordva, özönlének ki a házakból. A lakások üresen maradnak.

De nemcsak a főváros lakossága — a környék, sőt távol vidékek népe rajokban tódul be a főváros külső utcáin s mindannyian a Bel- és Lipótváros fővonalú utcáin foglalnak állást. Már reggel 7 óra felé a járdákon alig lehet mozogni. Az üzletek ablakai- és ajtaiban asztalok, székek, létrák felállítva s rajtuk emberek tekintenek ki kíváncsian a külső mozgalomra; minden kapualja páholylyá átalakítva, több-kevesebb kényelemmel és pénzért bocsátják az idegenek használatára. A Dunapart-, Váci- és Dorottya-utcára nyíló ablakok nyitva; szőnyegekkel, zászlókkal diszítve és elegáns öltözékű nők által benépesítve. A házak homlokzata színes szövetekkel vagy zöld guirlandokkal diszítve; az utcák szélesebb tereit árbóczok szegélyezik, zöld levélfüzérek közt egy-egy megye vagy város czimerét foglalva be. A városház terét, le a Duna partjáig, a Lánchíd környékét, jobb- és baloldalán a folyamnak, továbbá az Albrecht-út vonalának kanyarulatait és kitorkolásait megszámlálhatlan mennyiségű — színes szövetekkel burkolt tribünök foglalják el ülőhelyekkel és ezeken fényesen öltözött férfi- és női közönség foglal helyet.

A merre tekint az ember, mindenfelé kaleidoszkop-szerűen változó, rendkívül érdekes képek

kötik le figyelmünket. Az ország minden vidéke, minden nemzetisége, minden viselete tolong ünnepi ruháiban az utczákon, a tereken, a házak előtt, sőt még a házak teteje és az élőfák is fiatal sihederekkel vannak megrakva.

Ma király-koronázás lesz.

Ma lezáródik Magyarország történetének egy gyász-szakasza és megnyílik egy új, egy megvigasztaló, örömet és boldogságot ígérő korszak. Mert király és nemzet ismét megtalálták egymás szívét; egymáshoz való hűségének és szeretetének törhetlen kapcsolatát.

Ez alapon lesz ma a király koronázása, a mely megpecsételi a szent frigyet nemzet és uralkodója közt.

És ehhez tanuságtételre 25 ország elküldte képviselőit, — emiatt küldte el a világ minden politikai és képes hirlapja levelezőit és rajzolóit, hogy ezt megörökítsék, — e célból jöttek össze ma a fővárosba Magyarország összes főpapjai, mágnsai és urai, — ez hozta be a magyar nép százezreit.

Város, falu, puszta — ma mindannyian ide szálították népüket. Minden foglalkozás, minden élet-pálya, minden állás ma a fővárosba gyülekezett.

Itt a magyar díszruhás, sastollas, nemzeti kokárdás tanuló mellett a hetyke parasztlegény; fehér inge, gatyája, pitykés mellénye ma egészen újak, — ott a fekete atillás, aranyrojtos nyakkendőjű városi ember mellett a czifraszűrös, kék mándlis földmíves, — amott a magas csizmájú, sárga csattos, széles bőr-tüszőjű oláh ember szorong a széles karimájú kalapú, halinás nadrágú tót atyafi mellett; vagy a borotvált képű palócz kísérti meg magát székelý

szomszédjával megértetni, — emitt az elegáns, divatosan öltözött városi nő mellett a színes szalagokkal befont hajtekeresű, sűrű ránczos szoknyájú falusi leányka kérdezősködik, hogy a városban mindig ily sok és szép urak vannak-e? stb.

Budapest ma nem Buda és nem Pest, Budapest ma — Magyarország.

Rendkívüli ünnepre jött be az ország a maga fővárosába. Ma nemcsak a szem fog kápráztató dolgokat látni, ma a szív, a kedély is ünnepet ül; örömnünnepet; s ez hozta a népek százezreit; ezért küldte ez ünnep fényének emelésére díszes bandériumait; azért jött be, hogy maga is gyönyörködjék és együtt örüljön az egész nemzettel, mint annak egy jogosult részecskéje.

Itt-ott átvonulnak már egyes banderiális csapatok egyik-másik utcán, tüzes paripákon, fényes öltözetben, címeres zászlók alatt, Budára a várba, a történelmi nevezetességű Szent-György-terére, mint gyülekező helyre.

Most jönnek a *Kunok* és *Jászok* három csapatban, daliás és büszke főkapitányuk: idős *gróf Ráday Gedeon* vezetése alatt, a ki vállára párduczbőrt vetve, kalpagján egy sastoll kihívóan tekint az égre, oldalán a történelmi Lehel-kürtjével, fényes ősi buzogányát magasan tartva, élénken emlékeztet az ó-kor hős bajnokaira. Utána négyes sorokban 250 főből álló gyönyörű lovas-csapatja; szemenszedett legények; egyik részük égszínkék egyenruhájú, fehér prémmel, ezüst zsinórzattal, másik részük sötétkék ruhájú, rókamájjal diszítve, hatalmasan kiemelte férfias alakjaikat. — A nép riadó »éljene« fogadta e harczias kinézésű legénységet.

Amott *Buda és Pest* 27 tagú bandériuma, világoskék kalpag, hattyú-prémmel körítve, fehér selyem atilla, kék nadrág, kék öv, fehér nyeregtakaró, rajta párduczbőr átvetve;

itt *Somogymegye* 6 tagú bandériuma, a mely három úrból és három falusi öregbiróból áll, Zrinyi Miklós történelmi lobogója alatt; zöld mente hattyú-prémmel szegve, épp ilyen kucsma kócsagtollal, vörös nadrág; arany zsinórzat; vörös nyeregtakaró.

Most *Szepesmegye*, majd *Bereg és Zemplén* vonulnak el; a legkülönbözőbb színű bársony, ezüst és aranynyal. Nemes leventék tüzes, szép paripáikon.

Az *erdélyi* megyék és székek, választékos izlésű díszruháikban: *Kolos-, Torda-, Hunyadmegyek, Udvarhelyszék, Marosszék* stb., nemes, többnyire arabs paripákon.

Imitt egyes úrlovasok, az őseiktől öröklött fényes díszöltönyökben, ősi, gazdag ló- és nyeregszerszámmal, csatlósoktól kísérve; ragyogó arany, ezüst és drágakövekkel kirakott mentében, bogláros kucsmaival, vagy aczél vértzetben ember és paripa, vagy megint sodrony-ingben, mások párducz-, vagy tigrisbőr átvetővel és nyereg-takaróval, — ott egy *érsek* vagy *püspök* fényesen felszerelt lovon, teljes papi díszben, csatlósokkal, lovászokkal, — itt egy négylovas díszkocsi, úgy a bakon, mint a vezető lovon ülő kocsis és lovász, valamint a kocsi hátulján álló két elegáns huszár középkori öltözetben, fehér parókával; a kocsi után két legény szintén így öltözve — kis lapátokkal kezükben, hogy azokat a lejtőn meg-megálló kocsik kerekei alá tolva azt visszagurulásában fentartsák stb. stb.

Itt főherczegek, ott diplomaták, amott kül- és belföldi tábornokok, aranytól duzzadó, fényes katonai és udvari díszöltönyökben, a legkülönbözőbb alakú és tollbokrétás fővegekkel.

De ki győzné mind e mesés szépségű dolgokat leírni, részletezni!? A festői ecset is csak egyes részleteket adhat, de nem az összbenyomást.

A szem nem győz betelni, a lelkesedés kifárad e benyomások felvételében.

Itt anyák gyermekeiket emelik a tömeg fölé, hogy lássák és vessék ifjú emlékezetükbe mind e fényt, mind e pompát, a melylyel a magyar nemzet királyát koronázza és tiszteli meg; a melyhez hasonlót talán életükben soha többé látni nem fognak!

Amott öreg emberek könnyes szemmel kísérik mind e nagyszerű dolgokat. Meg vannak indulva, el vannak érzékenyülve; maguk sem tudnak számot adni e perczen a rajtuk erőt vett érzelmekről: vajjon öröm? fájdalom? vagy aggodalom sajtolja-e ki e könnyeket? vajjon a kebelükben felviharzott érzés a jövőben vetett remény — vagy az abban való kételkedés kifejezése-e? Hiszen csak az imént még élet-halál küzdelemben állottunk? Ott a temetőben egy bemohosodott sirhant az e küzdelemben elhullott idősb fiának hamvait takarja!... Lehetséges-e tegnapról mára ily fordulat?...

De íme, ott jó egy fényes, egy dúsgazdag, egészen arany és selyem hintó, nyolczfogatú, büszke, egyszínű ménekkel; a hintóban párnák közt egy angyali jóságú és szépségű fiatal hölgy ül; a szépség a méltóság eszményképe; a báj a felség személyesítője; fekete hajtekercs köríti homlokát, és hajában,

vakító fényű kövekből korona; ragyogó gyémántokkal gazdagon diszített magyar szabású fehér selyem ruhában. Izgatottsága még inkább emeli arcának üde rózsáit és fokozza szépségét. Azok a jóságos szemek, melyek e szép alaknak oly kimondhatlan bűverőt adnak, megmagyarázzák, hogy a küzdelem, nemzet és fejedelem között, megszűnt, hogy a mult nehéz napjai elmúltak, hogy a bűt öröm, az aggodalmat remény váltja fel.

Ne könyezz, te redős arcú öreg! nézz e nemes alakra, nézz jóságos szemeibe, ezek szívedhez szólanak, s azt mondják: szeretlek magyar nemzet! örködni fogok feletted; örömed az én örömem, fájdalomad az én fájdalomam is lesz!

Igen! e fényes kocsiban, e szépséges eszménykép, e jóságos szívű nő — **Magyarország királynéja**, ki most megy templomba, hogy szeretett magyarjai királynőjévé koronáztassa magát... és megkösse azt a nemes frigyet, nemzet és uralkodónője közt, melyet mind haláláig hűségesen ápolt, melyet lélekismeretesen felhasznált arra, hogy minden félreértést elhárítson, minden bonyodalmat megelőzzön, mely a nemzet és királya közt a szivélyes egyetértést újból megzavarhatta volna.

Ez a nemes asszony csakugyan jó nemtője volt a magyarnak, a kinek emlékét késő unokák leborulva fogják tisztelni! kit a történelem a magyarok legnagyobb jótevői közé fog számítani!

De hát a király és királyné felkenetése és megkoronázása a budai Mátyás-templomban délelőtt egy negyed 9-kor kezdődött.

Sok ódonszerűségi zamattal bíró szertartások közt végezték ezen ünnepélyes aktust, és sok lát-

ványossággal kötötték azt össze, a mely más alkal-
makkal mellőztetett, vagy legalább nem ily nagy
mérvben vétetett igénybe. De ez alkalommal ez
célzattal történt. Célzattal saját nemzetünk öné-
zetének emelésére, célzattal az idegen diplomáciai
képviselőt figyelmeztetésére, hogy nálunk a koroná-
zás nem egy mellékes cselekmény, hanem fontos
közjogi tény, *a melylyel a megkoronázandó fejedelem
súlyos kötelességek teljesítésére, a nemzet jogainka és
függetlenségének tiszteletben tartására szerződésileg
és eskü alatt kötelezi magát.*

A bevezető alakszerűségek után a kalocsai érsek
— *Haynald* — az oltár előtt latin nyelven mondja
a miséző *Simor* primásnak:

»Tiszteletre méltó atya! az *anyaszentegyház
kivánja* az itt jelenlevő lovagot az ország királyi
méltóságára felemeltetni!« Mire azután megtörténik
a felkenetés és annak befejeztével a primás az oltá-
ron kivontan fekvő Szent István kardját átnyújtja
a királynak, mondván:

»Accipe gladium de altari sumptum« stb. (Fogadd
el az oltárról vett kardot.)

Csakhamar visszaveszi a primás a kardot, azt
hüvelyébe dugja, azután a segédkező püspökökkel,
főudvarmester, főkamarrással felövedzi a királynak,
a ki a nép felé fordulva azt kihúzza hüvelyéből és
három vágást tesz: egyet előre, a másodikat jobbra
a harmadikat balra. Ezután a kardot hüvelyébe
visszahelyezi.

Most következik maga a koronázás.

A király az oltár felső lépcsőjén letérdel, a hol
a primás és — nádor nemlétében ennek helyet-
tesítőjéül — a miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf

a koronát felteszik a felkent király fejére. A főpapok áldólag tartják kezüket a korona fölött és a primás így szól:

»Accipe coronam regni!« stb.

Midőn még hasonló szertartások közt a *jogart* és *ország almáját* is átadták: vezetik a királyt trónusára (intronizálják) és a primás ezt mondja:

»Sta et retine a modo locum, quem huc usque paterna successione tenuisti, hereditario jure Tibi a Deo delegatum par auctoritatem omnipotentis Dei« stb. (Állj és a helyet, melyet eddig atyai örökségkép birtál, most mint Neked a Mindenható Isten tekintélyéből Isten által rendeltet — foglald el.)

Ezután történt a királyné ő Felségének felkenetése és megkoronázása akkép, hogy a primás és miniszterelnök Szent István koronájával a királyné jobb vállát érintik meg.

Mind e szertartások befejeztével, megindult a menet: le a várból, a Lánczhidon át, végig az Al-Dunasoron, egész a piarista-atyák háza előtti — a városi templom főkapujával szemközti — Dunapartig.

Egy menet, minőt még a világ nem látott, és melynek mintha minden egyes tagja egy-egy király volna. Vakítóan fényes, szemkápráztatóan gazdag, előkelően büszke. Önkéntes hódolatot visznek *Urok* elébe, a ki most készül magyar népének jogai fenntartására esküt letenni. Büszkén kísérik a legelső magyart, a legelső magyar királyt, a ki, egy fél-évezred óta első, magyar nyelven tesz fogadalmat magyar népének színe előtt, Isten szabad ege alatt.

Van okunk büszkének lenni; de van oka büszkének lenni annak a koronás királynak, a ki elé ez a büszke nép önkényt viszi hódolatát.

Hosszú és keserű volt a küzdelem, de magas is volt az ár, drága a végezel, a melyért folyt.

És e küzdelem közben tanulták egymást megismerni, egymást megbecsülni, egymást tisztelni a szemben álló felek. És befejezték a küzdelmet egy békekötéssel, melyben nem volt győző és nem volt legyőzött fél, hanem létre jött egy kölcsönös közeledés alapján keletkezett, egymás megértésén alapult bizalom és egyetértés.

A menet megérkezvén a Dunapartnak kijelölt helyén, ott a Felség fellépett a számára emelt tribünre, kelet felé fordulva arczczal, hangos szóval elmondta a primás által felolvasott esküt, melynek azon szavainál:

»Magyarország és társországai jogait, alkotmányát, törvényes függetlenségét és területi épségét sértetlenül fentartandjuk« orkánszerű »éljenek« riadtak fel, melyek az Eskü-tértől a Városház-terére, onnan az utcákba lávaszerűen terjedtek tovább és ujulnak meg.

A menet ezután a Városház-téren, a Váczi- és Dorottya-utczákon keresztül a Lánchid-térre ért, a hol a »Királydomb« lett emelve, a melyet a megyék és városok által saját területükről hozott földből építettek fel.

Itt a Felség kíséretéből kivált, és teljes ornátusában, a koronával fején, Szent István palástjával vállain és Szent István kardjával oldalán felvágatott a »Királydomb«-ra és a szokásos vágásokat a négy világrész felé megtévén — azután a menet felkisérté Urát Budára a királyi palotába.

Itt megtartották a »koronázási ebédet«, a mely a közönség jelenlétében folyt le. Az asztalnál a koro-

nás királyon és királynén kívül csak a miniszterelnök, a primás, a pápai nuntius és a kalocsai érsek ültek. Az asztalnál a főrendek és a képviselőház által kirendelt tagok szolgáltak fel.

Ugyanekkor a nép számára a Vérmezőn szintén ebédet rendeztek: ökröket sütöttek, hordókat vertek csapra és kenyeret osztottak szét.

A koronázási egész szertartás alatt, úgy a templomban, mint az Eskü-téren, a királydombi kardvágásnál, mint a koronázási ebéd alatt az ágyúk fel-fel dördültek és a katonaság sortüze meg-meg ujult.

Ezután hozták az országgyűlés, a megyék, a városok szokásos ajándékaikat a megkoronázott királyi párnak, a mely alkalommal a király és királyné nemes szívét jellemző eset fordult elő. Ugyanis az ország ajándékát, 100.000 aranyat, az uralkodó pár — az 1848/9-diki honvédek özvegyeinek és árváinak ajándékozták!

Igy folyt le a hazánk történetében egy egészen kivételes körülmények közt, egy egészen kivételes helyzetben végbement koronázás, mely örökké emlékezetes, örökké feledhetlen marad; és a mely hivatva van országunkat ismét felemelni a jólét és hatalom azon magaslatára, melyen az legnagyobb uralkodói alatt állott.

ZÁRSZÓ.

Midőn e II-ik kötetet befejezem, egyuttal kijelentem, hogy a mennyiben előhaladt korom megengedi: azon 31 évnek — a mely alatt a főváros bizottságának és 22 éven át közigazgatási bizottságának tagja voltam és vagyok — és azon 16 évnek, a melyekben az ország törvényhozásában részt vettem, emlékeit szintén meg fogom írni.

Kétségtelenül e korszak rendkívül érdekes; ebben látjuk lerakni azon alapokat, a melyek jövőben államépületünket fogják tartani; látjuk az épületet építkezés közben, a mesterekkel, a kik jól-rosszul, a legkülönbözőbb indokok és czélzatokkal készítik a terveket és vezetik az építést; látjuk a berendezési, elhelyezési, a diszító stb. munkákat, azok tervezőit és létesítőit.

Sokan megbuktak, eltűntek végleg. Mások ügyesen félre vonultak kellő időben, hogy ismét fellép-hessenek egy adott perczben.

Látjuk az érdekek harczát, melyet egész szenvedélylyel vívnak, gyakran nem elvekért — a mint később kitűnik — hanem a hatalomért ...

A jövőt a jelen alkotja, a múlt a jelennek volt lépcsőfoka.

Kétségtelen, hogy ezen történeti korszak jellemzésénél még ma is élő és működő egyének megbirálása is közbejátszik s ezt barátaim »kényes dolognak« mondják.

Ámde teljes életemben annyira megóvtam függetlenségemet minden irányban, hogy mind e szempontok nem fognak feszélyezni. Módomban volt a törpe óriásokkal és az óriás törpékkel is közelebbről megismerkedni. Azok sem oly veszélyesek, a milyeneknek látszani szeretnének, sem oly erősek, a minőknek adják magukat. Dehát a köznapi élet sorompói közt — hogy is mondjam csak — a czirkuszok »dummer Auguszt«-jára emlékeztetnek: mindenhez hozzá nyúlnak, mintha egy világot akarnának sarkából kiemelni és — — egy szalmaszálat sem mozdítanak meg.

De a világ ámul-bámul nagyságuk felett, pedig egyebet sem tesznek, mint hogy nagyképüsködve a komoly lélekismeretes munkásoknak mindenütt utjukba állanak.

